

Lexicon van de retorica

Deellexicon uit het ALL

bron

Niet eerder verschenen.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Thematische lijsten

Klassieke retorica: algemene begrippen

Retorische procedés en stijlfiguren: de klassieke traditie

Klassieke retorica: algemene begrippen

aanhef *zie* exordium
abbreviatio
actio *zie* pronuntiatio
adiectio
aemulatio
altercatio
ambiguïteit
amfibolie *zie* ambiguïteit
amplificatio-1
anacephaleosis *zie* recapitulatio
anakoloet
anekdote
anglicisme
apologie
aptum
arabisme
archaïsme
argumentatio
ars
ars bene dicendi
ars dictaminis
ars dictandi *zie* ars dictaminis
ars persuadendi
ars retorica *zie* retorica
artes liberales
asianisme
attentum parare
atticisme
auctoritas
auxesis *zie* amplificatio-1, amplificatio-2
Azianisme
barbarisme
bastaardwoord *zie* barbarisme
bathos
belgicisme
benevolum parare
bescheidenheidsformule
betoog *zie* rede(voering)
bewerking
bondigheid *zie* brevitās
brevitas

captatio benevolentiae
certum
chria
chrie *zie* chria
ciceronianisme
color
colores rhetorici *zie* color
commoratio *zie* parafrase
comparatio
conciliare
conclusio
constitutio
consuetudo
controversia
copia rerum
copia verborum
corpus-2
declamatie
declamatio
decorum
delectare
deletio *zie* detractio
detractio
diaeresis-3
diafora-1
dialectica
diatyposis *zie* evidentia
dictie
digressie *zie* digressio
digressio
dinumeratio *zie* enumeratio
dispositio
docere
docilem parare
drogredenering
dubium
elegantia
elocutio
eloquentia
enargia *zie* evidentia
enthymema
enumeratie *zie* enumeratio
enumeratio
epideiktische literatuur
epimerismos *zie* enumeratio
epimonè *zie* parafrase
epitaphios *zie* lijkrede
epitaphius *zie* lijkrede
ethopoeia

ethos
evidentia
exaggeratio *zie* amplificatio-1, amplificatio-2
excursus *zie* digressio
exempel *zie* exemplum
exemplum
exercitatio
exordium
expolitio
figurae *zie* stijlfiguren
finis-1
finis-2
flectere *zie* movere
gallicisme
genera causarum
genera dicendi *zie* genera elocutionis
genera elocutionis
genus admirabile
genus altum *zie* genus sublime
genus amplum *zie* genus sublime
genus deliberativum
genus demonstrativum
genus dubium
genus floridum *zie* genus medium
genus gracile *zie* genus humile
genus grande *zie* genus sublime
genus grandiloquum *zie* genus sublime
genus grave *zie* genus sublime
genus honestum
genus humile
genus iudiciale
genus mediocre *zie* genus medium
genus medium
genus moderatum *zie* genus medium
genus modicum *zie* genus medium
genus obscurum
genus robustum *zie* genus sublime
genus sublime
genus subtile *zie* genus humile
genus summissum *zie* genus humile
genus supremum *zie* genus sublime
genus tenue *zie* genus humile
genus turpe *zie* genus admirabile
genus validum *zie* genus sublime
genus vehemens *zie* genus sublime
germanisme
graecisme
grafrede *zie* lijkrede
grammatica

hebraïsme
hellenisme-2 *zie* graecisme
Hellënismos *zie* puritas
herhaling *zie* repetitio
hispanisme
hypothesis *zie* quaestio finita
hypotyposis *zie* evidentia
imitatio
immutatio
insinuatio
intellectio
inventio
iudicium
kanselstijl
latinisme
Latinitas *zie* puritas
laudatio
laudatio funebris *zie* lijkrede.
laus
leerrede
lijkrede
locus communis
locus *zie* topos
lofrede *zie* laudatio
logograaf-1
logograaf-2
majorpremissie *zie* enthymema
meerduidigheid *zie* ambiguïteit
memoria
metafrase
metalepsis
minorpremissie *zie* enthymema
mnemotechniek
monere *zie* utile dulci
movere
narratio
navolging *zie* imitatio
obiectio
obscenitas
obscuritas
officia oratoris
omzetting *zie* substitutie-2, transmutatio
ontlening
opsomming *zie* enumeratio
oraison funèbre *zie* lijkrede
oratio funebris *zie* lijkrede
oratio pro domo
oratio *zie* rede(voering)
oratorisch

ornatus
overreding *zie* persuasio
panegyriek
paradigma-1
parafrase
partitio
pathopoeia
pathos
permutatio *zie* transmutatio
peroratio *zie* conclusio
perspicuitas
persuasio
placere *zie* delectare
praelectio
praemunitio
praeparatio
probare
probatio *zie* probare
proëmium
progymnasmata
pronuntiatio
propositio
prosopopoeia
purisme
puras
quadrivium
quaestio
quaestio finita
quaestio infinita
ratiocinatio *zie* enthymema
recapitulatio
rede(voering)
redkunst *zie* retorica
refutatio
repetitio
res
res certa *zie* certum
res dubia *zie* dubium
retorica
schildering *zie* evidentia
schuimwoord *zie* barbarisme
sofisme *zie* drogredenering
s sofist
solecisme
soloecisme *zie* solecisme
status causae
status coniecturalis
status definitionis *zie* status finitionis
status finitionis

status qualitatis
status translationis
status *zie* constitutio
stijlfiguren
suasoria
substitutie-1
syllogisme
taalzuivering *zie* purisme
tafelrede
tekstbewerking
thesis-1 *zie* quaestio infinita
tirade
toop *zie* topos
topica *zie* topiek
topiek
topos
tractatio
translatio
transmutatio
trivium
troop-1
trope *zie* troop-1 en troop-2
uitweiding *zie* digressio
utile dulci
veelzinnigheid *zie* ambiguïteit
verba
verkorting
versiering *zie* ornatus
vervanging *zie* substitutie-1
vetustas
virtutes dicendi
virtutes elocutionis *zie* virtutes dicendi
vitium
vituperatio
voorbeeldverhaal *zie* exemplum
voordracht
voordrachtskunst *zie* declamatie
vrije kunsten *zie* artes liberales
welsprekendheid *zie* eloquentia

Retorische procedés en stijlfiguren: de klassieke traditie

aanroeping *zie* invocatio
aanschouwelijkheid *zie* evidentia, plastiek
aanspraak *zie* apostrofe
abusio
accumulatio
adiectio

adiunctio
adjectivum pro genitivo *zie* hypallage
adynaton
allegorie
allocutio *zie* apostrofe
allusie
allusio *zie* allusie
amplificatio-2
anacephaleosis *zie* recapitulatio
anaclasis-2 *zie* antanaclasis
anadiplosis
anafoor-1
anafora *zie* anafoor-1
anakoinosis
analogie-1
anastrofe
annominatio
antanaclasis
anthorisme
anthypofora *zie* hypofoor/anthypofora
anticipatio *zie* prolepsis-1, prolepsis-2, prolepsis-3
antifrase
antilogie *zie* oxymoron
antimetabole
antiparastasis
antistrofe-2
antithese
antitheton *zie* antithese
antonomasia-1
antonomasia-2
aphodos
apodioxis
apodosis
apofasis
apoplanèsis *zie* aversio
aposiopese
apostrofe
appositio
aprosdoketon
argument
asteismus
asyndeton-1
attenuatio *zie* minutio
auxesis *zie* amplificatio-1, amplificatio-2
aversio
aversio ab auditoribus *zie* apostrofe
bescheidenheidsformule
beschrijving-1
bondigheid *zie* brevitatis

brachylogie
brevitas
brevitas-formule
catachrese *zie* abusio
certum
chleuasme
circumlocutio *zie* perifrased
clausula
climax-1
coacervatio
colon
comma
comminatio
commoratio *zie* parafrased
communicatio *zie* percontatio
communio-1
communio-2 *zie* symploce
commutatio
comparatio
complexio *zie* symploce
compositie
compositio
comprobatio *zie* confirmatio
concatenatio
concessio
conciliatio
conduplicatio
conexio *zie* concatenatio
confirmatio
congeries
constructio ad sensum
constructio ad sententiam *zie* constructio ad sensum
contentio
contradictie *zie* contradictio in terminis, oxymoron
contradictio in terminis
contrapositum *zie* antithese
conversio *zie* epifoor
correctio
deel voor het geheel *zie* pars pro toto, synecdoche
deletio *zie* detractio
demonstratio
denominatio *zie* metonymie
deprecatio
derivatio *zie* figura etymologica
descriptio *zie* beschrijving-1 en beschrijving-2
detractio
diacope
diaeresis-3
diastole

diatyposis *zie* evidentia
digressie *zie* digressio
digressio
diminutie *zie* understatement
dinumeratio *zie* enumeratio
disiunctio *zie* hyperbaton
disjunctie *zie* hyperbaton
dislocatie
dissimulatio
dissolutio *zie* asyndeton-1
distinctio
distributio-1 *zie* isocolon
distributio-2
dittologie *zie* synoniem
dubitatio
duplicatio *zie* epanalepsis
ekfonesis *zie* exclamatio
ekfrasis
ellips
emfase
enargia *zie* evidentia
enumeratie *zie* enumeratio
enumeratio
epanadiplosis *zie* anadiplosis
epanafoor *zie* anafoor-1
epanalepsis
epanodos
epanorthosis
epifonema
epifonesis *zie* exclamatio
epifoor
epifora *zie* epifoor
epifrasis
epimerismos *zie* enumeratio
epimonè *zie* parafrase
epiploce *zie* gradatio
epistrofe *zie* epifoor
epitheton
epizeuxis *zie* epanalepsis
ethopoeia
evidentia
exaggeratio *zie* amplificatio-1, amplificatio-2
exclamatio
excursus *zie* digressio
exempel *zie* exemplum
exemplum
exquisitio *zie* percontatio
extenuatio *zie* litotes
figura etymologica

figurae elocutionis *zie* woord- en zinfiguren
figurae sententiae *zie* gedachtefiguren
figurae verborum *zie* woord- en zinfiguren
gedachtefiguren
geheel voor het deel *zie* synechdoche, totum pro parte
geminatio
genus pro specie
gradatio
hendiadys
herhaling *zie* repetitio
homoiototon
homoioteleuton
hypallage
hyperbaton
hyperbool
hypofoor/anthypofora
hypotyposis *zie* evidentia
hysterologia *zie* hysteron proteron
hysteron proteron
impossibile *zie* adynaton
inconexio *zie* asyndeton-1
incrementum
inquit-formule
interpositio *zie* parenthese
interrogatio-1 *zie* pisma
interrogatio-2 *zie* retorische vraag
invocatio
ironie
isocolon
iteratio *zie* palillogie
lexicale figuur *zie* woord- en zinfiguren
litotes
meiosis *zie* minutio
membrum *zie* colon
metabasis *zie* aversio
metafoor
metafrase
metalepsis
metanoia
metastasis-1
metoniem *zie* metonymie
metonymie
minimalisering *zie* minutio
minutio
nadruk *zie* emfase
nadrukformule
numerus
obscuritas
obsecratio-1

obtestatio *zie* obsecratio-1
occupatio
omschrijving *zie* perifrased
ontkenning
oppositie *zie* antithese
opsomming *zie* enumeratio
ordo artificialis
ordo naturalis
overdrijving *zie* hyperbool
oxymoron
palilogie
paradox
parafrase
parale(i)psis *zie* praeteritio
parègmenon *zie* figura etymologica
parenthese
paronomasia
pars pro toto
percontatio
percursio
perifrased
periode-2
periodus-1
ploce
pluralis pro singulari
polyptoton
polysyndeton
praeteritio
praetermissio *zie* praeteritio
pragmatografie
preteritie *zie* praeteritio
pretermisssie *zie* praeteritio
prolepsis-2
prolepsis-3
prosapodosis
protasis-2
proteron hysteron *zie* hysteron proteron
prothysteron *zie* hysteron proteron
purgatio
pusma
recapitulatio
redditio
reduplicatio *zie* anadiplosis
reflexio
regressio
remotio *zie* metastasis-1
repetitio
res certa *zie* certum
reticentia *zie* aposiopese

retorische figuur
retorische vraag
reversio *zie* anastrofe
sarcasme
schijnvraag *zie* retorische vraag
schildering *zie* evidentia
sermocinatio
significatio
simile
similitudo
simulatio
singularis pro plurali
species pro genere
subiectio
subiunctio
subnexio *zie* subiunctio
syllepsis-1
symploce
synchorèsis *zie* concessio
synecdoche
synoniem
tangconstructie *zie* hyperbaton
tapeinosis *zie* understatement
tegenstelling *zie* antithese
tertium comparationis
tmesis
toespeling *zie* allusie
totum pro parte
traductio
trajectio verborum *zie* hyperbaton
translatio
troop-1
trope *zie* troop-1 en troop-2
uitgewerkte metafoor *zie* allegorie
uitroep *zie* exclamatio
uitweiding *zie* digressio
understatement
variatio
verkorting
voorbeeldverhaal *zie* exemplum
woord- en zinfiguren
woordspeling
zeugma
zinspeling *zie* allusie

Alfabetische lijst van termen.

A

aanhef zie exordium

aanroeping zie invocatio

aanschouwelijkheid zie evidentia, plastiek

aanspraak zie apostrofe

abbreviatio

ETYM: Lat. afkorting, inkorting, verkorting.

Term uit de klassieke en middeleeuwse poëtica voor het sterk inkortend bewerken van een tekst. Het tegenovergestelde heet amplificatio-1. De abbreviatio-techniek vormde een vast onderdeel van het poëtica-onderwijs dat deel uitmaakte van de artes liberales, de zeven vrije kunsten, die vanaf de 12de eeuw aan de middeleeuwse universiteiten werden gedoceerd. Hoewel de abbreviatio strikt genomen deel uitmaakt van de (Middel)latijnse literatuur zijn er parallellen in de volkstaal aan te wijzen. Zo kan de bewerking van *Die wrake van Ragisel* (ed. Gerritsen, 1963) in de Lancelot-compilatie als een abbreviatio beschouwd worden ten opzichte van de oorspronkelijke Middelnederlandse vertaling. Hetzelfde geldt voor de bewerking van een aantal boeken van Homerus' *Odyssae* door Coornhert tot de *Dolinghe van Ulysse* (1561).

In de Middelnederlandse literatuur wordt een abbreviatio vaak gemarkeerd door een brevitatis-formule (brevitas).

LIT: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1978⁹), p. 482-485 □ L. Arbusow, *Colores rhetorici* (1974), p. 21-22 .

abusio

ETYM: Lat. ab = weg; usus = gebruik; vandaar gebruik van een woord in oneigenlijke zin.

In strikte zin een vorm van figuurlijk taalgebruik, als stijlfiguur of betekenisfiguur vallend onder de tropen (trop-1), bestaande uit een (schijnbaar) onlogische toepassing van beeldspraak, omdat het beeld aanvankelijk niet gevoeld wordt en een beeld gebruikt wordt in een situatie waarin het normale (letterlijke) taalgebruik, de consuetudo, geen woord voorhanden heeft. Later kan zo'n woord inburgeren en zelfs

tot cliché-1 worden. Zo is het woord ‘benen’ uit de ‘benen van de passer’ het geëigende woord voor iets wat niet door een letterlijke aanduiding in de vorm van één enkel woord is te vervangen en alleen maar omschreven kan worden in meer termen zoals ‘beide gepaarde delen’.

Abusio als onlogisch gebruik van beeldspraak (bij gebrek aan iets anders) kan een komisch effect hebben: ‘blind van angst kroop hij door het oog van de naald’. In dit laatste geval leidt de beeldspraak tot bombast. De abusio vindt men ook bij moderne dichters. Zo schrijft Achterberg in ‘Thebe’:

uw handen, die ik niet kon tillen
voelde ik langs het leven strelen,
dat in mij sloeg
(VG, 19635, p. 258)

Het beeld van het ‘slaande’ leven, in de laatste regel, is vreemd. Men kan de volgende redenering opzetten. Er is een ik-figuur die gestreeld wordt en van wie gezegd wordt dat hij het leven in zich voelt slaan. Een mogelijke lezersassociatie is die van ‘leven’ met ‘hart’. Van dat hart kan - volgens de bekende uitdrukking - gezegd worden dat het ‘slaat’. Maakt de lezer deze verschuiving, dan kan hij ‘slaat’ vertalen in een parafrase, luidend: ‘Ik voelde uw handen strelend langs mij gaan, zodanig dat mijn hart, symbool van het leven, ervan sloeg (klopte)’. In dit geval werkt de onduidelijkheid van de beeldspraak suggestief, doordat het het associatievermogen van de lezer activeert. Half redenerend, half associërend komt hij er dan wel uit. De aldus aangebrachte verschuiving is vergelijkbaar met datgene wat de taalgebruiker doet ten aanzien van de metonymia; ook daar is geen gelijkenis tussen beeld en verbeelde, maar een anderssoortige betrekking. Door een ontbrekende schakel in te voegen, krijgt men de voorstelling rond. Hetzelfde gebeurt bij de vorm van abusio in het citaat uit ‘Thebe’.

In ruimere zin is abusio, als synoniem van catachrese, ook wel gebruikt als aanduiding van figuurlijk woordgebruik in het algemeen, dikwijls met een negatieve waardering van ‘slecht gebruikt’ (Gr. kata-chraomai = een slecht gebruik maken van).

LIT: A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica* (1987) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 911-912 (s.v. katachrese).

accumulatio

ETYM: Lat. ophoping.

Stijlfiguur (stijlfiguren) bestaande uit het twee- of meerledig naast elkaar plaatsen van verwante noties, bijv. ‘eten en drinken’ als uitsplitsing van ‘voedsel’. Soms nadert de accumulatio de tautologie, zoals in ‘Hij sprak en zeide’ (G. Gossaert, *Experimenten*, 1911, p. 162). Behalve substantieven en werkwoorden kunnen ook adjectieven in de accumulatio als bestanddelen fungeren, bijv. in de versregel ‘Wanneer we aan ’t hoogst, het grootst, ’t volmaakste wezen denken’ (J. Kinker, *Gedichten*, dl. 1, 1819, p. 66). Het laatste voorbeeld grenst aan de enumeratio. Het verschil is gelegen in het feit dat de accumulatio een meerledige omschrijving is van een overkoepelend begrip. In dit opzicht is de accumulatio verwant aan de perifrasis en aan de amplificatio-2. De accumulatio kan de vorm aannemen van een coacervatio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 36-39.

actio zie pronuntiatio

adiectio

ETYM: Lat. ad-icere = erbij werpen, toe-voegen.

Term uit de retorica voor een van de fundamentele tekstbewerkingen, in dit geval een die een toevoeging aan een geheel aangeeft, hetzij kwantitatief (zie ook appositio), hetzij intensief. Naast de detractio, transmutatio en immutatio is de adiectio één van de vier wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio. De toevoeging aan een rede of gedeelte daarvan kan uiteenlopen van een klank aan een woord tot een nieuw idee aan de rede in zijn totaliteit. De toevoeging kan vooraan gebeuren (prothesis), er tussenin (epenthesis) of achteraan (paragoge), bijv.:

prothesis: gnatus i.p.v. natus.

epenthesis: Mavors i.p.v. Mars.

paragoge: avecque i.p.v. avec.

Adiectio kan door een auteur bewust worden toegepast met het oog op een literair-esthetisch effect (woordspeling, metrisch schema, archaïsering, enz.). Voorbeelden: 'inteellekt' (Lucebert in r. 9 van het gedicht 'de amsterdamse school'), 'goudeeuwig als 't herrefst is' (Gorter in de laatste regel van 'Ik wilde ik kon u iets geven'). Als paragogische adiectio zou men kunnen zien de toevoeging van een nieuwe slotstrofe in het handschrift van Hoofts 'Chanson a Madame'. Daardoor verandert de hele strekking van het gedicht (vgl. *Uit Hoofts lyriek*, ed. Zaalberg, 1975⁴, p. 19-21). De intensiverende adiectio vindt plaats d.m.v. amplificatio-1.

adiunctio

ETYM: Lat. ad-iungere = vastmaken aan, toevoegen.

Term uit de retorica voor de verbinding van twee of meer woordgroepen, bestaande uit meer dan twee woorden, en één gezegde. Bijv.: Ik verwacht alles van zijn goedgeefsheid, niets van mijn zuinigheid en veel van haar mildheid.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 106-109.

adjectivum pro genitivo zie hypallage

adynaton

ETYM: Gr. adynatos: onmogelijk.

Stijlfiguur (stijlfiguren) die gezien kan worden als een onderdeel van de perifrased. Het is een sterk overdreven omschrijving (hyperbool) van iets wat praktisch onmogelijk geacht wordt (vandaar ook Lat. impossibile). In plaats van 'Nooit zal dat gebeuren' geeft men een omschrijving van 'nooit' in de vorm van bijv. 'Ik mag hangen als' enz. Kinderen kregen wanneer ze op iets reageerden met 'En als nu ...'

van hun ouders vaak te horen 'Als ..., als de hemel valt, hebben we allemaal een blauwe hoed'. Bekend is ook de adynaton in de vorm van een gezegde: 'Als Pasen en Pinksteren op één dag vallen'.

Met name in de nonsenspoëzie en de leugenliteratuur is deze stijlfiguur geliefd en is ze verwant aan de mundus inversus van de carnavalsliteratuur. Een dichter die graag en veel gebruik maakte van dit type overdrijvingen is Gerrit van der Linde in zijn bundel *Gedichten van de Schoolmeester* (1859).

LIT: E. Dutoit, *Le thème de l'adynaton dans la poésie classique* (1936) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 139-141.

aemulatio

ETYM: Lat. wedijver.

Term uit de retorica voor het trachten te evenaren of te overtreffen van een bewonderd voorbeeld via creatieve imitatio (vrije navolging of bewerking). Aemulatio dient meer gezien te worden als een bijzondere vorm van imitatio dan als de slotfase in de – in de literatuurwetenschap vaak veronderstelde – ontwikkeling van translatio via imitatio naar aemulatio. De literaire competitie kon gewonnen worden door de klassieke voorbeelden van een nationale of christelijke strekking te voorzien. Zo is bijv. Vondels *Jeptha* (1659) een imitatio van het Neolatijnse stuk *Jephtes sive votum* (1554) van G. Buchanan, dat op zijn beurt een verchristelijkte imitatio, dus aemulatio, was van Euripides' *Iphigeneia in Aulis*. Vondels *Gysbreght van Aemstel* (1637) is een aemulatio van Vergilius' *Aeneïs*, dat op zijn beurt een aemulatio is van Homerus: een verchristelijkend element in de *Gysbreght* is de situering van het stuk in de kerstnacht en het is aan de nationale situatie aangepast ('nae 's Landts ghelegentheyte verduytscht').

LIT: J.D.P. Warners, 'Translatio - imitatio - aemulatio' in *Nieuwe Taalgids* 49 (1956), p. 289-295; 50 (1957), p. 82-88, 193-201 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 141-187 □ J. Jansen, 'Anders of beter: emulatie in de renaissancistische literatuurtheorie' in *De Zeventiende eeuw* 21 (2005), p. 181-197.

allegorie

ETYM: Gr. allos = anders, oneigenlijk; allègoria = beeldspraak < allègorein = in beelden spreken.

Vorm van beeldspraak die een hele zin of meerdere zinnen wordt volgehouden, in tegenstelling tot de metafoor, waarbij één woord door een beeld wordt vervangen. In de lyriek bijv. kunnen metaforen en vergelijkingen op elkaar voortbouwen en daardoor in elkaar vloeien tot één beeld. Vandaar ook de benaming uitgewerkte metafoor (Fr. métaphore filée, métaphore continuée; Du. durchgeführte Metapher; Eng. extended metaphor). Een dergelijke allegorische beeldspraak betreft gewoonlijk slechts een onderdeel van een tekst, maar kan ook door een heel gedicht heen aangehouden worden. Een voorbeeld is het uitgewerkte natuurbeeld in het gedicht 'Ic was in mijn hoofkijn om cruit gegaen' van Zuster Bertken (1426 of 1427 - 1514), waar het hofken staat voor de ziel; de distels, doornen en een opgeschoten boom voor de zonden, de tuinier voor Jezus, de lelie voor onschuld en zuiverheid, en de rode roos voor de goddelijke liefde.

Wanneer de allegorische beeldspraak in het hele werk wordt volgehouden, wordt ook het complete werk een allegorie genoemd. De term kan dus zowel een stijlmiddel als een genre aanduiden. Het interpreteren van een allegorie of van een allegorische tekst noemt men allegorese.

In de middeleeuwen ging men er bij de verklaring van vooral Bijbelteksten (exegese) vanuit, dat teksten (met name die uit het Oude Testament) een bredere betekenis dan de letterlijke kunnen hebben (hermeneutiek, *sensus litteralis*). Een voortdurend strijdpunt daarbij was de vraag of alleen Gods woord deze meerduidigheid had, of dat ook mensen die konden bewerkstelligen. Het Oude Testament werd in ieder geval beschouwd als een voorafspiegeling van het Nieuwe Testament (typologie) en de bijbel kent tal van passages (bijv. de Apocalyps) en uitdrukkingen (bijv. het Lam Gods) die allegorisch geïnterpreteerd kunnen of moeten worden (*sensus allegoricus*).

Via de letterkunde uit de klassieke oudheid en de bijbelexegese van de kerkvaders drong de allegorie als stijlmiddel en als letterkundig genre door in de middeleeuwse literatuur, aanvankelijk in het Latijn, maar vanaf de 13de eeuw ook in de volkstaal, bijv. Die *Rose* van Hein van Aken (ed. Verwijs, 1876). De allegorisering van de klassieke mythologie werd steeds populairder en er ontstonden conventies in het gebruik van allegorieën. Geliefde beelden met een allegorische betekenis waren bijv. de strijd om of de bestorming van een burcht, de jacht en het schaakspel. Ook kregen planten en edelstenen een allegorische betekenis.

Veel allegorieën maken gebruik van personificatie van algemene of abstracte begrippen, zoals (on)deugden, gedachten, karakters. Vaak hebben de personages zelfs expliciet die begrippen als naam; bijv. Deuchdelijck Betrouwen en De Doot (in *Het Esbatement van den Appelboom*, ed. P.J. Meertens, 1965). Op deze wijze kan de morele les van het verhaal aanschouwelijk worden voorgesteld (didactische literatuur). De rederijkers maakten veelvuldig gebruik van allegorische personages (figura-1, zinneken), met name in het drama (esbat(t)ement, moraliteit, spel van zinne). Een bekend voorbeeld is *De spiegel der salicheit van Elkerlijc* (ed. De Haan, 1979).

Ook na de middeleeuwen wordt de allegorie nog druk beoefend. Voorbeelden zijn *Scheepspraet* (1625) van Constantijn Huygens, Vondels *Palamedes* (1625), Fr. van Eedens *De kleine Johannes* (1887), H. Gorters *Mei* (1889) en Harry Mulisch' *De Diamant* (1954).

In ruimere betekenis wordt de term allegorie gebruikt ter beschrijving van een werk waarin de personages lijken te staan voor bepaalde abstracte of algemene begrippen en waarin hun handelingen, eerder dan in hun oppervlakkige betekenis, 'op een dieper plan' moeten worden begrepen. Pabel en fabel-1 kunnen in deze zin vormen van allegorie worden genoemd.

LIT: C.S. Lewis, *The allegory of love* (1936) □ A. Fletcher, *Allegory* (1970) □ A.C. Spearing, *Medieval dream poetry* (1976) □ F. Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforshung* (1977) □ R. Tuve, *Allegorical imagery* (1977) □ W. Haug (red.), *Formen und Funktionen der Allegorie* (1979) □ S. Brinkkemper & I. Soepnel, *Apollo en Christus* (1979), p. 185-197 □ G. Kurz, *Metapher, allegorie, symbol* (1982) □ D. Schmidtke, *Studien zur dingallegorischen Erbauungsliteratur des Spätmittelalters* (1982) □ P.E.R. Verhuyck, 'Rondom de Roos. De allegorische en didactische traditie' in R.E.V. Stuip (red.), *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 140-154 □ U. Eco, *Kunst en schoonheid in de middeleeuwen* (1989), p. 81-118 □ M. Spies, "Poeetsche fabriicken" en andere allegorieën, eind 16de-begin

17de eeuw' in *Oud-Holland* 105 (1991), p. 228-243 □ D.L. Madsen, *Rereading allegory. A narrative approach to genre* (1994) □ H. Vandevoorde, *De allegorie in de literatuur en de beeldende kunsten* (2003) □ B. Pérez-Jean & P. Eichel-Lojkine, *L'allégorie de l'antiquité à la renaissance* (2004) □ M. Battistini & P. van Calster, *Symbolen en allegorieën* (2004) □ H. Vandevoorde, *De spiegel van Achilleus. Karel van de Woestijne en de allegorie* (2006) □ J. Tambling, *Allegory* (2009) □ R. Copeland & P.T. Struck (red.), *The Cambridge companion to allegory* (2010).

allocutio zie apostrofe

allusie

ETYM: Lat. ad-ludere = spelen, toe-spelingen maken; vandaar toespeling of zinspeling.

Retorische techniek die erin bestaat op een min of meer duidelijke manier te verwijzen naar als bekend veronderstelde personen, gebeurtenissen, situaties of teksten. Dergelijke toespelingen zijn alleen te doorzien door iemand met dezelfde voorkennis omtrent persoon, situatie of tekst op wie of waarop gealludeerd wordt. Zo is Nijhoffs sonnet 'De schrijver' (VG, 1963², p. 406) alleen maar te begrijpen als men de Elia uit het sextet kan plaatsen als figuur uit het Oude Testament en als men het verhaal kent van de raven die hem van voedsel voorzagen (1 Koningen 17: 1-6). Een tekstuele allusie komt bijv. voor in Maarten 't Harts *Mammoet op zondag* (1977, p. 97-98): 'Ik beklom een tweede trap, langzaam want de duisternis zweefde over de treden', wat een allusie inhoudt op Genesis 1: 2. In de mate dat op teksten worden gealludeerd, kan men allusies beschouwen als een vorm van intertekstualiteit, als een meer vrijblijvende, onvolledige en indirecte vorm van citaat. Achter de allusie kunnen verschillende bedoelingen schuilgaan, o.a. pronken met eigen eruditie, aansluiten bij een traditie, ambiguïteit of ironie creëren, enz.

LIT: Z. Ben-Porat, 'The poetics of literary allusion' in *PTL*, 1976, p. 105-128 □ C. Perri e.a., 'Allusion Studies. An international annotated bibliography, 1921-1977' in *Style* 13 (1979), p. 178-225 □ P. Claes, *Echo's echo's: de kunst van de allusie* (1988, 2011) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 652-655 (s.v. Anspielung) □ C. Bologne, *Les allusions littéraires* (1999).

allusio zie allusie

altercatio

ETYM: Lat. woordenwisseling < alter-cari = twisten, debatteren.

Term die oorspronkelijk gebruikt werd voor een woordenwisseling met een snelle opeenvolging van korte vragen en antwoorden, zoals gebruikelijk in het Romeinse recht, bijv. in het kruisverhoor. Later ook gebruikt voor de dialoog en het debat die door dergelijke korte vragen en antwoorden gekenmerkt worden. Bij het toneel spreekt men bij dit soort dialogen van stichomythie en hemistichomythie.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 428-432 □ S. Bax, 'De onderkant van de retorica: 1-2' in *Tijdschrift voor taalbeheersing* 32 (2010) 1, p. 152-172.

ambiguïteit

ETYM: Lat. ambigere < amb(o) agere = iets naar twee kanten drijven, in twee richtingen denken; vandaar dubbelzinnigheid; Gr. amfibolie < amfi = beide, aan twee kanten; ballein = werpen, vandaar twijfel, dubbelzinnigheid.

Dubbelzinnigheid, meerduidigheid of veelzinnigheid, d.w.z. het verschijnsel dat een tekst of gedeelte daarvan (woord, woordgroep, passage e.d.) op meer dan één manier gelezen of geïnterpreteerd kan worden; men spreekt daarom ook wel van pluri-interpretabiliteit of polyinterpretabiliteit.

Oorspronkelijk werd de term gebruikt in pejoratieve betekenis voor vaagheid of dubbelzinnigheid van taalgebruik waar helderheid verlangd wordt. Maar vanaf de romantiek, en zeker in moderne en postmoderne poetica's, werd ambiguïteit als een verdienste gezien, omdat het de schrijver in staat stelt in gecondenseerde vorm 'veelzeggend' te zijn. Volgens het New Criticism (bijv. W. Empson, *Seven types of ambiguity*, 1930) is ambiguïteit zelfs het essentiële kenmerk van poëzie.

De stilistiek heeft de vele wijzen onderzocht waarop ambiguïteit kan resulteren uit bepaalde vormen van taalgebruik. Zo kan de metafoor een zekere ambiguïteit voortbrengen (aarzeling tussen letterlijke en figuurlijke lezing); auteurs kunnen gebruik maken van homonymie, polysemie of woord(en)spel; ze kunnen behalve de denotatie (letterlijke betekenis) van woorden ook de connotaties (associatieve betekenisverbanden) ervan activeren; enz. Ook allerlei vormen van grammaticale ambiguïteit zijn mogelijk, zoals in het volgende voorbeeld:

Want ik wist door een keuze verloren
Ieder ander verlokkelijk bestaan
(J.C. Bloem, VG, 1965², p. 190)

waarin de positie van het woord 'verloren' de regels ambigu maakt (apokoinou). Behalve lexicaal-semanticke en syntactische vormen, kennen we ook pragmatisch bepaalde vormen van ambiguïteit, zoals in het geval van ironie.

Ook het verhalend proza kent eigen vormen van ambiguïteit. Op het niveau van de vertelinstantie treft men bijv. soms ambiguïteit aan in die zin dat de tekst twee lecturen toelaat: één waarbij de verteller wordt geacht een 'correcte' versie van de fictionele werkelijkheid te bieden (betrouwbare verteller), een andere waarbij de lezer doorheeft dat de verteller (bewust of onbewust) een misleidend relaas geeft. Door het handig doseren en plaatsen van aanduidingen kan een auteur een dergelijke dubbele lectuur gaande houden door de hele tekst heen. Het meest bekende voorbeeld hiervan is de novelle *The turn of the screw* van Henry James (1898). Ook in het geval van vrije indirecte rede of m.b.t. focalisatie kan een vorm van ambiguïteit ontstaan: aan wie moeten de woorden of gedachten weergegeven in het fragment worden toegeschreven? Op weer andere wijze kan ook de actantiële logica van een verhaal tot dubbelzinnigheid aanleiding geven: bijv. is een bepaald personage te vertrouwen, of niet?

Een bijzondere vorm van ambiguïteit is quiproquo, een term die vooral gebruikt wordt voor dubbelzinnigheid op het toneel.

Ambigüiteit is hoe dan ook steeds een contextgebonden fenomeen: de context van een uiting kan de potentiële ambigüiteit ervan uitsluiten, en, omgekeerd, een uiting of een situatie die eerst eenduidig werd geïnterpreteerd, kan door wat erop volgt alsnog een ambigü effect krijgen.

LIT: W. Empson, *Seven types of ambiguity* (1930) □ C. Brooks, *Modern poetry and the tradition* (1939) □ J.G. Kooij, *Ambiguity in natural language: an investigation of certain problems in its linguistic description* (1971) □ S. Rimmon, *The concept of ambiguity. The example of James* (1977) □ J.v.d. Sluis & D. Vellinga, *Als je begrijpt wat ik bedoel: lezingencyclus over ambigüiteit* (1988) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 436-444 □ S.P. Su, *Lexical ambiguity in poetry* (1993) □ C. Fuchs, *Les ambiguïtés du français* (1996) □ *Ambigüité et fiction*, themanummer van *Littérature* (1998) □ F. Berndt, *Amphibolie - Ambigüität - Ambivalenz* (2009) □ W. Klein, *Ambigüität* (2010) □ D.D. Oaks, *Structural ambiguity in English* (2010).

amfibolie zie ambigüiteit

amplificatio-1

ETYM: Lat. uitbreiding, verruiming < amplus = ruim, facere = maken; Lat. synoniem exaggeratio = ophoping; Gr. synoniem auxèsis = toename.

Term uit de poëtica en retorica voor het sterk uitbreidend bewerken van een tekst. Een kleine uitweiding noemt men een digressie, het tegenovergestelde heet abbreviatio. In de antieke retorica was het een van de schooloefeningen. De amplificatio-techniek is gebaseerd op het tot in details beschrijven van een mens, bijv. de schoonheid van een vrouw of object, bijv. een drinkbeker (beschrijving-1, topos), en vormde een vast onderdeel van het poëtica-onderwijs dat deel uitmaakte van de artes liberales, de zeven vrije kunsten, die vanaf de 12de eeuw aan de middeleeuwse universiteiten werden gedoceerd. Hoewel de amplificatio strikt genomen deel uitmaakt van de (Middel)latijnse literatuur zijn er parallellen in de volkstaal aan te wijzen. Zo kan de breedvoerigheid in de beschrijvingen in Diederik van Assenedes *Floris ende Blancefloer* en in Jacob van Maerlants *Historie van Troyen* amplificatio's genoemd worden.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 445-471 □ M. Andringa, 'De zwerftocht van een schild. Achtergrond en betekenis van Darius' schild in "Alexanders Geesten"' in *Queeste* 3 (1996), p. 98-106.

amplificatio-2

ETYM: Lat. uitbreiding, verruiming < amplus = ruim, facere = maken; Lat. synoniem: exaggeratio = ophoping; Gr. synoniem auxèsis = toename.

In de renaissance wint de retorische betekenis van amplificatio (het versterken, het sterk doen uitkomen van een zaak) sterk aan invloed ten koste van de middeleeuwse, louter kwantitatieve betekenis. Vooral als deel van de gerechtelijke rede (genus iudiciale) tracht de aanklager de misdaad van de aangeklaagde zo erg

mogelijk voor te stellen. Tracht de verdediger anderzijds de daad van zijn cliënt minder erg voor te stellen dan ze eigenlijk was, of pleit hij verzachtende omstandigheden, dan spreekt men van *minutio* of *attenuatio* (Lat. vermindering resp. verzwakking; Gr. synoniem *meiosis* = verkleining).

LIT: L. Arbusow, *Colores rhetorici* (1974), p. 21-22 □ E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1978⁹), p. 482-485 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 445-471.

anacephaleosis zie recapitulatio

anaclasis-2 zie antanaclasis

anadiplosis

ETYM: Gr. *ana-diploein* = weer verdubbelen.

Anadiplosis (Lat. synoniemen: *reduplicatio* en *regressio*) of epanadiplosis is een term uit de stijl leer voor een vorm van *repetitio* waarbij het laatste woord of de laatste woorden van een zin of vers als eerste woord resp. woorden van een zin of het volgende vers herhaald wordt of worden en daarom ook wel als cirkel wordt aangeduid. Het verschijnsel wordt gebruikt in het ketendicht. Een goed voorbeeld komt voor in Luceberts gedicht 'Het orakel van monte carlo':

Ginds zag ik de schim van willem kloos
de schim van willem kloos te monte carlo
te monte carlo in het speelhuis willem kloos
(Lucebert, *Verzamelde gedichten*, 2002, p. 118)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 471-472.

anafoor-1

ETYM: Gr. *ana-ferrein* = omhoog, terug-brengen, terug-dragen; vandaar herhalen.

Het herhalen (*repetitio*) van eenzelfde woord(groep) aan het begin van twee of meer opeenvolgende verzen (vers-1), strofen, zinnen of zinsdelen. Dit retorisch stijlmiddel wordt vooral gebruikt om de symmetrie van de zinsbouw te bevorderen of om meer nadruk te leggen. Als voorbeeld van een dergelijke vorm van *repetitio* kan men denken aan de volgende gevarieerde herhaling:

Dag stoel naast de tafel
Dag brood op de tafel
(P. van Ostaijen, *VW. Poëzie*, dl. 2, 1965⁸, p. 199)

Synoniem: epanafoor. Zie ook epifoor.

LIT: J. Koster & E. Reuland (red.), *Long-distance anaphora* (1991) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 542-545 □ R.

Landheer, 'Herhaling en betekenis' in *Corpus gebaseerde woordanalyse* (1992), p. 87-98 □ W. de Mulder & L. Tasmowski (red.), *Coherence and anaphora* (1996) □ R.W.F. Nouwen, *Plural pronominal anaphora in context. Dynamic aspects of quantification* (diss., 2003).

anafora zie anafoor-1

anakoinosis

ETYM: Gr. koinos = gemeenschappelijk; vandaar: raadpleging.

In de redekunst (retorica) gebruikt procédé waarbij de spreker de toehoorder (schijnbaar) betreft bij zijn betoog om hem op die manier voor zijn zaak te winnen. Zo kan hij bijv. zeggen: 'Hoe zou je zelf gereageerd hebben in mijn geval?'. Vorm van percontatio.

anakoloet

ETYM: Gr. zonder samenhang < a(n) = niet; akolouthos = volgend, samenhangend.

Een samengestelde zin waarvan de respectievelijke deelzinnen door een afwijkende woordvolgorde niet op elkaar aansluiten. De anakoloet kan ontstaan door slordigheid of door grote emotionele geladenheid. Het 17de-eeuws kent daarvan voorbeelden bij Bredero, Hooft, Huygens en Cats.

Als een van de stijlfiguren wordt de anakoloet gebruikt om de aandacht van de lezer op de boodschap te richten, bijv. 'Ik wilde ik kon u iets geven' (H. Gorter, *VW*, dl. 2, 1948, p. 85).

Als geval van ongrammaticaliteit is de anakoloet vergelijkbaar met de apokoinou, met dit verschil dat de apokoinou-zin grammaticaal kan worden gemaakt door vervanging of invoeging van een enkel woord, terwijl de ongrammaticaliteit van de anakoloet alleen kan worden opgeheven door verandering van de woordvolgorde.

Een moderner voorbeeld van anakoloet vinden wij in Bernlefs gedicht 'Bekoorlijk':

een soort van onhandig gescharrel
dat de melodie vacant laat
dat die melodie dus wel vaststaat
maar de maat even niet nu

(*Grensgeval. Gedichten*, 1972, p. 23)

LIT: L. Reinhardt, *Die Anakoluthé bei Platon* (1920) □ P. Bachmann, *Ellipsen und Anakoluthé als Elemente der Umgangssprache in den Acharnern des Aristophanes* (1961) □ A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal* (z.j.⁵) □ G. J. Vis, 'Vorm en functie in de poëzie. Een methodologische verkenning, met voorbeelden uit het werk van J. Kinker en W. Kloos' in *Spiegel der letteren* 33 (1991), p. 247-260 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 485-495.

analogie-1

ETYM: Gr. ana-logos = overeenkomstig (een woord of gedachte).

In algemene zin kan analogie beschreven worden als een gedeeltelijke overeenkomst tussen twee of meer gegevens, die waargenomen wordt tegen een achtergrond van afwijkende kenmerken en die eventueel als basis dient voor een redenering of conclusie. In die zin beschrijft de argumentatieleer analogie als een redeneerstrategie. Inzoverre de analogie een belangrijk mechanisme blijkt te zijn waarmee de menselijke geest probeert greep te krijgen op de chaotische veelheid van gegevens rondom ons, tonen de cognitieve wetenschappen (waaronder de cognitieve literatuurwetenschap) er een bijzondere belangstelling voor.

Aangezien relaties van gedeeltelijke identiteit en variatie een fundamentele rol spelen in de literaire tekst (paralellisme), kunnen heel wat aspecten ervan beschreven worden met behulp van het analogiebegrip. De meeste klankeffecten in poëtisch taalgebruik zijn gebaseerd op een fonische overeenkomst die waargenomen wordt tegenover een achtergrond van fonische en vooral semantische niet-overeenkomst (zie poëtische functie). Ook de metafoor berust op analogie, m.n. op de waargenomen overeenkomst tussen beeld en verbeelde. Hetzelfde geldt voor het gebruik of de interpretatie van de allegorie, de parabel en het symbool, evenals bij een techniek als *mise-en-abyme*.

De term 'analogie' vindt verder een toepassing in het comparatistisch onderzoek, zoals bij de vergelijkende beschrijving van teksten die al dan niet bedoelde structurele overeenkomsten vertonen (bijv. *West Side Story* en *Romeo and Juliet*, of *The Lion King* en *Hamlet*). In deze zin blijkt o.m. de middeleeuwse literatuur rijk te zijn aan analogieën, meestal ontleend aan de bijbel. Zo kan bijv. in *Karel ende Elegast* de inbraak van Elegast bij Eggeric van Eggermonde om diens zadel en zwaard te bemachtigen, beschouwd worden als een analogie naar 1 Samuel 26, waar David bij Saul binnensluipst en diens lans wegneemt. De bedoeling van de analogie is dan een gebeurtenis als niet toevallig te beschrijven, maar als deel uitmakend van een hoger plan, bij voorkeur de heilsgeschiedenis. Een dergelijke analogie kan beschouwd worden als een profane variant op de *sensus allegoricus*.

Zie ook isomorfisme.

LIT: H. Pleij, 'Over de betekenis van middeleeuwse teksten' in *Spektator* 10 (1980-1981), p. 299-339 □ J.F. Ross (red.), *Portraying analogy* (1981) □ N. Diengott, 'Analogy as a critical term: a survey and some comments' in *Style* 19 (1985), p. 227-241 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 498-514 □ H. Verdaasdonk, 'Analogies as tools for classifying and appraising literary texts' in *Poetics* 22 (1994), p. 373-388 □ H.G. Coenen, *Analogie und Metapher: Grundlegung einer Theorie der bildlichen Rede* (2002).

anastrofe

ETYM: Gr. *strofê* = wending, omkering.

Omkering van de gebruikelijke syntactische woordvolgorde zonder dat de betekenis verandert; ook *reversio* genoemd. Zij komt vooral voor in poëzie, ter wille van ritme, rijm, metrum of klankeffecten, maar ook in prozataal, om nadruk te leggen. Anastrofe kan bestaan in de plaatsing van het subject na de persoonsvorm (inversie of omkering) of ook – vooral in de klassieke talen – van het voorzetsel na de bijbehorende naamval (*postpositio* = achter-plaatsing). Bijv. *honoris causa* ('om reden van eer').

Brengt de plaatsverwisseling een omkering mee van de (chrono)logische volgorde, dan spreekt men van een *hysteron proteron*. Een aan de anastrofe verwante stijlfiguur is het *hyperbaton*. (Zie ook: *metathesis*).

Een aardig voorbeeld komt voor in het refrein van een smartlap van de Zangeres Zonder Naam (cursivering van ons):

Ach *vaderlief*, toe drink niet meer
Ik vroeg 't al zo menige keer
Want *moederlief* huilt telkens weer
Ach *vaderlief*, toe drink niet meer.

anekdote

ETYM: Gr. an-ek-dotos = niet-uit-gegeven, niet vrijgegeven.

Een kort verhaal waarin een kenschetsende gebeurtenis, meestal beleefd door een (historische) persoon, op onderhoudende, humoristische wijze wordt neergezet; vandaar ook het belang van de pointe. De term werd het eerst gebruikt in de titel van een verzameling pikante verhalen over Justinianus I (Oost-Romeins keizer van 527 tot 565). Hoewel de anekdote erg in trek was als functioneel retorisch procedé gedurende de middeleeuwen (exempelen), is ze pas tijdens de renaissance een afzonderlijk genre geworden, dat later zijn hoogtepunt bereikte bij Von Kleist.

De anekdote laat zich moeilijk onderscheiden van vergelijkbare korte verhaalvormen als cursiefje, exempel, fabel-1, facetiae, klucht-2 en novelle. De oudste Nederlandse anekdotenverzamelingen dateren uit de 16de eeuw, bijv. *Een nyeuwe clucht boeck* uit 1554 (ed. Pleij, 1983). Een 17de-eeuwse verzameling van moppen en anekdotes is die van Aernout van Overbeke, de *Anecdota sive historiae jocosae* (ed. Dekker en Roodenburg, 1991). Sommige anekdotes vormen tezamen een pseudo-biografie (anekdotenbiografie). In de 18de eeuw verschijnen anekdotes vooral in almanakken. Een moderne anekdotenverzameling is J. Brouwers' *Zachtjes knetteren de letteren* (1975).

LIT: H. Grothe, *Anekdote* (1971) □ P.P. Schmidt, *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (1986), p. 14-15 □ J. Koopmans & P. Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties in de zeventiende eeuw* (1991) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 566-579 □ V. Weber, *Anekdote. Die andere Geschichte. Erscheinungsformen der Anekdote in der deutschen Literatur, Geschichtsschreibung und Philosophie* (1993) □ A. Bas & J. de Jong, 'De anekdote als stijlmiddel in toespraakinleidingen' in *Tijdschrift voor taalbeheersing* 27 (2005), p. 172-197.

anglicisme

Woord of zinswending ontleend aan het Engels, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke vorm, zoals bijvoorbeeld 'beefsteak' voor 'biefstuk', of 'administratie' voor 'regering'. Deze taalvorm wordt beschouwd als barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme).

LIT: J. Posthumus, *A description of a corpus of anglicisms* (1986) □ B. Hageman, *Barbarismenwoordenboek. Hoe Nederlands is uw Nederlands nog?* (2001).

annominatio

ETYM: Lat. ad-nominare = erbij noemen.

Bepaalde vorm van paronomasia. Het betreft een allusie op, of (gedeeltelijke) herhaling van gelijkkluidende woorden in een zin, bijv.

Ton bras est invaincu, mais non pas invincible.
(P. Corneille, *Le Cid*, II, 2 (1637), vs. 418)

Zie ook polyptoton.

antanaclasis

ETYM: Gr. ana-clasis = terug-buiging, weer-kaatsing.

Term uit de retorica en de stilistiek voor een vorm van anaclasis-2, nl. een vorm van repetitio als woordspeling waarbij een spreker in een dialoog een woord of een reeks woorden van zijn gesprekspartner of tegenstander herneemt, maar daar een andere betekenis aan geeft (Lat. synoniemen: reflexio en reversio). Een dergelijk woordspel is doorgaans gebaseerd op de polysemie (ambiguïteit) van de speels hernomen woorden, soms op de toevallige gelijkkluidendheid van het bedoelde en vervolgens geïnterpreteerde. Asteïsmus is één van de vormen van antanaclasis.

Bij uitbreiding kan de term ook slaan op niet-dialogische horizontale woordspelingen in het algemeen. Een bekend voorbeeld uit Pascals *Pensées* (1657-1658) is: 'Le cœur a ses raisons [redenen] que la raison [rede] ne connaît point'. In deze betekenis van de term berust antanaclasis meestal op polysemie van het herhaalde woord en bestaat er een noodzakelijke formele gelijkheid (homonymie) tussen de componenten van het woordspel. In dit opzicht is ze te onderscheiden van de zgn. paronomasia, waarbij de vormovereenkomst onvolledig is (paroniem).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 482-485.

anthorisme

ETYM: Gr. ant(i)-(h)orismos = tegen-bepaling.

Vorm van correctie waarmee een redenaar een tegengestelde definitie geeft van die welke door zijn tegenstander gegeven werd, omdat ze beter in zijn kraam past of krachtiger overkomt. Zo kan hij bijv. zeggen: 'Liefde noem jij dat! Ik noem het je reinste jaloersheid'.

anthypofora zie hypofoor/anthypofora

anticipatio zie prolepsis-1, prolepsis-2, prolepsis-3

antifrase

ETYM: Gr. antifrazein = het tegendeel uitdrukken.

Troop waarbij men ironisch (ironie), sarcastisch (sarcasme) of ook bezwerend woorden gebruikt die het tegendeel uitdrukken van wat men bedoelt. Daarmee valt de term onder de overkoepelende aanduiding betekenisfiguur. Een voorbeeld is

Pontus Euxinus ('Herbergzame Zee') als Griekse naam voor de gevreesde Zwarte Zee; of bij een hoogoplopende ruzie zijn tegenstander aanspreken met 'mijn goede vriend'.

Zie ook asteïsmus en litotes.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 713-720.

antilogie zie oxymoron

antimetabole

ETYM: Gr. anti = tegen; meta-bolè = (omme)keer, verandering < meta-ballein = omdraaien, keren.

Aanduiding voor een van de stijlfiguren, syntactisch en/of semantisch van aard, waarin een tegenstelling (antithese) wordt geformuleerd met behulp van een chiasme: 'Niet om te werken leven wij, maar wij werken om te leven'. Soms gaat de figuur gepaard met parallellisme: 'Niet om te werken leven wij, maar om te leven werken wij'. Een constante factor is de repetitio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 708-713.

antiparastasis

ETYM: Gr. anti = tegen; parastasis = bewijs; vandaar tegenbewijs.

Retorisch procédé waarbij een spreker zich verdedigt door iets dat algemeen als verkeerd of zelfs als crimineel wordt beschouwd, om te keren in iets dat veeleer geprezen moet worden. Deze strategie wordt vaak ingeleid door een formule van het type 'en mocht het dan al zo zijn ...' of het door president Mitterand bekend geworden 'et alors'.

antistrofe-2

ETYM: Gr. anti = tegen, strofè = het keren.

Term uit de stilistiek voor herhaling (repetitio) van in tegengestelde volgorde geplaatste woorden. Een voorbeeld van antistrofe komt voor in vs. 4-5 van 'Boere-charleston' van Paul van Ostaijen:

boerelongen ballen wangen
wangen ballen bekkens
(P. van Ostaijen, *VW. Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 239)

antithese

ETYM: Gr. anti = tegen, thesis = [het] plaatsen.

Term uit de stijlleer voor die vorm van contentio, ook wel antitheton, oppositie en contrapositum genoemd, die bestaat uit het tegenover elkaar plaatsen van twee noties. Deze figuur is voor het eerst ontwikkeld en systematisch toegepast door de

sofist Gorgias (4de eeuw v. Chr.), waarbij woorden, woordgroepen, zinnen of langere tekstfragmenten naar vorm of betekenis aan elkaar worden tegengesteld en soms tot een synthese verbonden. Men maakt onderscheid tussen: 1) zinsantithese, 2) woordgroepantithese en 3) antithese per afzonderlijk woord.

Ad 1):

Doe ik mijn oogen toe,
Dan wil ik 't wel gelooven;
Doch als ik ze open doe
Komt weer de Twijfel boven.

(P.A. de Genestet, *Complete gedichten*, 1912², p. 316)

Ad 2):

Daags tusschen boeken, 's nachts in een café.

(M. Nijhoff, *VG*, 1974⁴, p. 9)

Ad 3):

Moeder, die leven geeft, dat sterven moet.

(Id., p. 39)

De antithese ligt aan de basis van stijlfiguren als chiasme, oxymoron, epanodos. Ze komt frequent voor, zowel in de dagelijkse omgangstaal (bijv. 'wit en zwart', 'dood of levend') als in de literatuur. Bepaalde literaire vormen zijn er als het ware op gebouwd, bijv. gnomische vormen als de sententia, het aforisme en het epigram; debat, poëzie als partimen, jeu parti en tenso(n), dichtvormen als het sonnet, met contrast tussen octaaf en sextet, versvormen als de alexandrijn, met cesuur in het midden, de koorzangen in de klassieke tragedie met strofe en antistrofe-2.

De antithese is een van de meest voor de hand liggende middelen om spanning te scheppen of op te lossen. Uiteraard geniet zij een bijzondere populariteit in literaire stromingen met overwegend binair-contrastieve denkpatronen (bijv. in de barok).

De antithese kan de vorm hebben van een oxymoron en van een paradox. Dikwijls gaat de antithese gepaard met vormen van herhaling als parallellisme, chiasme en eindrijm.

LIT: A. Wolters, *Probleme der Beschreibung antithetischer Sprachfiguren* (1976)
□ M. Nelson, *Structures of opposition in old English poems* (1989) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 722-750 □ P. Toffano, *Poétique de la maxime: la figure de l'antithèse chez La Rochefoucauld* (1998).

antitheton zie antithese

antonomasia-1

ETYM: Gr. anti-onoma(zein) = het noemen in de plaats van.

Eén van de tropen (troop-1), nl. het vervangen van een eigennaam door een omschrijvende soortnaam, gebaseerd op contigu verband; een soort perifrasede of synecdoche dus. Zo noemt men Vondel wel 'de prins der dichters', spreekt men over

Antonides van der Goes als ‘de dichter van *De Ystroom*’ en over Zeus als ‘de vader van goden en mensen’. Zie ook antonomasia-2. De term maakt onderdeel uit van een groep stijlfiguren die wordt aangeduid als betekenisfiguur.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 753-754 □ S. Leroy, *De l'identification à la categorisation: l'antonomase du nom propre en français* (2004).

antonomasia-2

ETYM: Gr. anti-onoma(zein) = het noemen in de plaats van.

G.J. Vossius heeft de term antonomasia ook gebruikt voor het vervangen van een appellatief door een eigennaam, dus het omgekeerde van antonomasia-1. De eigennaam moet wel toebehoren aan een algemeen bekend persoon uit de geschiedenis of mythologie, zoals ‘een droogstoppel’ (figuur uit de *Max Havelaar* van Multatuli) voor ‘een saai en vervelend iemand’ of ‘een Xantippe’ (de vrouw van Socrates) voor ‘een feeks van een vrouw’.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 753-754 □ S. Leroy, *De l'identification à la categorisation: l'antonomase du nom propre en français* (2004) □ W. Van Langendonck, *Theory and typology of proper names* (2007) □ L. Vandelanotte, 'What's in a proper name?' in *Babel. The language magazine* 31 (2020), p. 20-24.

aphodos

ETYM: Gr. ap(o)-(h)odos = van de weg; vandaar afdwaling.

Verschijnsel dat optreedt bij digressio, amplificatie (amplificatio-1, amplificatio-2) of uitweiding, waarbij een auteur of spreker terugkeert naar zijn eigenlijke onderwerp. Dikwijls wordt zo'n uitweiding dan besloten met de mededeling 'om een lang verhaal kort te maken...' of 'terug tot mijn vertelling'.

In de 18de en 19de eeuw, toen verhalen nog grotendeels auctoriaal verteld werden (auctoriële vertelinstantie) kon de schrijver zijn lezer toespreken en na een digressie schrijven 'na deze uitweiding neem ik u (= lezer) mee naar slot Zuilen' en vervolgens zijn eigenlijke verhaal voortzetten. Een auteur die met succes veelvuldig en tevens op een ironische manier gebruik maakte van dit procédé is Laurence Sterne, met name in *Tristram Shandy* (1759-1767).

LIT: A. Grohmann & C. Wells, *Digressions in European literature: from Cervantes tot Sebald* (2011).

apodioxis

ETYM: Gr. apo-diomi = weg-jagen.

Stijlfiguur in de redekunst (retorica) voor het verwerpen van een argument door het als absurd te bestempelen, bijv. 'het lijkt me niet de moeite waard een zaak te bediscussiëren die het kleinste kind zou kunnen weerleggen'.

apodosis

ETYM: Gr. terug-gave < apo = terug; dosis = gave < didōmi = geven.

Tweede deel van een periodus-1, een volzin, waarin de in het eerste deel (de protasis-2) opgebouwde spanning wordt opgelost (terug-gegeven). Vaak betreft het

zinnen met een antithese van het type: ‘weliswaar ..., maar ...’; of: ‘wanneer ..., dan ...’.

apofasis

ETYM: Gr. apo = weg; phèmi = spreken; vandaar: ontkenning, negatie.

Stijlfiguur met betrekking tot de redekunst (retorica) waarbij een spreker iets noemt en er meteen bijvoegt het er niet over te willen hebben, eigenlijk met de bedoeling het extra in de verf te zetten. Bijv. 'Het lijkt me ongepast dit voorval ... hiermee in verband te willen brengen...!'

Synoniemen: paraleipsis, praeteritio.

apologie

ETYM: Gr. apo-logos = uitvoerig verhaal; vandaar: verdedigingsrede.

Redevoering of geschrift ter verdediging en rechtvaardiging van de leer, bedoelingen of handelingen van personen of instellingen. Bekend is bijv. de *Apologie van Socrates*, door Plato geschreven. Toen vele vroegchristelijke schrijvers (o.a. Origenes en Tertullianus) in dergelijke werken het christelijk geloof verdedigden en het heidendom aanvielen, ontstond het genre van de apologetiek, dat ook nog in latere eeuwen veelvuldig beoefend werd, bijv. door Pascal (*Apologie de la religion chrétienne*, 1654) en J.H. Newman (*Apologia pro vita sua*, 1864).

In de Lage Landen kennen we o.m. de *Apologie* (1581; ed. Alberts & Verlaan, 1980) van Willem van Oranje tegen de over hem door Filips II uitgesproken ban. Het stuk is overigens in het Frans opgesteld door zijn hofprediker Villiers en twee van diens vrienden, Languet en Du Plessis Mornay. Een andere *Apologie* (1772) is – anoniem – uitgegeven door Ds. Wolff om zijn vrouw, Betje Wolff-Bekker, te verdedigen tegen de aanvallen op haar *De Santhorstsche geloofsbelijdenis*.

De apologie van Willem van Oranje (1581). [bron: A.G.H. Bachrach e.a. (red.), *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur*, dl. 1 (1980²), p. 141].

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 809-823 □ F.H. van Eemeren & P. Houtlosser, 'De retoriek van Willem van Oranjes Apologie in dialectisch perspectief' in K. Korevaart, H. Jansen & J. de Jong (red.), *Het woud van de retorica* (2007), p. 37-48 □ H. van Stralen, *De literaire apologie, een alternatieve verdediging van het christendom* (2016).

apoplanèsis zie aversio

aposiopese

ETYM: Gr. apo-siopaein = verzwijgen, geheim houden.

Retorische stijlfiguur, ook wel aangeduid met het Latijnse synoniem reticentia, waarbij men in de vorm van een bewuste anakoloet een gedachtegang afbreekt, omdat men zogezegd te opgewonden is om de zin verder af te maken, of omdat men indruk wil maken door het idee te geven dat de niet afgemaakte zin iets heel bijzonders bevat. Men vertrouwt erop dat de lezers of toehoorders in gedachten zelf de zin aanvullen en dus weten wat er wordt bedoeld. Een voorbeeld uit Gezelle's gedicht 'Wij warender vereend':

De jongens waren daar
als eertijds even vreugdig,
zij, onveranderd, wij,
integendeel ... maar toch
(G. Gezelle, 'Wij warender vereend', *Tijdkrans*, dl. 2, 1893, p. 26)

En hier een voorbeeld uit het verhalend proza:

En Wanna akert. Zij benut veel water, zij is proper, zij ... Met een ruk
schoot Warden uit den halfslaap.
(Jan H. Eekhout, *Warden een koning*, 1937, p. 134)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 828-830.

apostrofe

ETYM: Gr. apo-strophè = het zich af-wenden.

Stijlfiguur uit de retorica, nl. één van de mogelijkheden binnen de aversio: het zich afwenden van het publiek door de vertellende instantie (aversio ab auditoribus) of van de aanvankelijk aangesproken persoon door het personage om zich te richten tot een niet aanwezig persoon (bijv. een overledene) of tot een als personificatie gedacht begrip of collectivum, vaak de goden of de Muzen, of tot levenloze dingen. Wanneer de nadruk wordt gelegd op het toespreken van het publiek of een (afwezig) personage dan spreekt men ook van aanspraak (Lat. allocutio). Ze wordt vaak ingeleid door een vocatief. De oratorische poëzie doet meermaals een beroep op de apostrofe om het ethos of pathos van de spreker te onderstrepen. Zie ook muze(n).

Een paar voorbeelden aan het slot van J. van den Vondels *Gysbreght van Aemstel* (1637) zijn vs. 1865 waar broer Peter uitroept: 'Zijt ghy dat Rafaël?' en vs. 1895 waar Badeloch zich tot Amsterdam richt met de woorden: 'Verdelghde stad, wy gaen, en komen nimmer weer'.

LIT: E. Brunius-Nilsson, *Daimonie: an inquiry into a mode of apostrophe in old Greek literature* (diss., 1955) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 830-836 □ E. van Alphen, 'De grenzen van poëzie, ofwel Faverey's poëtische dood' in *Forum der Letteren* 35 (1994), p. 295-300.

appositio

ETYM: Lat. ad-ponere = plaatsen bij, toevoegen.

Een vorm van kwantitatieve adiectio, nl. het toevoegen van een klank, lettergreep, woord, zin of gedachte aan een woord, resp. zin of tekst. Bijv. appositio van een lettergreep in:

‘goudeeuwige als ’t herrefst is’

(H. Gorter, ‘Ik wilde ik kon u iets geven’, in *Verzen*, 1977, p. 84, r. 24)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 843-845.

aprosdoketon

ETYM: Gr. a-prosdokèton = het on-verwachte.

Stijlfiguur, waarbij een vaste, verwachte uitdrukking veranderd wordt door woorden te vervangen, zoals bijvoorbeeld door L.P. Boon wordt gedaan met het spreekwoord 'Een gewaarschuwd mens telt voor twee', waarvan hij maakt 'Een verwittigde man is er twee waard' in *De Kapellekensbaan* (1964⁴, p. 14).

aptum

ETYM: Lat. passend; Lat. synoniem: decorum = betamelijkheid.

Eén van de vier traditionele stijldeugden binnen de elocutio, de stijlleer in de retorica, naast de puritas, perspicuitas en ornatus, nl. de passendheid tussen de inhoud en verwoording, alsmede tussen de persoon van de spreker, het publiek, tijd, plaats en de verwoording. Ideeën, alinea's, zinnen, woordgroepen, woorden, lettergrepen en klanken moeten binnen het geheel van de rede op elkaar afgestemd, met elkaar in harmonie zijn. Het aptum kan doorbroken worden door obscenitas. Er worden drie stijlniveaus (genera elocutionis) onderscheiden, die door het decorum verbonden worden aan de erbij behorende onderwerpen (res).

LIT: J. Jansen, *Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissancepoëtica* (2001).

arabisme

Woord of zinswending ontleend aan het Arabisch, soms met verbastering van de oorspronkelijke vorm. Zo werd de formulering in de Koran over Mekka 'als de moeder van alle steden' overgenomen voor de golfloorlog als 'de moeder van alle oorlogen'. Een dergelijke taalvorm wordt beschouwd als barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme).

archaïsme

ETYM: Gr. archaios = oud.

Term voor een verouderde taalvorm, zinsconstructie of een verouderd woord. Ook het gebruik van (pseudo)oude spelling kan een archaïserend effect hebben.

Bij de lectuur van oude teksten verwerft de taal een archaïsch patina dat onbedoeld en onbestaand was voor de auteurs en hun oorspronkelijke lezers. Als auteurs uit het verleden zelf bewust archaïsmen gebruikten, is het voor de moderne lezer vaak moeilijk om deze historische lagen van elkaar te onderscheiden.

Vaak wordt een archaïsme doelbewust gebruikt als een stilistisch middel, bijv. om de tekst formeler of plechtstatiger te maken. Dit kan niet steeds rekenen op een positieve waardering; men denke aan het gebruik van archaïsmen in de stadhuistaal of juridische taal; zie ook kanselarijstijl.

Verder kan het archaïsme dienen om een historische realiteit uit te drukken waarvoor een eigentijds woord niet voldoet, of om couleur locale aan te brengen en een tekst een historisch tintje te geven. Vooral de schrijvers van historische romans en verhalen in de 19de eeuw maakten daarvoor veelvuldig gebruik van archaïsmen, bijv. “Lacen! dat ge mij wekt, melieve!” (A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Don Abbondio II*, 1856, p. 323). Ook bij moderne schrijvers vindt men archaïsmen, die dan vaak een ironiserend effect hebben, bijv.

Nu ik dit boek op 7 Juni van het jaar 1976, te des namiddags vijf minuten over twee, begonnen ben te schrijven, zou zulks moeten betekenen dat ik [...].

(Gerard Reve, *Oud en Eenzaam*, 1988, p. 9)

Het gebruik van archaïsmen wordt wel eens aangeduid als archaïseren. Zie ook neologisme.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 853-861 □ D. Delabastita, ‘Literary style in translation: archaisms and neologisms’ in H. Kittel e.a. (red.) *Übersetzung. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*, dl. 1 (2004), p. 883-888 □ L. Munro, *Archaic style in English literature 1590-1674* (2013).

argument

ETYM: Lat. *arguere* = helder maken, aan het licht brengen, bewijzen.

In de retoriek: bewijsgrond die een bepaalde uitspraak fundeert. Zie rede(voering) en argumentatio.

In de dramatiek: geschreven tekst (van de hand van de dramaturg zelf of van latere auteurs) die aan de boekversie van een toneelstuk voorafgaat. Deze tekst fungeert als verklaring, rechtvaardiging of soms gewoon als samenvatting (zie ook hierna) van het desbetreffende stuk. Hij kan ook opgevat zijn als een soort poëtica van het drama. Het argument moet duidelijk onderscheiden worden van de gesproken proloog. Bijv. ‘Berecht’ voor *Lucifer* (1654) van Vondel.

In een meer specifieke betekenis werd de term 'argument' vaak gebruikt ter aanduiding van een korte mededeling (verg. ‘kort begrip’) in de vorm van een samenvattende titel van een hoofdstuk van een werk, meestal aangebracht door drukkers-uitgevers of vertalers, met de bedoeling de lezer te oriënteren of zijn aandacht te trekken. Deze argumenten of ‘ondertitels’ zijn, ook in ik-verhalen, gewoonlijk in de derde persoon gesteld. Bijv. in *Lazarillo de Tormes* (1554), hfst. 3: ‘Hoe Lázaro in dienst trad bij een kale jonker, en over hetgeen hem bij deze overkwam’.

LIT: J.F. Vanderheyden, 'Verkenningen in vroegere vertalingen' in *KANTL* (1985), p. 188-198 □ P. Schellens & G. Verhoeven, *Argument en tegenargument: een inleiding in de analyse en beoordeling van betogende teksten* (1988) □ G. Declercq, *L'art d'argumenter. Structures rhétoriques et littéraires* (1993) □ *Major trends in argument theory today*, themanummer van *Revue internationale de philosophie* (1996) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 10 (2012), kol. 51-59.

argumentatio

ETYM: Lat. bewijsvoering, betoog.

Binnen de dispositio is in de retorica na het exordium en de narratio de argumentatio het kernstuk van het betoog. De argumentatio kent gewoonlijk twee delen, een confirmatio waarin de bewijzen voor een stelling geleverd worden en een refutatio waarin de argumenten van de opponent weerlegd worden. In lange betogen kan op geschikte plaatsen een digressio of excursus, een uitweiding, ingelast worden.

In Vondels *Inwydinge van het stadhuis t'Amsterdam* komt een argumenteel gedeelte voor in vs. 1169-1370 met daarbinnen o.a. een confirmatio (vs. 1169-1194) en refutatio (vs. 1195-1214). Een digressie in de lange passage met de beschrijving van het stadhuis (vs. 681-1168) wordt gevormd door de vs. 745-865 die handelen over de Amsterdamse nutsinstellingen.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 904-991 □ H. Jansen, "'Vitia" in de argumentatio: de eerste welbewuste retorische drogredenleer' in K. Korevaart e.a. (red.), *Het woud der retorica* (2007), p. 89-100.

ars

ETYM: Lat. vaardigheid, kunst.

Ars in de betekenis van 'kunst' heeft niet zijn huidige 'geïnspireerde' betekenis. Het begrip 'ars' werd ontwikkeld in de bloeitijd van het Romeinse keizerrijk. In de laatantieke samenleving waren kennis en wetenschap georganiseerd in artes: de artes liberales (intellectuele vaardigheden voor de vrije burger), de artes mechanicae (handvaardigheden waarmee een werkend mens in zijn levensonderhoud voorzag, waartoe men ook de schilder- en beeldhouwkunst rekende) en de artes incertae of artes magicae (tovenarij, waarzeggerij, zwarte kunst of nigromantie). Deze driedeling werd gedurende de middeleeuwen gehandhaafd, waardoor er in deze periode nog geen verschil ontstaat tussen kunstenaar en handwerksman.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1009-1030.

ars bene dicendi

ETYM: Lat. de vaardigheid om goed te spreken.

Term afkomstig van de Romeinse redenaar Quintilianus (*Institutio oratoria*, II.xvii.37); hij wijst op de techniek van een goede mondelinge taalbeheersing, die samen met de ars persuadendi de ars retorica vormt.

De ars bene dicendi is vooral van toepassing in het genus demonstrativum, de gelegenheidstoespraak, waaronder de gehele literatuur begrepen werd, méér dan in het genus iudiciale en genus deliberativum waar de ars persuadendi op de voorgrond treedt.

LIT: A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis* (1987), p. 54-55 □ Quintilianus, *De opleiding tot redenaar. Vertaald en ingeleid door Piet Gerbrandy* (2001).

ars dictaminis

ETYM: Lat. vaardigheid van het opstellen, (voor)schrijven; synoniem: ars dictandi.

Term uit de retorica voor de vaardigheid van het schrijven van (officiële) brieven en juridische stukken. De nadruk op dit onderdeel van de retorica komt voort uit de juristenpraktijk ten tijde van Karel de Grote en vindt zijn beslag in de 11de eeuw. Vanaf die tijd ontstaan er tal van voorbeeld- en formulierboeken met aanwijzingen voor groetformules waarop men zich – vooral in het onderwijs, maar ook in specifieke beroepen bij bijvoorbeeld kanselarijen en notariaten – kan baseren bij het ontwerpen van stukken en brieven.

De brief als kunstvorm kwam al bij de klassieken voor, zowel in proza als in poëzie, in de vorm van briefmodellen van bijv. Cicero en Plinius. De ontwikkeling binnen de ars dictaminis leidde er uiteindelijk toe dat de klassieke tweedeling proza - poëzie gedurende de middeleeuwen uitgroeide tot een verdeling in ‘gebruiksproza’ (sermo simplex), ‘kunstproza’ (dictamen prosaicum), ‘rijmproza’ (mixtum sive compositum) en ‘mengproza’ (prosimetrum).

LIT: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1978⁹), p. 85-86, 158-163 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1040-1046.

ars dictandi zie ars dictaminis

ars persuadendi

ETYM: Lat. de techniek van overtuigen.

De techniek van overtuigen en overreden, die samen met de ars bene dicendi de ars retorica vormt. De ars persuadendi is vooral van toepassing op twee van de drie gebieden waarop de retorica zich beweegt, nl. het genus iudiciale en het genus deliberativum. Op het derde terrein, het genus demonstrativum, gaat het vooral om de ars bene dicendi, maar toch wordt ook hier gebruik gemaakt van juridische en politieke bewijsvoeringen en pleidooien. Het overtuigen van de toehoorder kon op drie manieren, door docere en probare, door movere of flectere en door delectare; het beste resultaat geeft een combinatie van deze elementen.

LIT: A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis* (1987), p. 54-55.

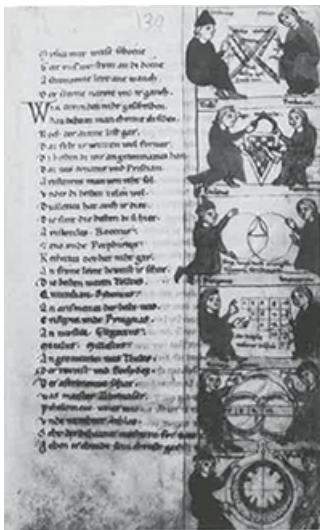
ars retorica zie retorica

artes liberales

ETYM: Lat. vrije kunsten.

De zeven vrije kunsten of intellectuele vaardigheden (ars) voorbehouden aan vrije mensen. De artes liberales vielen uiteen in een trivium (Lat. drievoudige weg) en een quadrivium (Lat. viervoudige weg). Het quadrivium bevatte de exacte, ‘rekenende’ vakken geometria, astronomia, arithmetica en musica, het trivium de literaire, ‘spreekende’ vakken grammatica, dialectica en retorica.

Het systeem ging terug op een geschrift van de Noord-Afrikaanse redenaar Martianus Capella die in zijn *De nuptiis philologiae et Mercurii* (vroeg 5de eeuw n. Chr.) de retorische erfenis van de oudheid had bijeengebracht. De artes liberales werden de hele middeleeuwen door onderwezen. Met de opkomst van de middeleeuwse universiteiten rond 1200 vervulde het trivium de functie van een propedeutisch examen voor de studies die het hoogst in aanzien stonden: theologie en rechten.

Bladzijde met afbeeldingen van de vrije kunsten dialectica, rhetorica, geometria, arithmetica, musica en astronomia (250/1260). [bron: A.G.H. Bachrach e.a. (red.), *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur*, dl 9 (1984²), p. 281].

LIT: P. Abelson, *The seven liberal arts* (1906) □ J. Koch (red.), *Artes Liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters* (1959) □ G. Keil e.a., *Beiträge zur mittelalterlichen Wissenschafts- und Geistesgeschichte* (1982) □ D.L. Wagner, *The seven liberal arts in the middle ages* (1986²) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1080-1109.

asianisme

Vorm van onder oosterse invloed gekunstelde, opgesmukte retoriek ten tijde van het hellenisme in de 3de eeuw v. Chr. Het leidde in de 2de eeuw tot een tegengestelde reactie van grotere soberheid in het atticisme.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1114-1121.

asteismus

ETYM: Gr. verfijndheid, geestigheid < asteios = stedelijk, gemanierd, verfijnd.

Vorm van goedmoedige en verfijnde ironie, waarbij men zijn lof of waardering voor iemand uitspreekt in de vorm van een schijnbare kritiek. Deze figuur wordt

vooral gebruikt in correspondentie of gesprekken tussen vrienden of goede bekenden, zodat over de correcte interpretatie geen twijfel bestaat. De verwantschap met de antifrase ligt voor de hand. Een enkele keer wordt met de term ook het omgekeerde bedoeld: kritiek wordt uitgesproken in de vorm van schijnbare lof.

Bij andere retoricci wordt asteismus gedefinieerd als een repliek, vooral in een toneelstuk, waarin met humoristische of spottende bedoelingen een woord of uitdrukking van de tegenspeler fout wordt geïnterpreteerd. Bij het volgende voorbeeld uit Shakespeares *Cymbeline* (bedrijf 2, toneel 1) is te noteren dat 'rank' als substantief 'rang' betekent, en als adjectief 'stinkend, vunzig':

Cloten: Would he had been one of my rank! (was hij maar iemand van mijn stand geweest)

Sec. Lord [Aside]: To have smelt like a fool. (om dan te stinken als een zot)

(*The complete works of William Shakespeare*, ed. W.J. Craig, 1959, p. 1020)

Afgezien van het feit dat de spreker van een asteismus de te herinterpreteren woorden van zijn tegenspeler niet noodzakelijk hoeft te herhalen, valt deze vorm van dialogisch woordspeling samen met de antanaclasis.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1129-1134.

asyndeton-1

ETYM: Gr. a-syndetos = niet samengebonden.

Term uit de retorica en stijl leer ter aanduiding van de weglating (vorm van ellips) van het normaal verwachte voegwoord in een opsomming (enumeratio) van woorden of zinsdelen. Het afwezige verbindingswoord wordt doorgaans vervangen door een komma. Bijv. het weggelaten van 'en' in 'Het kostte ons bloed, zweet, tranen'.

Het asyndeton is tegengesteld enerzijds aan het monosyndeton (het stilistisch meest normale geval, waarbij een enkel verbindingswoord op het einde van de opsomming verschijnt: 'Het kostte ons bloed, zweet en tranen'), anderzijds aan het polysyndeton (waarbij een speciaal effect bereikt wordt door de nadrukkelijke herhaling van het verbindingswoord: 'Het kostte ons én bloed, én zweet, én tranen').

Het asyndeton kan verschillende mogelijke logische verbanden uitdrukken, naargelang van het voegwoord dat werd weggelaten. Zo kan men een onderscheid maken tussen:

- copulatief asyndeton: bijv. 'Hij was stokoud, ziek' (het weggelaten voegwoord 'en' is louter opsommend; Lat. copulare = verbinden)
- adversatief asyndeton: bijv. 'Niet ik, jij bent ziek' (de weggelaten verbinding 'maar' duidt een tegenstelling aan; Lat. adversare = zich richten tegen)
- causaal asyndeton: bijv. 'Hij was stokoud, ziek, een vogel voor de kat' (de weggelaten verbinding 'en daardoor' geeft een oorzaak-gevolg relatie aan; Lat. causa = oorzaak).

Het asyndeton kan ook betrekking hebben op de aaneenschakeling van zelfstandige zinnen, gescheiden door komma, puntkomma of zelfs punt, al zullen sommigen hier veeleer de term parataxis verkiezen. Bijv.:

- copulatief: 'Het was ondraaglijk heet; de lucht was vochtig'

- adversatief: ‘Het was ondraaglijk heet; de wedstrijd ging gewoon door’
- causaal: ‘Het was ondraaglijk heet; velen gaven op’

Het wordt telkens aan de lezer of toehoorder overgelaten om het ontbrekende voegwoord en de bedoelde logische verbinding (opsomming, tegenstelling of verklaring) erbij te denken op basis van context en kennis van mens en wereld. Dit proces verloopt doorgaans automatisch en probleemloos, maar kan ook wel eens leiden tot meervoudige interpretatie, zoals in de slogan van een biermerk ‘Makkers, maten, Maes’, die causaliteit suggereert, of zoals in de bekende eerste paragraaf van *A tale of two cities* (1859) van Charles Dickens:

It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of Light, it was the season of Darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair, we had everything before us, we had nothing before us [...].

Interpretatieve aarzelingen treden vaak ook op bij de associatieve, logisch ongestructureerde aaneenschakeling van zinsdelen of zinnen in de stream of consciousness.

Het asyndeton kan daarnaast heel wat andere effecten beogen. Vaak drukt het copulatief asyndeton snelheid en efficiëntie uit, als in het bekende voorbeeld van C. Julius Caesar ‘Veni, vidi, vici’ (ik kwam, zag, overwon) of de corona-slogan ‘Hands, face, space’ (was je handen, bedek je gezicht, hou afstand). Het is typisch voor een stijl die korthed beoogt (brachylogie). Het adversatief asyndeton kan daarbij een tegenstelling (antithese) door implicietheid en compacte zeggings verscherpen, als in ‘oost, west, thuis best’ of ‘arm van buiten, rijk van binnen’ en in menig andere beknopte spreuk of uitdrukking.

Omgekeerd kan een lange asyndetische lijst het ritme van de tekst vertragen, door de opsomming als zodanig te benadrukken, als in ‘Ze waren allemaal daar: An, Celine, Jan, Kim, Lieve, Meriam, Piet, de hele bende’. Het gebruik van asyndeton eerder dan monosyndeton kan daarbij suggereren dat de opsomming onvolledig is, zeker wanneer deze gevolgd wordt door het weglatingsteken (drie puntjes), als in ‘De auto bleek een wrak te zijn: roest, versleten banden, defecte koppeling, lekkende motor...’

Het asyndeton kan gebruikt worden om een climax-1 op te bouwen, zoals in het ‘Veni, vidi, vici’ voorbeeld, of voor emfase en pathos, zoals in ‘These griefs, these woes, these sorrows make me old’ (die smarten, ellende, zorgen maken me oud) (W. Shakespeare, *Romeo and Juliet*, vers 3.2.89).

Synoniemen: de Latijnse termen *inconexio* (*in-conexus* = ‘niet verbonden’) en *dissolutio* (‘ont-binding’).

LIT: M.D. Huber, *Effets stylistiques de la construction asyndétique dans quelques œuvres du XVIIIe, XIXe et XXe siècle* (1967) □ E. Buysens, ‘Juxtaposition parataxe et asyndète’ in *La linguistique* 10 (1974), 2, p. 19-24 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1154-1156 □ E.W. Güting & D.L. Mealand, *Asyndeton in Paul. A text-critical and statistical enquiry into Pauline style* (1998) □ F. Rossette, ‘Translating asyndeton from French literary texts into English’ in *Target* 21 (2009), p. 98-134 □ R. Warren, ‘Unbinding sense: The figure of asyndeton’ in *The Hopkins review* 9 (2016), p. 308-314.

attentum parare

ETYM: Lat. aandacht wekken.

Term uit de retorica voor het wekken van de aandacht van het publiek in het exordium, het eerste onderdeel binnen de dispositio. Dat kan op verschillende manieren. Men kan rechtstreeks om aandacht verzoeken, men kan wijzen op het belang van het onderwerp door het in ruimer verband te schetsen met behulp van een sententia of spreekwoord, men kan ook wijzen op het belang dat de zaak heeft voor het publiek.

Een rechtstreeks verzoek om aandacht geeft de *Beatrijs*: ‘Nu hoert hoeter na verghinc’ (vs. 81). Bredero's *De klucht van de koe* opent met een spreekwoord, uitgesproken door de Gaeuw-dief: ‘Een Kruyck gaat soo langh te water tot datse barst’ (*Kluchten*, ed. Daan, 1971, p. 61).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1161-1163 □ B. Anderweg & J. de Jong, *De eerste minuten: attentum, benevolum en docilem parare in de inleiding van toespraken* (diss., 2004).

attenuatio zie minutio

atticisme

ETYM: Gr. Attica = streek met zuivere tongval.

Benaming voor een relatief sobere vorm van retoriek. Oorspronkelijk was atticisme een geografisch bedoelde term voor de sobere retorica die in de 2de eeuw v. Chr. in de hellenistische wereld (Attica), als reactie op een meer gekunstelde en weelderige retoriek (asianisme) tot bloei kwam en zijn inspiratie vond bij de oude Atheense redenaars, in het bijzonder bij Lysias (ca. 432-ca. 352 v. Chr). Het sobere atticisme werd later ook gepromoot in de renaissance dankzij het proza van de humanisten. Het kreeg talrijke verdedigers in Engeland (J. Addison, 1672-1719) en in Frankrijk, vooral op het hoogtepunt van het classicisme, maar ook in de 19de eeuw (Sainte-Beuve).

In afgeleide betekenis wordt de term ook gebruikt voor die vorm van de antieke dialoog die speciaal gekenmerkt was door elegantie en maatgevoel. Ook de leer die de terugkeer naar de Griekse literaire taal van de 5de eeuw aanprijst tegen de verbastering van de ‘koinè’ (koine), het internationale Grieks dat sinds het hellenisme-1 verspreid was geraakt in de landen rond de Middellandse Zee, werd met de benaming atticisme aangeduid.

LIT: J. Becker, 'Gewoon is gek genoeg: atticisme als stijlprincipe' in *De zeventiende eeuw* 8 (1992), p. 84-90 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1163-1176.

auctoritas

ETYM: Lat. gezaghebbende mening.

Gezaghebbende uitspraak over een universele waarheid (sententia). De autoriteit kan een beroemd antiek auteur (auctor) zijn, een kerkvader of apostel of de door de

tijd geadelde literaire traditie (consuetudo). Het beroep op een autoriteit is een gebruikelijk topos in de Middelnederlandse literatuur, met name in de proloog, maar ook op andere plaatsen in de tekst waar dit nodig of op zijn plaats is, zoals ook Jan van Boendale voorschrijft in 'Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen':

Auctoriteite, als ic versta,
ende exemple daertoe mede
sullen hebben propre stede
daer hem behoort te stane
na datter materien hoort ane.

(*Der leken spieghel*, ed. De Vries, 1844-1848, B. III, C. 15, vs. 28-32)

Zo beroept Jacob van Maerlant zich in de beginregels van *Sinte Franciscus leven* op apostolisch gezag:

Dese werelt treect ten ende,
Als mi dinct, met groter scende,
Na dat ons die apostel seget

(*Sinte Franciscus leven*, ed. Maximilianus, 1954)

Gedurende de 16de en 17de eeuw werden verzamelingen van gezaghebbende uitspraken aangelegd, bijv. Erasmus' *Adagia* (1500), H.L. Spiegels *Byspraax almanack* (1606), Jacob Cats' *Spieghel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) en Johan de Brunes *Nieuwe wyn in oude le'er-zacken* (1636).

LIT: H. Lévy-Bruhl, *Deux études: addicere et auctoritas* (1942) □ A. Vanhassel, 'La liberté de conscience selon Juste Lipse et Dirck Coornhert' in D. Letocha (red.), *AEquitas, aequalitas, auctoritas* (1992), p. 78-90; 308-309 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1177-1188.

auxesis zie amplificatio-1, amplificatio-2

aversio

ETYM: Lat. afwending; Gr. synoniem metabasis = over-stap, m.n. van het ene onderwerp naar het andere.

Literaire en retorische techniek die erin bestaat dat de schrijver of spreker het betoog onderbreekt door zich af te wenden hetzij van zichzelf (hij laat dan zagezegd iemand anders spreken: *aversio ab oratore*, ook *sermocinatio* genoemd), van zijn onderwerp (hij last dan een uitweiding in: *aversio a materia*, ook *digressio* genoemd) of van zijn publiek (hij richt zich dan tot afwezige of levenloze dingen: *aversio ab auditoribus*, ook *apostrofe* genoemd), of hij probeert een netelige kwestie te omzeilen, ook *apoplanèsis* (*apo-planaein* = (doen)afdwalen). Als hij zweert bij iets dat afwezig is, dan spreekt men van *obsecratio-1* (Lat. bezwering) of *obtestatio* (Lat. eed).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 825-826.

aversio ab auditoribus zie apostrofe

Azianisme

Benaming voor een relatief weelderige en gekunstelde vorm van retoriek die zich kenmerkt door een sterk ritmische zinsbouw, ondersteund door klankeffecten. Oorspronkelijk was Azianisme een geografisch bedoelde term met een negatieve bijklank: de retoriek zoals die in Klein Azië werd bedreven door bijv. (de steeds in verontwaardigde termen getypeerde) Hegesias (3de eeuw v. Chr.). De Romeinse redenaar Cicero (106-43 v. Chr.) werd, vanwege zijn breedsprakigheid, door tijdgenoten vaak verweten dat hij Azianist was. Een voorbeeld van Azianisme in de literatuur is Louis Couperus' roman *De berg van licht* (1904-1905). De meer sobere vorm van retoriek noemt men atticisme.

LIT: J. van Luxemburg, "Rome en de Ander": over *De berg van licht* van Louis Couperus' in *Spektator* 20 (1991), p. 123-149 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1114-1120.

B

barbarisme

ETYM: Gr. barbaros = uitheems, vreemd.

Het foutief geachte gebruik van elementen ontleend aan het lexicon-1, de morfologie of de syntaxis van een andere taal. In de context van de retorica werd dit beschouwd als een vergrijp tegen de puritas, het idiomatisch juiste taalgebruik. De term impliceert duidelijke afkeuring; dat geldt nog in meerdere mate voor de verwante term bastaardwoord.

Het Nederlands, dat tussen drie grote taalgebieden in ligt, ontleent o.m. aan het Duits (germanisme), het Engels (anglicisme) en het Frans (gallicisme), het Belgisch (belgicisme). Verder spreekt men, naar gelang van de brontaal, ook van graecisme (uit het Grieks), hebraïsme (uit het Hebreeuws), hispanisme (uit het Spaans), latinisme (uit het Latijn), arabisme (uit het Arabisch) enz. Een typisch gallicisme is 'zich interesseren aan' i.p.v. 'zich interesseren voor'; het is een letterlijke vertaling van het Franse 's'intéresser à' en men vindt het vooral in Vlaanderen, waar de Franse invloed het sterkste was. Niet toevallig is de strijd tegen barbarismen vaak geïnspireerd door nationalistische gevoelens.

Doordat de woordenschat van een taal constant in evolutie is, kan gewenning tot aanvaarding leiden, zodat het (vroegere) barbarisme geleidelijk een normaal woord wordt. Barbarismen staan tegenover leenwoorden, leenvertalingen en andere ontleningen die niet als foutief worden beschouwd. Overdreven geachte reacties tegen ontlening (bijv. 'spijskaart' voor 'menu' of 'duimspijker' voor 'punaise') worden soms veroordeeld als een vorm van purisme. Zie ook idioom.

Tijdens de fase van de opbouw van het Nederlands als een cultuurtaal in de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw werd discussie gevoerd over

barbarismen of bastaardwoorden (de zgn. ‘schuimwoorden’) door puristen als Coornhert, Spiegel en Stevin. Zo opent de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584) met een dispuut tussen Roemer en Gedeon dat als volgt verloopt:

Bon jours Neef. G. ghoeden dagh *Cozyn*. R. ey ziet hoe fyn slaat onze tong *disoord*. G. elck verduitscht en verduistert anders wóórd. R. wats dat te zeggen? G. als ick voor *bon jours* ghoeden dagh zeg/ is dat niet verduitscht/ en voor Neef *Cozyn* is immers verduistert: want Neef een eighe Duits wóórd is/ en *Cozyn* een Fransóys basterd. R. en basterd is dat niet mede een basterd? G. Neen in trouwen. R. hoe zó/ ist niet óóck Fransóys? Ja/ maar zy hebben t'zelfde vanden Duitschen gheërft.
(Ed. W.J.H. Caron, 1962, p. 10)

LIT: L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1281-1285 □ B. Hageman, *Barbarismewoordenboek: hoe Nederlands is uw Nederlands nog?* (2001) □ M. Voirol, *Barbarisme et compagnie* (2006²).

bastaardwoord zie barbarisme

bathos

ETYM: Eng. < Gr. bathos = diep(te).

De term heeft verschillende invullingen. Voor Longinus (3de eeuw) was bathos synoniem voor het sublieme (sublieme (het -)). Pope (1728) daarentegen beschouwde bathos als lachwekkend pathos. Deze betekenis werd dominant. Vandaar: stijlzuiverheid waarbij een schrijver zich inspant om een diepzinnig, verheven of passioneel effect te verkrijgen, maar door een onvoorziene verschuiving terecht komt in het triviale en belachelijke. Zo is de uitroep ‘Voor Vlaanderen, voor God, en voor onze turnkring!’ bathetisch, als de auteur ervan zich het contrast niet realiseert tussen de bedoelde passionele climax en de resulterende waardeverhouding. Zie ook anticlimax-1.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1366-1372 □ S. Crangle & P. Nicholls (red.), *On bathos* (2010) □ S. Crangle & P. Nicholls (red.), *On bathos. Literature, art, music* (2012).

belgicisme

Woord of zinswending ontleend aan het Vlaamse taaleigen, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke taalvorm. Zo'n typisch Vlaams woord is 'speculoos' voor 'speculaas'. Ook het gebruik van 'aan' in plaats van 'voor', zoals in 'Ik kocht dat aan een lage prijs' wordt beschouwd als een belgicisme. Soms worden dergelijke taalvormen beschouwd als dialectwoorden, soms als barbarismen. Dat laatste met name door taalbeschouwers die voor een puristisch uitgangspunt kiezen (purisme).

LIT: B. Hageman, *Barbarismenwoordenboek. Hoe Nederlands is uw Nederlands nog?* (2001).

benevolum parare

ETYM: Lat. welwillend stemmen.

Term uit de retorica voor het welwillend stemmen van het publiek in het exordium, het eerste onderdeel binnen de dispositio (zie ook captatio benevolentiae). In dit verband kan de redenaar een beroep doen op loci (topos) waarin hij een bescheidenheidsformule opneemt, of zich als een integer man voorstelt met een aanroeping van God of de Muzen (locus a persona sua). Ook een locus ab auditorum persona kan de toehoorder gunstig stemmen, nl. door hem te prijzen. Tenslotte kan de redenaar ook de lofwaardigheid van het eigen standpunt of de verwerpelijkheid van dat van de opponent aan het publiek voorhouden, maar dat houdt het gevaar van arrogantie in.

In de 'Toe-schrijvingh aende eerbare en wel-sprekende M.P.D.' van Bredero's *Griane* (ed. Veenstra, 1973, p. 103) komt het volgende voorbeeld voor:

Ghy sult my waarde Maria, ofte te veel vertrouwens, ofte te weynich oordeels toerekenen, vermits ick so vermetel ben geweest, van dat ick niet alleen U.L. hebbe darren anspreken, maar oock, om dat ick so stout ben, dat ick u dese myne Rijmeleryen toe-eyghenen darf, mitsgaders dat ick dit onvolmaackte werck voor de nijdighe, of de al te kiesche hebbe durven brenghen, die ongetwijffelt haar stinckende tanden daar mede stoken, en my eenige leelijcke kleicken en klacken toewerpen sullen.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1439
□ B. Andeweg & J. de Jong, *De eerste minuten: attentum, benevolum en docilem parare in de inleiding van toespraken* (diss., 2004).

bescheidenheidsformule

Opmerking, vaak aan het begin van een werk, die op de relativiteit ervan wijst ('het is slechts een inleiding tot, aanvulling op' ...). In de retoriek beoogde een dergelijke formule niet zelden het tegenovergestelde effect (cf. valse bescheidenheid). Zie ook captatio benevolentiae, topos.

LIT: K. Meeuwesse, 'De bescheidenheidsformule in Mariken van Nieuweghen' in *De nieuwe taalgids* 49 (1956), p. 301-302 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1491-1495.

beschrijving-1

Verbale schildering van personen, objecten, landschappen, interieurs enz. Dergelijke descriptieve (Lat. descriptio < de-scribere = be-schrijven) passages kunnen uitvoerig zijn, waarbij men een opsomming kan geven van vrijwel alle eigenschappen, of bondig door een suggestie te geven van het te beschrijven object of een aantal van de meest opvallende details. Zie ook evidentia en ekfrasis.

Beschrijvingen komen voor in alle literaire vormen. In de verhalende genres gebruikt men de beschrijving van oudsher als vertelwijze naast het bericht, de scenische presentatie en eventuele beschouwelijke commentaren. In de

19de-eeuwse roman kwamen vaak zeer uitvoerige beschrijvingen voor, bijv. bij een realistisch auteur als Balzac of in de historische roman, waar ze doorgaans de functie hebben om door detaillering en sfeerschepping de couleur locale te versterken. Daarnaast kunnen beschrijvingen ook ten dienste staan van karakterisering of van de spanningsopbouw (spanning), m.n. door de vertraging die ze veroorzaken. De beschrijving werd een conventioneel onderdeel van de roman en werd soms zelfs een doel op zichzelf, met het gevolg dat het handelingsverloop van secundair belang werd. Het proza van de Tachtigers bijv. kende een type beschrijvingen dat sterk beïnvloed was door het impressionisme. Sommige van hun korte prozawerken bestonden vrijwel uitsluitend uit beschrijving, waarbij vooral kleur- en lichtindrukken een belangrijke rol speelden. Deze ‘proza-schetsen’ behoren tot de door *Forum* zo gemaakte beschrijvingskunst van de Tachtigers. Een bekend voorbeeld daarvan is Arij Prins’ *Uit het leven* (1885). Verder staan auteurs als Jakobus van Looy en (later) Stijn Streuvels bekend als ‘beschrijvers’. In het moderne proza worden onder invloed van veranderde literaturopvattingen uitvoerige beschrijvingen veeleer vermeden, bijv. omdat ze de vaart uit het verhaal halen.

LIT: Ph. Hamon, *Introduction à l’analyse du descriptif* (1981) □ *Towards a theory of description*, themanummer van *Yale French studies* (1981) □ J. Bessière (red.), *L’ordre du descriptif* (1988) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1495-1510; dl. 2 (1994), kol. 549-553 □ *De beschrijving*, themanummer van *Raster* (1993) □ J.M. Adam, *La description* (1993) □ Ph. Hamon, *Du descriptif* (1993) □ T. Sintobin, *Wie schaft er op de woorden? Vijf keer Streuvels lezen* (2005), p. 1-29 □ W. Wolf & W. Bernhart (red.), *Description in literature and other media* (2007) □ J. Douthwaite, D.F. Viridis & E. Zurru (red.), *The stylistics of landscapes, the landscapes of stylistics* (2017).

betoog zie rede(voering)

bewerking

Aanpassing van een literair werk door het geheel of gedeeltelijk te herschrijven. Bewerkingen kunnen om allerlei redenen tot stand komen. Soms wordt een literaire tekst aangepast omdat de oorspronkelijke versie de auteur niet (meer) bevalt: bijv. L.P. Boons bewerking van *Het nieuwe onkruid* (1964) tot *Als het onkruid bloeit* (1972). Ouder werk kan bewerkt worden voor een modern publiek, zoals J.F. Willems deed met zijn *Reinaert*-berijming (1839). Soms bewerkt men een literair werk om het geschikt te maken voor een ander medium of publiek, bijv. een roman die bewerkt wordt voor toneel of film. Men spreekt in dat geval vaak van adaptatie, maar het terminologisch onderscheid tussen adaptatie en bewerking is niet scherp.

Verder wordt het gebruik van de term bepaald door historische context en door het al dan niet ingrijpende karakter van de wijzigingen. Bij middeleeuwse teksten noemt men een tekst een bewerking of versie als hij ten opzichte van de voorbeeldtekst matig afwijkt. Als er niet of nauwelijks gewijzigd is, spreekt men van een redactie-2, indien de afwijkingen ingrijpend zijn van een omwerking of remaniement.

De Middelnederlandse literatuur kent tal van bewerkingen van Oudfranse teksten, bijv. de *Ferguut* en *Die Wrake van Ragisel*. In de overgeleverde vertalingen van de Oudfranse Arthurroman *Lancelot en prose* zijn de verschillende stadia van

vertaling/bewerking duidelijk waarneembaar: de *Lantsloot vander Haghedochte* is een zeer vrije bewerking van het Franse origineel waarbij de dichter herhaaldelijk een auctoriale verteller laat optreden en ruimte- en tijdaanduidingen opzettelijk vervaagt. Hij heeft hiermee willen aansluiten bij de traditie van de Arthurrroman in verzen zoals die door Chrétien de Troyes en zijn navolgers werden geschreven. De slechts fragmentarisch overgeleverde Middelnederlandse proza vertaling van de *Lancelot en prose* blijft zeer dicht bij zijn origineel, terwijl bij de *Lanceloet*, die deel uitmaakt van de Lancelot-compilatie, een middenweg bewandeld is: de dichter sluit enerzijds aan bij de traditie van Chrétien de Troyes als het om de vorm van zijn werken gaat (nl. in verzen), terwijl hij anderzijds een tamelijk getrouwe vertaling geeft van de *Lancelot en prose*, waarbij verschillen meestal het gevolg zijn van versificatorische eisen.

In de renaissance zijn de grenzen tussen vertaling (translatio) en bewerking (imitatio) vaak moeilijk te trekken. In de literaire praktijk sprak men van ‘navolging’ of ‘nae ‘s landts gheleghentheyte verduytschet’.

De mate van verandering in een tekst kan aanleiding zijn om onderscheid te maken tussen een bewerking en een herziene of gewijzigde druk. De grenzen hiertussen zijn vloeiend en onderwerp van het onderzoek naar de tekstgeschiedenis (tekstgenese).

Zie ook tekstbewerking.

LIT: A.G. van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over literatuur in Nederland* (1918) □ W.P. Gerritsen, ‘Les relations littéraires entre la France et Les Pays-Bas au Moyen Age. Quelques observations sur la technique des traducteurs’ in *Actes du septième congrès national de la société Française de Littérature Comparée, Poitiers 1965* (1967), p. 28-46 □ W.P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten* (1963) □ E.K. Grootes, *Dramatische structuur in tweevoud* (1973), p. 238-276 □ F.P. van Oostrom, ‘Origineel, vertaling, bewerking: een gevecht in *Lancelot en prose*, Lancelotcompilatie en *Lantsloot vander Haghedochte*’ in *De nieuwe taalgids* 72 (1979), p. 322-334 □ *Adapteren en adaptaties*, themanummer van *Scenarium* (1980) □ F.P. van Oostrom, *Lantsloot van de Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose* (1981) □ B. Besamusca, ‘Ende Walewein, een ridder van prise. De bewerker van de Ferguut en de Middelnederlandse Arturroman’ in *Spiegel der letteren* 24 (1982), p. 225-229 □ F.P. van Oostrom, ‘De Middelnederlandse Proza-Lancelot’ in *Spiegel historiael* 17 (1982), p. 626-633 □ W.P. Gerritsen, ‘Vertalingen van Oudfranse literaire werken in het Middelnederlands’ in *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 184-207 □ R. Zemel, *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1991) □ T. van Kalmthout, O. Réthelyi & R. Sleiderink (red.), *Beatrijs de wereld in. Vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal* (2013).

bondigheid zie brevitās

brachylogie

ETYM: Gr. brachus = kort; logos = gesproken woord, uiting; vandaar: korthed van uitdrukking.

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van een onderdeel van de *brevitas* uit de retorica. Deze retorische figuur bestaat uit de weglating van zinsdelen om korthed te betrachten, bijv. 'Jong geleerd, oud gedaan'. Behalve in gezegden komt de brachylogie ook in literaire teksten voor, zoals in de volgende strofe uit *Music Hall* van P. van Ostaïjen:

Zoveel in de maand bespaard,
Dikwels 'n cadeautje,
O, m'n mooie vrouwtje,
Is dat niet je liefde waard?
(VW, *Poëzie*, dl. 1, 1965³, p. 11)

Men zou het asyndeton-1 als een vorm van brachylogie kunnen beschouwen, evenals de - vaak met ongrammaticaliteit gepaard gaande - ellips en het zeugma.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 50-53.

brevitas

ETYM: Lat. *brevis* = kort, bondig.

Aanvankelijk, in de Oudheid, een fonetisch (klank-) begrip (het snel of langzaam uitspreken van lettergrepen), kreeg *brevitas* binnen de retoriek een pejoratieve bijbetekenis en werd het verbonden met *obscuritas* (duisterheid, onverstaanbaarheid). In de stilistiek werd *brevitas* gezien als een kenmerk van lagere genres, en gold het als tegenhanger van de *copia verborum* (Lat. overvloed van woorden) in hogere genres (zie *genera dicendi*). Pas in de 19de eeuw komt hierin verandering, als algemene reactie tegen emfase en bombast. Dit zal ertoe leiden dat in de moderne tijd *brevitas* veeleer als een typische kwaliteit van literatuur (bondigheid of verdichting) wordt ervaren.

Een vorm van *brevitas* is de brachylogie.

Bij de *percursorio* gaat het om een opsomming van feiten of gegevens zonder dat de auteur of spreker over elk daarvan in detail treedt, bijv. 'Hij had een auto-ongeval. Vandaag hebben ze hem begraven'.

Zie ook asyndeton-1 en zeugma.

LIT: A. Compagnon, 'La brièveté de Montaigne' in J. Lafond (red.), *Les formes brèves de la prose et le discours discontinu (XVIe-XVIIe siècles)* (1984), p. 9-25 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 53-60 □ J. Jansen, *Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de Renaissance*, 2 dln. (1995).

brevitas-formule

ETYM: Lat. *brevitas* = korthed, bondigheid.

Expliciete verklaring in een literair werk uit de mond van de auteur-verteller dat in de tekst gebeurtenissen niet worden beschreven omdat ze als overbodig worden ervaren en het publiek zouden vervelen. Met name in de middeleeuwse literatuur wordt de *brevitas*-formule vaak toegepast, bijv.:

Doe mochten horen ane slaen

Ende beghinnen harde ho
Dat placebo domino
Ende die verse die daer toe horen.
Ic seit oec in waren worden,
Ne ware oec ware ons te lanc,
Wie daer der zielen vers zanc
Ende wie die zielen lesse las.
(*Van den vos Reynaerde*, ed. J.D. Janssens, R. Van Daele & V. Uyttersprot,
1998, vs. 442-449).

LIT: J. Jansen, *Brevitas: beschouwingen over beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*, 2 dln (diss., 1995).

C

captatio benevolentiae

ETYM: Lat. het nemen, winnen (*capere*) van de welwillendheid.

Begrip uit de retorica met betrekking tot de aanvang van een (juridische) redevoeering (bij uitbreiding: van een tekst), waarin de advocaat van de beschuldigde partij (*genus admirabile*) tracht de vooringenomen stemming van het publiek in zijn voordeel om te buigen door het achtereenvolgens aandachtig (*attentum parare*), welwillend (*benevolum parare*) en volgzaam (*docilem parare*) te maken, de eigen zwakheid of beperktheid in het licht te stellen (*bescheidenheidsformule*) of de aangesprokenen te prijzen of heil toe te wensen. Een voorbeeld van dit laatste vindt men in de rede van Chryses tot de Grieken in *Ilias*, I van Homeros: ‘Atriden, gij allen, goed gewapende Grieken, mogen de goden ... het U geven Troje te verwoesten en behouden naar huis terug te keren’. Deze techniek is ook terug te vinden in menige Middelnederlandse proloog, bijv.

Nu hoert na mi, ic sal beghinnen
Ene aventure tellen van minnen,
Die den dorperen no den doren
Niet bestaet, dat sise horen,
Maer die redene merken connen,
Ende van minnen hebben ghewonnen
Beide bliscap ende rouwe,
Sijt clerc, zijt leec, zijt hoefsche vrouwe,
Dien annics datter wese bi,
Daer dese aventure vertellet si.
Oec en willics niet verbieden
Te hoerne allen hoefschen lieden,
Die evel ende ghoet bekinnen.
[enz.]

(Diederik van Assene, *Floris ende Blancefloer*, ed. Mak, 1980⁴, vs 1-13)

Wie van de toehoorders na het horen van deze woorden zou weglopen, kwalificeert zich als dorper en dwaas, als bot en dom.

Ook de lijkrede op Janus Dousa van Petrus Bertius (1604; ed. C.L. Heesakkers & W.G. Heesakkers-Kamerbeek, 2004) bevat direct na de inleiding zo'n captatio benevolentiae.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 121-123.

catachrese zie abusio

certum

ETYM: Lat. beslist, besloten; uitgemaakte zaak; ook: res certae = uitgemaakte zaken.

Term uit de retorica voor een vaststaand gegeven waarover geen discussie nodig is. Het certum wordt in het kader van de inventio door de redenaar geponoerd; het komt vooral voor in het genus demonstrativum, maar wanneer een dubium als certum geponoerd wordt in het deliberatieve of juridische genus heeft het een nog grotere retorische impact.

Een voorbeeld van een certum is de openingszin van de inaugurele rede van H.D.L. Vervliet, *Gutenberg of Diderot?* (1977), waarover niet gediscussieerd hoeft te worden: 'Huizinga's 'Herfstij der Middeleeuwen' eindigt ergens in de 15de eeuw'.

chleuasme

ETYM: Gr. chleuasmos = scherts, spot, zelfronie.

In de redekunst (retorica) gebruikt stijlmiddel waarbij men met veel vertoon spot met zichzelf en de schuld van iets op zich neemt om de zaak makkelijker van zich af te kunnen schuiven. Bijv. "Ik ben na twintig jaar ervaring natuurlijk geen echte deskundige, maar ik wil er wel op wijzen...".

chria

ETYM: Lat. leerzame anekdote < Gr. chreia = behoefte, gebruik, nut.

Term uit de retorica voor een leerzame, stichtelijke anekdote betrekking hebbend op een historisch persoon, met name gebruikt als oefenstof (een soort opstel) in het klassieke retorica onderwijs (exercitatio). Al is een chria of chrie nog zo beknopt, toch kan zij alle onderdelen van een redevoering omvatten, zoals lofprijzing, parafrase, toelichting met voorbeelden, weerlegging van de tegenwerpingen, epiloog. De chria kan verbaal zijn of door een (plaatsvervangende of begeleidente) handeling tot uitdrukking gebracht worden (het laatste uiteraard in de redenaarspraktijk). Het verschil met een sententia is dat die een algemene uitspraak bevat, niet gebonden aan een historische persoonlijkheid.

LIT: R.F. Hock & E.N. O'Neil (red.), *The Chreia in ancient rhetoric* (1985) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 190-197.

chrie zie chria

ciceronianisme

Welsprekendheid in de stijl van Marcus Tullius Cicero (106-43 v. Chr.), belangrijk Romeins staatsman en groot redenaar. De retoriek en stijlkunst in de Italiaanse renaissance zochten aansluiting bij de waardige, uitgebalanceerde, melodieuze en klaar geordende betogen zoals die door Cicero uitgesproken en te boek gesteld werden.

LIT: J.M. Nuñez Gonzáles, *El ciceronianismo en España* (1993) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 225-247.

circumlocutio zie perifrased

clausula

ETYM: Lat. slot, einde van een zin < claudere = sluiten.

In de antieke retorica de metrische (metrum) afsluiting van een zin, gebaseerd op een bepaalde opeenvolging van heffingen en dalingen. Deze bestaat uit een verbinding van twee versvoeten uit de volgende reeks: spondee, trochee of choree, dichoree, dactylus, creticus en paeon primus. De laatste voet van deze verbinding wordt ook cadens genoemd. De meest voorkomende types van de clausula zijn:

1. spondee + dichoree -- / -^-^- (unumquemque nostrum)
2. creticus + dichoree -^- / -^-^- (consules perferemus)
3. paeon primus + choree -^-^- / -^- (esse videatur)
4. creticus + creticus -^- / -^-^- (cessit audaciae).

Zie ook: cursus (leoninus), numerus.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 1088-1104 (s.v. Klausel).

climax-1

ETYM: Gr. klimax = ladder, trapsgewijs opstijgende hoogte.

In het algemeen geeft deze term een opklimmende reeks aan, zoals in het tweede gedeelte van het onderstaande tekstfragment van Multatuli dat tevens een vorm van repetitio vertoont:

Willem den derden, Koning, Groothertog, Prins ... meer dan Prins,
Groothertog en Koning ... *Keizer* van het prachtige Rijk van Insulinde
(Multatuli, *Max Havelaar*, ed. A.L. Sötemann, 1979, p. 289).

Sommigen beperken de betekenis ervan tot het hoogtepunt zelf waaraan dan geen reeks vooraf hoeft te gaan. Zo wordt in de narratologie gesproken van een climax wanneer men daarmee het hoogtepunt van de opgewekte spanning in een verhaal of roman wil aangeven, zoals bijv. in de misdaadliteratuur. Deze climax is tot op zekere

hoogte vergelijkbaar met de climax-2 die onderdeel vormt van de vijf fasen in het klassieke toneel, nl. de derde fase waarin de spanning naar een toppunt wordt gevoerd.

Voorts kan er ook sprake zijn van een climax bij een specifieke grafische vormgeving van poëzie waarbij sprake is van een geleidelijke af- of toename van de regellengte of een andere bijzondere grafische weergave, zoals bijv. in het volgende fragment:

De OBUSSEN
.....vallen
.....vallen
.....vallen
.....druppel
kanoncoïtus
(P. van Ostaijen, *Verzameld werk/poëzie*, 1965, afd. Bedreigde stad, p. [5])

Zie ook anticlimax-1.

LIT: E. van Boven & G. Dorleijn, *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (2003²), p. 133.

coacervatio

ETYM: Lat. co-acervare = opeenstapelen.

Term uit de retorica voor een detailbeschrijving die bereikt wordt door in een syntactisch samenhangende lange zin het totaalbeeld plus de details te beschrijven, vaak door het gebruik van gelijk(w)aardige constructies d.w.z. de herhaling van gelijke zinsdelen met eenzelfde syntactische structuur (zie isocolon). Als de detaillering tot een opsomming wordt, kan de coacervatio een accumulatio, enumeratio, congeries of zelfs tautologie zijn. Een aardig voorbeeld kan men aantreffen in het begin van de *Don Quijote* van Cervantes:

In een dorpje van de Mancha, waarvan ik mij de naam niet wens te herinneren, leefde nog niet lang geleden een van die edellieden, die een lans in het wapenrek, een antiek lederen schild, een mager paard en een snelle hazewind bezitten. Het middagmaal, met vaker rund- dan schapevlees, 's avonds meest een koud kliekje, op zaterdag eieren met spek, vrijdags linzen, en zondags een lekker duifje, verslond driekwart van wat zijn landgoederen opbrachten.
(M. de Cervantes Saavedra, *De geestelijke ridder Don Quichot van de Mancha*, vert. J.W.F. Werumeus Buning en C.F.A. van Dam, 1968⁵, p. 43)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 36-39 (s.v. accumulatio).

colon

ETYM: Gr. kōlon = lid.

Geleding in proza of poëzie, in het Latijn membrum genoemd. Een colon omvat de woorden (ongeveer vijf) die in een volzin (periode-2) tussen twee pauzen

uitgesproken worden (tgo. een comma dat een drietal bij elkaar horende woorden bevat). Naar gelang van het aantal cola spreekt men van dicolon (twee), tricolon (drie). Streeft men naar een (bijna) gelijk aantal lettergrepen in samenhangende leden van een periode of naar een andere fon(et)ische (klank) of syntactische gelijkheid, dan heeft men te doen met een isocolon. De door isocolon gekenmerkte zinsbouw vertoont aldus parallellisme.

In proza valt een colon samen met een groep woorden die inhoudelijk en syntactisch een zekere zelfstandigheid bezitten, bijv. een zin of een onderdeel van een periode. Zo kunnen de protasis-2 en de apodosis afzonderlijk een colon vormen, ofwel kan elk van hen uit verschillende cola bestaan.

In poëzie spreekt men van colon als twee of meer versvoeten door een sterkere beklemtoning een ritmische (ritme) eenheid vormen. Afhankelijk van het aantal voeten worden zij dipodieën dan wel tripodieën genoemd. Afhankelijk van de aard der voeten kan men dan bij voorbeeld spreken van een jambisch (jambe) of dactylisch (dactylus) colon. Onderscheidt men binnen één colon nog verdere geledingen, gaande van één tot drie woorden, dan worden deze commata genoemd. De grens tussen colon en comma is niet altijd duidelijk.

Zie ook hemistichomythie.

LIT: W.J.W. Koster, *Traité de métrique Grecque suivi d'un précis de métrique Latine* (1983²)

color

ETYM: Lat. color = kleur.

Retorische term voor de manier waarop een spreker een feit 'kleurt'. Meestal wordt de term toegepast op de gerechtelijke rede bij de amplificatio-2. Veralgemeend spreekt men over 'colores rhetorici' als stijlverschijnselen in de retoriek.

LIT: L. Arbusow, *Colores rhetorici* (1963²) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 273-282.

colores rhetorici zie color

comma

ETYM: Gr. komma = deel dat afgesneden is < koptein = afkappen.

Term uit de klassieke poëtica voor de kleinste metrische eenheid (1-6 lettergrepen) die tezamen nog geen deelzin (colon) binnen de volzin (periodus-1) vormt. De naam is blijven voortleven in het leesteken komma. Als voorbeeld kunnen gelden de volgende twee verzen die vier commata behelzen: 'stille nacht/heilige nacht/alles slaapt/eenzaam waakt.'

comminatio

ETYM: Lat. cum-minari = bedreigen

Procedé dat in de redekunst (retorica) vaak gebruikt wordt om de toehoorder vrees aan te jagen en hem tot een andere morele houding aan te zetten. Een bekend

voorbeeld is te vinden in het Mattheusevangelie (26, 52), waar Jezus tot Petrus zegt: "Steek uw zwaard weg, want allen die het zwaard trekken zullen erdoor omkomen".

commoratio zie parafrase

communicatio zie percontatio

communio-1

ETYM: Lat. *communio* = gemeenschap.

Vorm van associatie tussen de spreker en degene die wordt aangesproken, waarbij de spreker zichzelf verbindt met wat de ander denkt of doet. De bedoeling hiervan is dat men een vertrouwensrelatie opbouwt. Dit kan men taalkundig zo inrichten dat men de tweede persoon (jij, jullie, u) vervangt door de eerste persoon meervoud: 'Zullen we dat onderwerp nog eens aansnijden?'.

communio-2 zie symploce

commutatio

ETYM: Lat. *com-mutare* = (af)wisselen.

Term uit de retorica voor het tegenover elkaar plaatsen (antithese) van een idee en de daaraan tegenovergestelde gedachte via herhaling van twee woordstammen onder gelijktijdige verwisseling van syntactische functie.

Een voorbeeld van *commutatio* is te vinden in Joost van den Vondels *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*:

Wie voor Poet wil gaen, moet van een' *rijmer* wel *Poet*, maer van *Poet*
geen *rijmer* worden.
(WB-ed., dl. 5, 1931, p. 486)

Ook het bekende

Een gedicht moet een sprekend schilderij zijn, een schilderij een zwijgend
gedicht
(Simonides van Kos, 6de eeuw v. Chr)

is een geval van *commutatio* (zie ook *ut pictura poesis*).

De *commutatio* lijkt op een *chiasme*, hetzij doordat de woordstammen kruiselings geplaatst zijn, hetzij doordat de syntactische functie van plaats wisselt. Ook met de *distinctio* is er overeenkomst.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 708-713 (s.v. *antimetabole*).

comparatio

ETYM: Lat. com-parare = vergelijken.

Term uit de retorica voor het maken van een vergelijking, met name tussen het door een handeling veroorzaakte individuele onrecht en het daardoor voor het algemene welzijn veroorzaakte nut. Vaak komt het neer op het kiezen uit twee kwaden omdat het niet handelend optreden nadeel zou betekenen voor het algemene welzijn. Zo is het niet vermoorden van een tiran slecht voor het onderdrukte volk en betekent het wel vermoorden van de tiran een misdaad die echter het welzijn van het volk ten goede komt. De comparatio (Gr. antistasis) gold als een van de oefeningen voor beginnende redenaars.

De rei van Amstellandsche Joffren aan het eind van het vierde bedrijf van P.C. Hoofts *Geeraerd van Velsen* lijkt een dergelijke comparatio in te houden:

Den oopenbaeren Dwinghelandt,
Met moed te bieden wederstandt,
En op den harssenpan te treden;
Om, met het storten van zijn bloedt,
Den vaderlande 't swaerste goedt,
Den gulden vryheyt te bereeden;
Dat is, van ouwder hercoomst wydt,
By d'aldertreffelycxt altydt
Beloondt met eerenbeelden dancklyck.
[...]
De lofkrans groenens nimmer moe,
Die comt het hayr der sulcken toe,
Die 't al, voor 't alghemeene waeghen: [...]
(1613, ed. Leendertz/Stoett, 1900, p. 266-267)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 293-299.

complexio zie symploce

compositie

ETYM: Lat. com-ponere = samen-stellen.

Term voor de bouw van een literair (of ook muzikaal, grafisch, beeldend) kunstwerk, met bijzondere aandacht voor de samenstelling of rangschikking van de onderdelen volgens een gekozen ordeningsprincipe. In deze zin is het begrip verwant aan de dispositio uit de retorica. A. Pierson omschrijft compositie als 'de wijze waarop deelen van een gegeven geheel op elkaar volgen' (*Uit de verspreide geschriften*, 1902, p. 300). In de 20ste-eeuwse literaire kritiek vindt men het begrip ook wel aangeduid met 'bouw' of structuur (bijv. S. Vestdijk, *De glanzende kiemcel*, 1969, p. 144).

Omdat het onderzoek naar de compositie van een kunstwerk in hoge mate afhankelijk is van de interpretatie ervan, is in de moderne literatuurwetenschap het begrip aan kritiek onderhevig geraakt.

Gelet op het element ‘zinsbouw’ is er een zekere verwantschap met het beperkter begrip compositio uit de retorica.

LIT: H. Verdaasdonk. ‘Vormen van literatuurwetenschap’ in *Revisor* 1 (1974) 8, p. 38-41; 2 (1975) 1, p. 62-68; 2, p. 35-40 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 300-305 □ W. Nash & D. Stacey, *Creating texts: an introduction to the study of composition* (1997) □ F. Cairus, *Generic composition in Greek and Roman poetry* (2007).

compositio

ETYM: Lat. com-ponere = samen-stellen.

Term uit de retorica voor de syntactische, fonetische en metrische vorming van zinnen en woordgroepen. De compositio hoort tot de stijlmiddelen van de ornatus, één van de stijldeugden van de elocutio.

In syntactisch opzicht vallen te onderscheiden de periodus-1 of volzin; de colon, een bijzin of zinsdeel van meer dan drie woorden; de comma, een zinsdeel van minder dan vier woorden. In fonetisch opzicht bestaat de compositio vrijwel alleen uit het vermijden van het homoeoprophoron, een alliteratie die in de klassieke talen over het algemeen als een fout werd aangemerkt. De meest voorkomende metrische voeten zijn amfibrachys, anapest, choreus/choree of trochee, amfimacer, dactylus, jambe, paeon primus en spondee.

LIT: A. Scaglione, *Komponierte Prosa von der Antike bis zur Gegenwart*, 2 dln. (1981) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 300-304 □ P. Butler, *Out of style. Reanimating study in composition and rhetoric* (2008).

comprobatio zie confirmatio

concatenatio

ETYM: Lat. catena = keten.

De concatenatio of aaneenschakeling door herhaling (repetitio, anadiplosis) is een bekend mnemotechnisch middel dat vooral gebruikt werd in de redekunst (retorica) en de poëzie. Het bestond erin de woorden of de gedachte waarop een tekstonderdeel of strofe uitloopt, te hernemen bij het begin van het volgende onderdeel of het eerste vers van de volgende strofe. Zo behoorde de concatenatio tot de vaste techniek van de Noord-Franse trouvères en werd o.m. door de middeleeuwse dichteres Hadewych in haar *Strofische gedichten* toegepast. De derde strofe van Lied XVII, bijvoorbeeld, eindigt op ‘Hevet die minne dan rouwen’, terwijl de vierde strofe begint met ‘Dat ghetal diere rouwen moet sijn ghesweghen’.

In ruimere zin is de concatenatio een (soms cryptische) vorm van ordening die gedichten in een bundel als schakels van een ketting met elkaar verbindt, zoals bijv. in een sonnettenkrans. Het procedé werd in antieke poëzie systematischer toegepast dan in moderne lyriek.

Lat. synoniem: conexio (verbinding).

LIT: P. Claes, *Concatenatio Catulliana: a new reading of the Carmina* (2002) □
Id., *Zwarte Zon* (2013), p. 116-125.

concessio

ETYM: Lat. toegeving; Gr. synoniem synchorèsis < sun-choreein = terugkeren, een pas terug zetten.

Retorische techniek waarbij de redenaar toegeeft dat de tegenpartij gelijk heeft op een punt van ondergeschikt belang; aldus kan de concessio vaak de ironie benaderen. Een bekend voorbeeld van ironische concessio vindt men in de redevoering van Mark Antony (scène 3.2) in Shakespeares *Julius Caesar* (1599): de spreker geeft herhaaldelijk toe dat zijn tegenstanders ‘honourable men’ zijn, maar deze woorden krijgen in de zich wijzigende context een steeds grimmiger ironisch karakter. Vooral wanneer toegegeven wordt op een zeer onbelangrijk punt, heeft de concessio doorgaans een ironische intentie, bijv. in *De Hollandsche Spectator* waar Justus van Effen schrijft:

De Franschen zeggen dat wy Hollanders geen verstand hebben om ons te
diverteeren, en ze hebben gelyk.
(4, 1733, p. 30)

Zie ook praeteritio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 309-311.

conciliare

ETYM: Lat. conciliare = samenbrengen, verenigen, verzoenen < com-calare = samenroepen.

Term uit de retorica als techniek om het publiek te overtuigen (ars persuadendi). Dat overtuigen kan gebeuren door onderrichten (docere) of bewijzen (probare), door emotioneren (movere), door onderhouden (delectare) of door het publiek voor zich in te nemen. Dat dient uiteraard reeds in een vroeg stadium, in het exordium, te gebeuren.

conciliatio

ETYM: Lat. vereniging, verzoening.

Vervaging van het onderscheid tussen twee aan elkaar tegengestelde meningen of benamingen door de mening van de tegenpartij af te zwakken of door er een correctio op toe te passen. Deze techniek wordt vaak gebruikt in de refutatio, d.w.z. het onderdeel van een redevoering waarin de argumenten van de tegenpartij ontkracht worden.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 314-317.

conclusio

ETYM: Lat. concludere = afsluiten < cum-claudere = samen-sluiten.

Term uit de retorica, ook wel peroratio genoemd, voor de samenvatting van het betoog (zie rede) zoals dat opgebouwd is in de inleiding (exordium), het feitenoverzicht (narratio) en de argumentatie (argumentatio). De conclusio is het laatste onderdeel van de totale opzet van een betoog (dispositio). Een verheven stijl (genus sublime) is het meest geschikt voor de conclusio omdat die gewoonlijk de meeste indruk maakt.

Een voorbeeld van een volgens de dispositio-regels opgebouwd werk is Constantijn Huygens' gedicht 't Spooock te Muyden', vs. 1-6 exordium; vs. 7-62 narratio; vs. 63-74 argumentatio en vs. 75-82 met de volgende conclusio:

Moghten ghij en ick eens richten
Daer des Duyvels kaers soo licht, en
Menschen van soo laegen trapp
Voor den hencker raken schrapp!
'K meen ons vonniss soude wesen,
All uw spoocken is uw vreesen
Kont ghij 't vatten? Neen. Ghy moet:
'T Spooockter, maer in uw gemoed.
(1613, ed. Leendertz/Stoett, 1900, p. 266-267)

LIT: E.K. Grootes, 'Constantijn Huygens en 't spooock te Muyden' in *Spektator* 1 (1971-1972), p. 473-481 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 335-337; dl. 6 (2003), kol. 778-788.

conduplicatio

ETYM: Lat. verdubbeling.

Herhaling (repetitio) van een woord of woordgroep aan het begin van de volgende versregel of zin, bedoeld om er extra nadruk op te leggen, bijv.:

Wanneer men kindren *voor een venster* brengt,
Vlak *voor een venster*
(M. Nijhoff, *VG*, 1974⁴, p. 57)

De conduplicatio kan ook voorkomen in de vorm van een anafoor-1 of een anadiplosis.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 471-472 (s.v. anadiplosis).

conexio zie concatenatio

confirmatio

ETYM: Lat. con-firmare = versterken, stevig maken; vandaar bewijsvoering.

Term uit de retorica, ook aangeduid als comprobatio, voor dát gedeelte van de argumentatio waarin de bewijzen geleverd worden voor het in de narratio geponeerde.

Zo draagt Vondel in de *Inwydinge van 't stadhuis t'Amsterdam* in de uitgebreide argumentatio (vs. 105-188, vs. 189-344, vs. 341-548, vs. 549-612) tal van bewijzen

aan voor zijn visie dat een stadhuis het ‘hart’ van de stad is (J. van den Vondel, *Inwydinge van 't stadhuis t'Amsterdam*, ed. Albrecht e.a., 1982).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 305-306, 352-355.

congeries

ETYM: Lat. hoop, menigte < con-gerere = op-hopen.

Benaming voor een stijlfiguur, bestaande uit herhaling van hetzelfde begrip door middel van synoniemen. Wanneer latere synoniemen krachtiger zijn dan de voorgaande, is sprake van een climax-1. Met name in oude notaristaal wordt vaak gebruik gemaakt van synoniemen, zoals in dit fragment uit een testament van 12 maart 1663:

Willende ende begerende wel expresselijck dat de weeskamer hiermede niet en sal hebben te bemoejen omme van den selve te eyschen eenige staet ofte inventorien van den goederen [...].

(A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw*, 1986, p. 41)

De congeries is verwant aan de accumulatio, de coacervatio en de tautologie.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 357-360.

constitutio

ETYM: Lat. gesteldheid, positie, bepaling.

Begrip uit de retoriek (gerechtelijke rede) dat refereert aan de verdedigingsposities van een redenaar bij een debat met de aanklager. Deze juridische stellingname behoort tot het domein van de inventio, meer bepaald tot de intellectio. De leer van de constitutio, ook statusleer genoemd, wordt beschouwd als de ‘summa quaestio’. De verdediger kan de volgende vier posities innemen: status coniecturalis, status definitionis, status qualitatis en status translationis:

- De status (of constitutio) coniecturalis betreft de vraag of de beschuldigde de misdaad heeft begaan (‘an fecerit’). De verdediger ontkent de feiten of zijn betrokkenheid (‘Ik nam dat voorwerp niet weg’).

- De status definitionis of constitutio definitiva wil de feiten juridisch definiëren en stelt de vraag naar de precieze daad (‘an hoc fecerit’). De verdediger geeft de feiten wel toe, maar verzet zich tegen een voor hem ongunstige juridische bepaling (‘Het ging niet om diefstal; in feite was het voorwerp in kwestie mijn eigendom’).

- De status qualitatis of constitutio generalis onderzoekt of de betrokken feiten op een of andere wijze te rechtvaardigen zijn (‘an iure fecerit’). De verdediger bekent wel de feiten en aanvaardt hun juridische bepaling, maar meent zich toch te kunnen rechtvaardigen (‘Ik stal die dolk uit de hand van een waanzinnige’).

- De status translationis of constitutio translativa betreft de gegrondheid van de aanklacht (‘an actio iure intendatur’); de verdediger acht de rechtbank onbevoegd of betwist de rechten van de aanklager om als zodanig op te treden.

constructio ad sensum

ETYM: Lat. constructie naar de zin, naar de betekenis.

Grammaticaal verschijnsel waarbij het werkwoord en/of het gezegde niet overeenkomen met de grammaticale vorm van het onderwerp, maar wel met de betekenis ervan (vandaar ook ‘constructio ad sententiam’). Bijv. Livius: ‘Capita coniurationis caesi sunt’ (De kopstukken van de samenzwering werden gedood): ‘capita’ is onzijdig, maar naar de betekenis mannelijk; vandaar het mannelijke ‘caesi’. Zie ook: syllepsis-1.

constructio ad sententiam zie constructio ad sensum

consuetudo

ETYM: Lat. consuetudo = gewoonte; vandaar normaal spraakgebruik.

Term uit de retorica voor het gewone, normale spraakgebruik als onderdeel van een correct taalgebruik (puritas). De norm voor wat gewoon en normaal is, berust echter niet op wat een meerderheid vindt, maar op consensus daaromtrent van mensen met ontwikkeling. Een voorbeeld is het Algemeen Beschaafd Nederlands, dat onder druk van de democratisering Standaardnederlands is gaan heten, maar uiteraard nog steeds dezelfde normatieve functie heeft.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 1073-1088 (s.v. Sprachgebrauch).

contentio

ETYM: Lat. (in)spanning, wedstrijd.

Spanning opgeroepen door een tweeledige formulering die bestaat uit de herhaling (repetitio) van een woord of begrip. Dit kan op twee manieren gebeuren. Allereerst in positieve zin, bijv.

Boven mijn hoofd hebt gij uw *lucht* gebreid:
Een *hemel*, rijk van zon en wijd van wind -
(M. Nijhoff, *VG*, 1974⁴, p. 27).

Het kan ook gebeuren in negatieve zin, doorgaans in de vorm van een paradox, bijv. ‘*ik weet dat ik niets weet*’. In het laatste geval bevat de contentio een antithese, een vaak voorkomende vorm van de contentio.

contradictie zie contradictio in terminis, oxymoron

contradictio in terminis

ETYM: Lat. tegenspraak in de termen < contra-dicere = tegen-spreken.

Verbinding van met elkaar strijdige termen binnen één zinsverband, bijv.: ‘hij is ziende blind’. Wanneer de contradictio bestaat uit een zelfstandig naamwoord met een tegengesteld bijvoeglijk naamwoord, dan noemt men een dergelijke combinatie ook wel een contradictio in adiectio: bijv. ‘een oorverdovende stilte’, ‘een levend geraamte’, ‘nuttige ballast’. Een contradictio die als retorisch middel wordt

gehanteerd, noemt men een oxymoron; d.w.z. een puntig gezegde (Gr. oxus = scherp) door zijn eigenaardige (Gr. moros = dwaas, gek) tegenstelling. Zo schrijft Paul Snoek:

Ik kon de volle stilte
van de vissen niet vergeten
en werd een heel oud kind.
(P. Snoek, 'Totem', uit *Ik rook een vredespijp*, 1957, in *Gedichten*, 2006,
p. 144)

LIT: Y. Shen, 'On the structure and understanding of poetic oxymoron' in *Poetics today* 8 (1987), p. 105-124 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 10 (2012), kol. 1441-1451.

contrapositum zie antithese

controversia

ETYM: Lat. geschil, twist.

Een van de klassieke oefeningen op de retorenscholen (zie *retorica*). Een *controversia* was een rede over een verzonnen juridisch geschil.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 380-384.

conversio zie epifoor

copia rerum

ETYM: Lat. voorraad van zaken.

Term uit de *retorica* voor de voorraad res, onderwerpen en zaken, die een redenaar of auteur opgeslagen heeft in zijn onderbewustzijn en die hij door oefening (*exercitatio*) en door een beroep te doen op zijn geheugen (*memoria*) kan aanspreken bij het voorbereiden van een rede of geschrift. Zie ook *copia verborum*.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 385-394.

copia verborum

ETYM: Lat. overvloed aan woorden.

Term uit de *retorica* voor de voorraad van woorden en uitdrukkingen (*lexicon-1*) die een redenaar of auteur opgeslagen heeft in zijn onderbewustzijn en die hij door oefening (*exercitatio*) en door een beroep te doen op zijn geheugen (*memoria*) kan aanspreken bij het voorbereiden van een rede of geschrift. Het beschikken over een rijke *copia verborum* zal het de redenaar mogelijk maken om bij de *elocutio* steeds het juiste woord op de juiste plaats te zetten en om steeds de juiste toon te treffen. Vergelijk met het *copia rerum* dat meer betrekking heeft op het 'wat' dan op het 'hoe' van de formulering.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 385-394.

corpus-2

ETYM: Lat. lichaam, romp.

Term uit de klassieke retorica voor de hoofdmoot van een rede, het gedeelte zonder proloog en epiloog.

correctio

ETYM: Lat. rechtzetting, herziening, verbetering.

Stijlfiguur, soms ook wel epanorthosis, zelfcorrectie, of zelfverbetering genoemd, waarbij een uitspraak ter plekke vervangen wordt door een andere die als passender wordt ervaren (eis van het aptum, cf. decorum), en als beter wordt voorgesteld, veelal in de vorm van een tegenstelling (antithese). Het effect is meestal een climax-1. Een veel voorkomende vorm is 'x, nee y', waarbij de aandacht wordt gevestigd op y dan wel op x en y tezamen. Zo verbetert Gezelle zichzelf in:

Dan zal ik voor...
neen, niet vóór uwe oogen,
maar naast u [enz.]
(G. Gezelle, *VW*, dl. 11, 1936, p. 144)

Multatuli volgt hetzelfde procedé in een van de laatste zinnen van *Max Havelaar* (1860) als hij Willem III, aan wie hij het boek opdraagt, toespreekt met 'Prins ... meer dan Prins'. En L.P. Boon schrijft: 'En begint de ene kleine en bedrogene man ... och wat zeg ik ... begint de ene willem willems met de schone tsinksendaghe' (*De Kapellekensbaan*, 1964, p. 40). De correctie heeft hier mede een explicatieve functie.

Men kan de volgende typen onderscheiden: a) niet x, maar y; b) y, niet x; c) x, of liever y; d) x, x? veeleer y.

De correctio gaat vaak gepaard met parallellisme en repetitio. Er is verwantschap met de epanorthosis en de enumeratio. Soms is er ironie in het spel.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 394-395.

D

declamatie

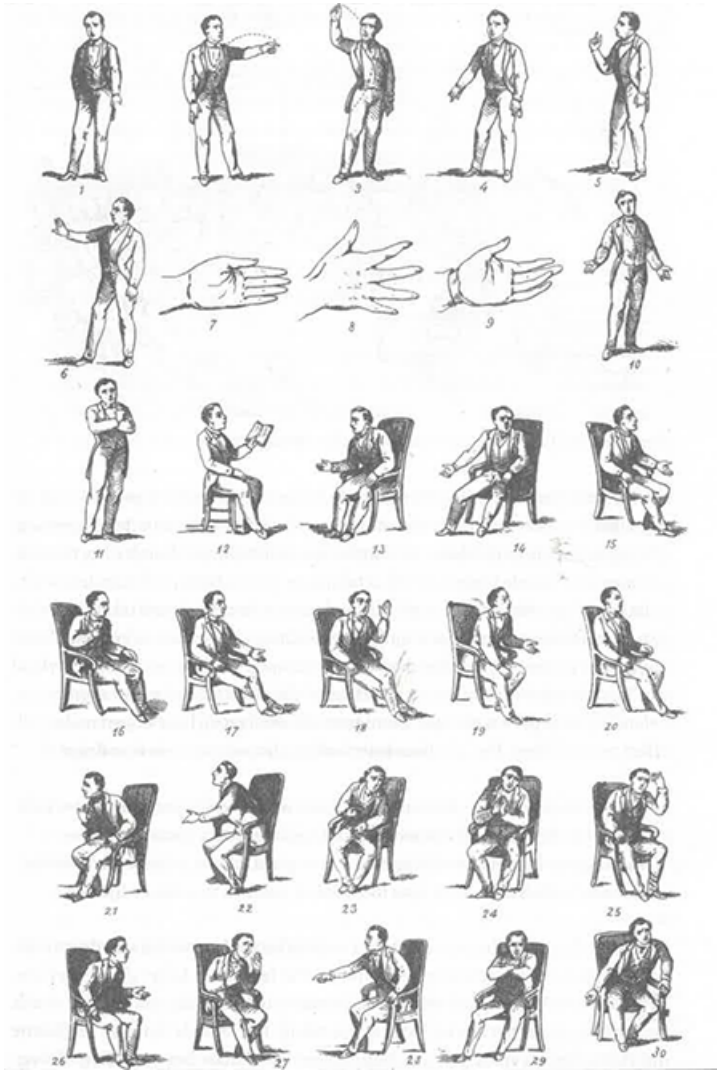
ETYM: Lat. de-clamare = schreeuwen, luid voordragen.

Aanduiding voor de voordrachtskunst als de gestileerde presentatie van teksten, inclusief de dictie, en als zodanig vergelijkbaar met de pronuntiatio. Bij het voordragen heeft men rekening te houden met die aspecten die ook in de gesproken omgangstaal een rol spelen, zoals luidheid (dynamisch accent), toonhoogte (muzikaal accent),

duur (temporeel accent) van de lettergrepen, woorden en woordgroepen, alsmede met de pauzes tussen de onderdelen. Bij voordracht van poëzie dient men speciaal te letten op het feit dat de tekst uit verzen (vers-1) bestaat. Het ritme, het geregelde (al dan niet van eindrijm voorzien), als ook de syntactische groepering van de zinnen over de regel(s) en de daarmee samenhangende relatie tussen versregelgrenzen en syntactische grenzen stellen bijzondere eisen aan de voordracht.

Historisch gezien zou men kunnen zeggen dat de declamatie een voorgeschiedenis heeft in de vorm van de niet-gestileerde voordracht van teksten. Deze was in de middeleeuwen noodzakelijk als vorm van tekstoverdracht. In de loop van de 16de eeuw maakte het oude type luisterpubliek langzamerhand plaats voor de individuele lezer. Dit betekent geenszins dat de voordracht van teksten verdween. Deze kreeg nieuwe mogelijkheden in de vorm van declamatie. De vooral in de Zuidelijke Nederlanden bloeiende rederijkerskunst vond een rechtstreekse voortzetting in de amateurgezelschappen, die tot in de 19de eeuw actief bleven. In diezelfde eeuw kwam in het Noorden de ‘uiterlijke welsprekendheid’ tot grote bloei, o.m. in de dichtgenootschappen. Dat declamatie toen zeer in de mode was, valt bijv. af te leiden uit het ‘avondje’ in het verhaal ‘De familie Stastok’ uit Hildebrands *Camera obscura* (1839), waar het ‘Rijntje’ (= ‘Aan den Rhijn’ van E.A. Borger) wordt voorgedragen. De bloei van de orale cultuur in de 19de eeuw blijkt uit het feit dat een groot deel van de poëzieproductie eerst in mondelinge voordrachten gepresenteerd werd voordat de teksten in druk verschenen. Wat de 20ste eeuw betreft, valt te wijzen op de populariteit van het voorlezen uit eigen werk. Poëziefestivals, waarvan Poetry International een van de bekendste is, genieten een grote belangstelling. Dat geldt ook voor het in 1966 door Simon Vinkenoog georganiseerde *Poëzie in Carré*, waaruit later de *Nacht van de Poëzie* ontstond, die meer dan 25 jaar het grote poëzie-evenement zou vormen dat meer dan 2500 bezoekers trok en waaraan tientallen dichters (ook veel debutanten) hebben meegewerkt.

Er waren ook bekende voordrachtskunstenaars, zoals Albert Vogel (1874-1933) die een grote naam opbouwde met voordrachten van poëzie en van proza uit het werk van Couperus. Bekend werden ook de expressieve improvisaties van Johnny van Doorn (1944-1991) die hij onder het pseudoniem Johnny de Selfkicker voordroeg.

Richtlijnen voor 'Uiterlijke welsprekendheid' van de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs (1848). [bron: W. van den Berg & P. Couttenier, *Alles is taal geworden* (2009), p. 198-199].

LIT: D.A. Russell, *Greek declamation* (1983) □ A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica* (1987) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 481-512 □ W. Roozendaal, *Handboek podiumpresentatie* (2007) □ D. van Mal-Maeder, *La fiction des déclamations* (2007) □ L. Müller, *Die zweite Stimme: Vortragskunst von Goethe bis Kafka* (2007).

declamatio

Term uit de retorica als laatste fase in de bewerking van de stof bij de rede(voering). Vandaar ook benaming voor de spreekoefening als onderdeel van de antieke retorica.

decorum

ETYM: Lat. decorus = sierlijk, passend < decēre = passen, betamen.

De term dient in verband te worden gebracht met aptum (accomodatium, decens), wat verwijst naar een passend, harmonieus verband tussen de delen van een werk (innerlijk aptum) enerzijds, en een werk en zijn context (uiterlijk aptum) anderzijds. Decorum sluit aan bij de eerste vorm van aptum: een weloverwogen stijlkeuze (woordgebruik, zinsbouw, versmaat e.d.) die overeenkomt met het behandelde

onderwerp, de omstandigheden en de bedoeling van het werk. Zo past bij het epos een verheven stijl (genus sublime), terwijl de klucht een platvloerse stijl (genus humile) mag hebben.

De term decorum duidt ook op eigenschappen van een verhaal of drama, o.a. wat betreft het gedrag van de personages: elk moet de wereld zien en benaderen vanuit de hem toegekende sociale, psychologische en culturele situatie.

Deze literaire norm kreeg veel aandacht in de basiswerken van de antieke literatuurtheorie (Aristoteles' *Poetica*, Cicero's *De Oratore*, Horatius' *Ars Poetica*) en bleef een grote invloed uitoefenen in de West-Europese literatuur, vooral tijdens de renaissance en het classicisme. Het decorum werd in de 17de eeuw 'vertaald' tot de eis van de bienséance(s).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 423-452 □ J. Jansen, *Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissancepoëtica* (2001) □ W. Clausen, *Virgil's Aeneid: decorum, allusion, and ideology* (rev. ed. 2002).

deel voor het geheel zie pars pro toto, synecdoche

delectare

ETYM: Lat. vermaken.

Term uit de retorica ter aanduiding van een van de belangrijkste middelen van de redenaar om zijn gehoor te overtuigen (ars persuadendi). Het gaat bij de delectatio om de affectieve werking op het publiek. Deze dient te worden gecombineerd met de meer intellectuele middelen die de redenaar hanteert (vgl. argumentatio, docere, probare). Ook de dichtkunst (poëzie) in het algemeen krijgt vanouds de functie van het appelleren op de affectieve vermogens van de recipiënt, het behagen. Horatius vat het intellectuele en het emotioneel-behagende samen in het utile dulci.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 521-523.

deletio zie detractio

demonstratio

ETYM: Lat. aanschouwelijke voorstelling.

Term uit de poëtica voor een gedetailleerd en levendig verslag. De term werd gebruikt door Eusebius van Caesarea (263-339? n.Chr.) voor zijn *Demonstratio evangelica* (311), een bewijsvoering van het evangelie bestaande uit een beschrijving van het leven van Jezus Christus in twintig boeken.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 10 (2012), kol. 204-216.

denominatio zie metonymie

deprecatio

ETYM: Lat. bede om vergiffenis < de-precari = af-bidden.

Term uit de retorica, speciaal uit het genus iudiciale, voor het vragen van vergiffenis zonder overigens schuld of opzet te ontkennen. Het is dan ook een veel zwakkere verdediging dan de purgatio, waarbij vergiffenis gevraagd wordt omdat men uit onwetendheid iets gedaan heeft.

Een geval van deprecatio kan men aantreffen in P.C. Hoofts *Geeraerd van Velsen*, waar Floris tegen Van Velsen zegt:

Ick deed u onghelijck, och, neef van Velsen, och!

en:

Ach Velsen! gheeft mijn pays; siet hoe ick my verneder.

(1613, ed. A.J.J. de Witte & F.A. Stoett, 1976², vs. 1109 en 1134)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 546-548.

derivatio zie figura etymologica

descriptio zie beschrijving-1 en beschrijving-2

detractio

ETYM: Lat. de-trahere = weg-trekken, ont-trekken, weg-nemen.

Term uit de retorica voor het weglaten van een onderdeel van een groter geheel, hetzij in kwantitatief, hetzij in intensief opzicht. Naast adiectio, transmutatio en immutatio is de detractio (Lat. synoniem deletio) één van de vier wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio. Al naar gelang de plaats waar iets weggelaten wordt, heet de detractio afaeresis (aan het begin), syncope (in het midden) of apocope (aan het einde). De vermindering van de intensiteit van een mededeling kan gebeuren in de amplificatio-2. In de prosodie gebruikt men voor het weglaten van klanken de term elisie.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 369-371 (s.v. synkope).

diacope

ETYM: Gr. dia-koptein = in twee hakken, door-breken, scheiden.

Vorm van Distanzstellung, ook wel tmesis genoemd, bestaande uit splitsing van een onscheidbaar woord en tussenvoeging van één of meer woorden. Zoals in de door Kinker tussen haakjes geplaatste woorden:

In ouden tyd in Frankenland
Een goelyk Maagdske leefde,
Die al de Maagdkens van het land,
In schoonheid over - (zegt de Kwant
Hy meent, te boven) streefde.
(J. Kinker, *De verlichte muze*, ed. Vis, 1982, p. 53)

diaeresis-3

ETYM: Gr. onderscheiding, verdeling < di-airein = uit elkaar nemen, in tweeën...
verdelen, breken.

In de redekunst: het breken van een begrip (bijv. deugd) in verschillende onderdelen
(bijv. deugdzaamheid in de huiskring; moed op het slagveld, enz.). Zie ook
accumulatio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol.
748-753.

diafora-1

ETYM: Gr. verschil < dia-feroin = in verschillende richtingen dragen (Lat. synoniem:
differentia).

Retorische term voor een betoog waarin het verschil tussen twee dingen wordt
uiteengezet. In dit lexicon wordt bijv. het verschil duidelijk gemaakt tussen metrum
en ritme in de desbetreffende beschrijvingen.

dialectica

ETYM: Lat. ars dialectica = redeneerkunst.

Eén van de drie (trivium) theoretische of 'literaire' vaardigheden binnen de zeven
vrije kunsten (artes liberales). Leerde de grammatica correct taalgebruik, de retorica
welsprekendheid, de dialectica verschaftte regels om tot verantwoorde argumentatie
te komen.

De eerste Nederlandse dialectica is het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling ofte
Nederduytsche dialectike* (1585) uit de kring van de Amsterdamse rederijkerskamer
In Liefd' Bloeyende, 'de welcke is een rechtsnoer, om van alle dingen bewyslick
ende onderscheydlick te spreken, oock waarheid van valsheid te scheyden, in alle
twistredening hooghnut ende nodigh zynde', aldus de ondertitel. Het *Ruygh-bewerp*
werd vergezeld van een *Kort begrip des redenkavelings* op rijm. Daarna volgden
dialectica's van Simon Stevin (1585), Bartholomeus Keckermann (1614), Petrus
Ramus (1644), A.L. Kók (1646) en Petrus Molinaeus (1649).

LIT: P. Foulquié, *Le dialectique* (1953²) □ J. Contal & J. Hroskovký, *Das
dialektische Gesetz* (1964) □ H. Klifman, *Studies op het gebied van de
vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)* (1983) □ G. Ueding
(red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 559-606.

diastole

ETYM: Gr. dia-stolè = het uitrekken < dia-stellein = in twee op-stellen, opsplitsen.

Stijlfiguur waarbij tussen twee herhaalde woorden een woord of zinsdeel wordt ingevoegd. Bijv. bij Vergilius:

duc, age, duc ad nos
(*Georgica*, 4, 358)

De term wordt in zijn betekenis van uitrekking ook gebruikt als tegengestelde van systole, nl. als verlenging van een lettergreep. Het is dan synoniem van ectasis.

diatyposis zie evidentia

dictie

ETYM: Lat. dictio = het zeggen, uitspreken < dicere = zeggen.

De wijze van uitspreken van taalklanken. Van belang is hierbij zowel de articulatiebasis (stand van mond en keel) als ook ademhalingstechniek. De dictie is van fundamenteel belang bij de declamatie. Voor de historische achtergronden zie men ook retorica en elocutio.

LIT: B.H. Lulofs, *De declamatie; of de kunst van declameren of reciteren en van de mondelinge voordragt of uiterlijke welsprekendheid in het algemeen* (1848) □ W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus' in M. Spies (red.), *Historische letterkunde* (1984), p. 151-170 □ J. Lennard, *The poetry handbook* (2005²), p. 222-261.

digressie zie digressio

digressio

ETYM: Lat. afwijking van de weg < dis-gradi = uiteen-gaan; Lat. synoniem ex-cursus = het uit-lopen, uitweiding.

Term uit de retorica, ook wel excursus of uitweiding genoemd, voor een afdwaling van het eigenlijke thema (argumentatio) om een rede of verhaal op te smukken met bijkomstigheden of elementen die slechts onrechtstreeks met het thema te maken hebben (aversio). Als retorische kunstgreep is het een middel om de toehoorders te verstrooien bij een al te droge stof, of om de spanning te verhogen door het hoofdthema juist voor een beslissende wending te onderbreken (retardering), of om achtergrondinformatie te geven. De digressio kan als stijlmiddel en verteltechniek zodanig worden geëxploiteerd dat ze a.h.w. zelf het thema van het verhaal wordt.

Auteurs uit de 19de eeuw (Beets, Hasebroek e.a.) hebben veelvuldig gebruik gemaakt van de digressie om humoristische effecten te bereiken, vooral onder invloed van Laurence Sterne, die het procédé veelvuldig humoristisch toepaste in zijn *Tristram Shandy* (1759-1767). Via een transitio, zoals 'Maar tot mijne vertelling! ...', wordt weer naar het eigenlijke onderwerp teruggeschakeld.

LIT: E. Jongejan, *De humor- 'cultus' der Romantiek in Nederland* (1933), p. 194-207
□ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 126-136
□ A. Grohmann & C. Wells, *Digressions in European literature: from Cervantes to*

Sebald (2011) □ S. Frederick, *Narratives unsettled. Digression in Robert Walser, Thomas Bernhard, and Adalbert Stifter* (2012).

diminutie zie understatement

dinumeratio zie enumeratio

disiunctio zie hyperbaton

disjunctie zie hyperbaton

dislocatie

ETYM: Lat. *dislocatio* = verplaatsing.

Syntactische figuur waarbij een zinsdeel voor- of achterop wordt geplaatst om er de nadruk op te leggen. Een voorbeeld van vooropplaatsing vindt men in de eerste strofe van het gedicht 'Aan het graf' van M. Nijhoff:

Vliegen en vlinders, kinderen en bijen, [...] daar hield je van
(M. Nijhoff, *VG*, 1995, p. 225)

dispositio

ETYM: Lat. *indeling*.

Term uit de retorica voor de tweede taak van de redenaar (*officia oratoris*): na de *inventio* komt de *dispositio*, de schematische opzet van de rede, waarin alle res (zakelijke onderdelen) op hun juiste plaats terecht moeten komen. Die onderdelen kunnen zijn: het *exordium*, een inleiding om de aandacht van het publiek te trekken, om dat publiek welwillend te stemmen of nieuwsgierig te maken; de *narratio* moet vervolgens duidelijk maken waarover de rede zal gaan; in de *argumentatio* volgt het eigenlijke betoog met desnoods hier en daar een uitweiding (*digressio*); tenslotte volgt de *conclusio* of *peroratio* waarin een samenvatting en slotconclusie gegeven worden. De overgang tussen de verschillende onderdelen kan vloeiend gemaakt worden door een *transitio*.

Ook in kleinere gedichten kunnen deze elementen uit de *dispositio* teruggevonden worden, bijv. in Constantijn Huygens' gedicht 't Spoock te Muyden' (in: *De gedichten*, ed. Worp, dl. 2, p. 160-162): vs. 1-6 *exordium*; vs. 7-62 *narratio*; vs. 63-74 *argumentatio*; vs. 75-82 *conclusio*.

LIT: E.K. Grootes, 'Constantijn Huygens en 't spoock te Muyden' in Ton Cramnummer van *Spektator* 1 (1971-1972), p. 473-481 □ G. Ueding (red.),

Historisches Wörterbuch der Rhetorik, dl. 2 (1994), kol. 831-866 □ P. Smith, *Dispositio: problematic ordering in French renaissance literature* (2007).

dissimulatio

ETYM: Lat. simul-are = gelijk maken, nabootsen; vandaar veinzen, doen alsof men iets niet merkt.

Term uit de retorica voor een vorm van ironie die de eigen mening of die van medestanders tracht te verbergen, bijv. door zich tegenover een pocher onwetend voor te doen. Geëigende stijlmiddelen voor het veinzen zijn de retorische vraag, litotes, emfase, perifrasede. Hetzelfde doel kan ook via simulatio nagestreefd worden: het doen alsof de eigen mening niet afwijkt van die van de tegenpartij. Vooral aan het hof werd een juist gebruik van dissimulatio als een kwaliteit gezien en dientengevolge ook in de typische hof-genres waarin een complexe inhoud schuilgaat onder een schijnbaar simpel uiterlijk, zoals pastorale poëzie, emblema en lofdicht. Ook in het blijspel wordt frequent gebruik gemaakt - vaak in de vorm van terzijdes - van dissimulatio, bijv. in G.A. Bredero's *Spaenschen Brabander* in de dialogen tussen Jerolimo en Robbeknol:

Jerolimo:

Ba woor sayde gay, dagge me niet en kuyst

Mayn mantel en wambays? sach say zaijn so bepluyst.

Kom hier en sieghet eens, gay moetmen voorts wat keeren:

En hedy geen borstel?

Robbeknol:

En hebby gien swijns-veeren?

Daar isser gien in huys.

(1618, ed. Stutterheim, 1974, p. 192)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 886-888 □ J. Jansen, *Brevitas* (1995), p. 333-336 □ R. Strocchio, *Simulatio e dissimulatio nelle opere di Tacito* (2001).

dissolutio zie asyndeton-1

distinctio

ETYM: Lat. onderscheid, afwisselend gebruik < di-stinguere = uiteen steken, onderscheiden.

Term uit de retorica voor een semantisch verschil tussen het normale gebruik van een woord in een zin en een herhaald nadrukkelijk en bijzonder gebruik van hetzelfde woord verderop in dezelfde zin. Wanneer de distinctio in een dialoog wordt toegepast, spreekt men van reflexio. De distinctio is verwant aan paronomasia, anadiplosis (epanalepsis) en polyptoton.

De eerste regel van het gedicht van Casper van Baerle, 'Lof van de lindeboom', uit de bundel *Poezy* bevat een distinctio:

Uw' Oostwijck is mijn lust, en 't leven van mijn leven [...].
(ed. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in duizend en enige gedichten*, 1986, p. 130)

LIT: A. Faudemay, *La distinction à l'âge classique: emules et enjeux* (1992) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 888-891.

distributio-1 zie isocolon

distributio-2

ETYM: Lat. verdeling, indeling.

Retorisch procédé waarbij in een betoog of verhaal een aantal punten opgesomd wordt en waarvan die punten dan achtereenvolgens worden uitgewerkt.

Zo lezen we bijv. aan het begin van Fieldings *Tom Jones* (1749) in zijn 'Introduction to the Work, or Bill of Fare to the Feast':

we shall represent Human Nature at first to the keen appetite of our reader, in that more plain and simple manner in which it is found in the country, and shall hereafter hash and ragoo in with all the high French and Italian reasoning of affectation and vice which courts and cities afford.

(H. Fielding, *Tom Jones*, I, 1, 1966, p. 51)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 891-893.

dittologie zie synoniem

docere

ETYM: Lat. onderrichten.

Term uit de retorica voor één van de middelen die de ars persuadendi ten dienste staan, nl. het onderrichten van de toehoorders door het doen van objectieve mededelingen, waartoe een stijl die dicht bij het gewone spreken staat, het genus humile (één van de drie genera elocutionis), volgens de klassieke retorica het meest geschikt werd geacht. Om de zaak aannemelijk te maken (probare), dienen bewijzen aangevoerd te worden.

LIT: A. Hus, *Docere et les mots de la famille de docere: étude de sémantique latine* (1965) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 894-896.

docilem parare

ETYM: Lat. bevattelijk maken.

Term uit de retorica voor het nieuwsgierig maken van het publiek naar de informatie die men in zijn rede wil gaan verstrekken. Om de aandacht te trekken gebruikt men

ook de term *attentum parare*. In het *exordium*, het eerste onderdeel binnen de *dispositio*, kan dit bereikt worden door een korte opsomming van de te behandelen punten, een *propositio*. Een voorbeeld is Vondels *imitatio* van het begin van Vergilius' *Aeneis*:

Ick sing den legertoght des Princen van Oranjen,
Die 't heyr van Spinola, en all' de maght van Spanjen
Met sijn' slaghordens tarte, in het bestoven velt,
En Dulcken de stadt Grol deed' ruymen met geweld
(J. van den Vondel, *Verovering van Grol*, vs. 1-4, in *De Werken*, WB-ed.,
dl. 3, 1929, p. 128)

drogredenering

Een drogredenering is een spitsvondige redenering die berust op een schijnwerkelijkheid en om die reden niet deugt. Vaak worden dergelijke redeneringen aangedragen in een discussie om het eigen gelijk te bevestigen. Het is in feite een truc. De drogredenering wordt ook wel sofisme genoemd, naar de sofisten, Griekse rondtrekkende leraren retoriek uit de 4de en 5de eeuw voor Chr. Plato, Socrates en Aristoteles verweten deze leraren dat ze met hun spitsvondige redeneertrant de waarheid geweld aan deden. Daarmee kwam hun optreden in een kwade reuk te staan en werd het begrip 'sofisme' de term om drogredeneringen te kwalificeren.

Drogredeneringen of sofismen worden nog veelvuldig gebruikt in debatten en discussies, en dan vooral als demagogisch middel. Soms ook maken cabaretiers er gebruik van om politici of andere hoogwaardigheidsbekleders belachelijk te maken.

LIT: C. Steel, 'De sofist gedefinieerd door de filosoof: over Plato's dialoog 'De Sofist', in *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap* 28 (1997-1998) 2, p. 46-50 □ C.J. Classen (red.), *Sophistik* (1976) □ G. Romeyer-Dherbey, *Les sophistes* (Que sais je?, 2002) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 10 (2012), kol. 257-261.

dubitatio

ETYM: Lat. overweging, twijfel, aarzeling.

Term uit de retorica voor het in vraagvorm uiten van twijfel om aan geloofwaardigheid te winnen. De spreker of schrijver vraagt zich bijv. af hoe hij een bepaald probleem zal aanpakken of welke naam hij eraan zal geven. Vaak laat hij hierbij een keuzemogelijkheid voor interpretatie aan de toehoorder of lezer. Het begin van J. van den Vondels *Roskam* (1630) heeft de vorm van een *dubitatio*:

Hoe koomt, doorluchte Drost, dat elck van Godsdiens roemt,
En onrecht en geweld met desen naem verbloemt?
(Ed. *Wereldbibliotheek van de Werken van Vondel*, dl. 3, 1929, p. 300)

Een soortgelijk effect kan de *aporie* en de *exclamatio* (bondige uitroep) hebben.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 972-974.

dubium

ETYM: Lat. twijfelachtige zaak.

Term uit de retorica voor een omstreden zaak die in het kader van de inventio als eerste taak van de redenaar verwoord moet worden in de quaestio, het vraagstuk. Het publiek kan zich actief met een oordeel of een beslissing met de zaak bezighouden. Het dubium of res dubia komt vooral voor in het genus iudiciale en het genus deliberativum. Zo opent E.K. Grootes zijn inaugurele rede, *Literatuur-historie en Cats' visie op de jeugd* (1980), met de zin:

Als uitgangspunt voor mijn betoog kies ik een herkenbare menselijke situatie, zoals die wordt geschetst in één van de werken van Jacob Cats.

En na het citeren van het voorbeeld stelt Grootes:

De vraag is nu: is de mogelijkheid tot herkenning die ik suggereerde, werkelijk aanwezig?

uplicatio zie epanalepsis

E

ekfonesis zie exclamatio

ekfrasis

ETYM: Gr. ek-frasis = beschrijving < ek-frazein = verhalen, beschrijven.

Benaming voor een vorm van descriptio (zie evidentia) waarbij het object van gedetailleerde beschrijving een werk uit de plastische kunst is. Ekfrasis is een gegeven dat men vooral in het kader van het pictorialisme en de ut pictura poesis terugvindt. Het beeldgedicht-2 bijv. is een vorm van ekfrastische poëzie. In de modernistische literatuur is de ekfrastische poëzie opnieuw zeer populair geworden. Het accent ligt hier echter niet langer op de precieze beschrijving van het picturale object (of althans een poging daartoe), maar op de eigenheid van het talige materiaal en de soms zeer vrije reacties en gevoelens van de auteur tegenover de visuele voorstelling die het schrijfproces in gang zet. Een bekend en zeer frequent becommentarieerd voorbeeld is de *Pictures from Brueghel* (1960) van William Carlos Williams. Tom van Deel verzamelde een aantal Nederlandse beeldgedichten in *Ik heb het Rood van 't Joodse Bruidje lief* (1988).

LIT: W. Steiner, *The colors of rhetoric* (1982) □ M. Krieger, *Ekphrasis: the illusion of the natural sign* (1992) □ J. Hefferman, *Museum of words: the poetics of ekphrasis from Homer to Ashbery* (1993) □ B. Vouilloux, *L'interstice figural* (1994) □ Id.,

La peinture dans le texte: XVIIIe-XXe siècles (1995) □ G. Boehm & H. Pfothenauer, *Beschreibungskunst - Kunstbeschreibung: Ekphrasis von der Antike bis zur Gegenwart* (1995) □ M. Smith, *Literary realism and the ekphrastic tradition* (1995) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 743-746 □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 115-129 □ L. Eidt, *Writing and filming the painting: ekphrasis in literature and film* (2008) □ R. Webb, *Ekphrasis, imagination and persuasion in ancient rhetorical theory and practice* (2009) □ R. Meek & D. Kennedy (red.), *Ekphrastic encounters: New interdisciplinary essays on literature and the visual arts* (2019).

elegantia

ETYM: Lat. keurigheid, nauwkeurigheid.

Term uit de retorica voor een stijl die zuiverheid en helderheid (puritas en perspicuitas) combineert.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 991-1004.

ellips

ETYM: Gr. el-leipsis < el-leipein < en-leipein = (in iets) achterlaten, weglaten.

Figuur waarbij men een of meer woorden of zinnen weglaat die syntactisch gezien noodzakelijk lijken in de tekst. Men onderscheidt:

1. De grammaticale ellips, nl. een breuk in de normale structuur van de zin. Dit gebruik is ingeburgerd in de meeste talen, zeker in de omgangstaal. Het ontbrekende kan hier gemakkelijk vanuit de context aangevuld worden. Bijv. ‘De boom mag verbrand’ i.p.v. ‘De boom mag verbrand worden’. De grammaticale ellips maakt de uitdrukking kernachtiger. Met name in poëzie komt men vaak elliptische zinnen tegen:

Achttien jaren [is hij], [hij heeft] rode konen;
’t Eerste dons [vertoont zich] om mond en kin.

Dromen van OP KAMERS WONEN: [...].

(A. van der Hoop Juniorsz., ‘Student worden’ in *Twaalf Daguerrotypen*, 1851, ed. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw*, 1979, p. 240)

2. De retorische ellips, waarbij de syntactische breuk uitdrukking kan worden van een aposiopese (verzwijging). Een vorm van ellips is de detractio, dat is het weglaten van een deel van een woord. Naargelang dat woord vooraan, middenin of achteraan wordt verkort, spreekt men respectievelijk van afaeresis, syncope en apocope (zie ook syllepsis-1)

3. In de narratologie wordt de term ‘ellips’ gebruikt om aan te duiden dat in het handelingsverloop tijdsintervallen onvermeld blijven (zie verteltijd/vertelde tijd); een iets minder technisch synoniem is sprong in de tijd.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1017-1022 □ K. Carlson, *Parallelism and prosody in the processing of ellipsis sentences* (2002) □ M.J. McShane, *A theory of ellipses* (2005) □ K. Johnson (red.),

Topics in ellipsis (2008) □ S. Repp, *Negation in gapping* (2009) □ A. Toner, *Ellipsis in English literature. Signs of omission* (2017).

elocutio

ETYM: Lat. elocutio = welbespraaktheid, inkleding der gedachten in woorden en stijl < e-loqui = uit-spreken.

Term uit de retorica voor de derde taak van de redenaar (*officia oratoris*): na *inventio* en *dispositio* komt de *elocutio*, de stijlleer, die zich bezighoudt met de taalkundige kant van de rede, de *verba*: het verwoorden van het binnen de *inventio* vergaarde en binnen de *dispositio* geordende materiaal. Er worden vier stijleugden, de *virtutes elocutionis* of *virtutes dicendi*, onderscheiden: de *puritas* of *latinitas*, een idiomatisch zuiver taalgebruik; de *perspicuitas* of helderheid; de *ornatus* of stilistische verfraaiing; het *aptum* of *decorum*, de passendheid van de bewoordingen.

LIT: Th. Sheridan, *A course of lectures on elocution* (reprint, 1970) □ A. van der Meiden, *Over spreken gesproken* (1991) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1022-1083 □ B. Gibert, *La rhétorique ou les règles de l'éloquence* (2004).

eloquentia

ETYM: Lat. welsprekendheid < e-loqui = uit-spreken.

Die vorm van welsprekendheid (retorica) die gericht is op de praktijk, de mondelinge voordracht van teksten. Zo is er in de 19de eeuw sprake van 'uiterlijke welsprekendheid' ter aanduiding van die retorische activiteiten die gekenmerkt worden door aandacht voor de orale cultus, de declamatie. Men vindt deze met name in genootschappelijke kringen (rederijkerskamers, dichtgenootschappen).

Een ander - hiermee samenhangend - aspect van de *eloquentia* is de zorg voor de dictie, en voor mimiek en gebaren, die er in de 19de eeuw toe leidde dat de voordrachtskunst evolueerde in de richting van het toneelspel (drama).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1091-1098 □ H. Roodenburg, 'Predikanten op de kansel: een verkenning van hun "eloquentia corporis"' in M. Bruggeman (red.), *Mensen van een nieuwe tijd* (1996), p. 324-338 □ D. Crystal, *The gift of the gab. How eloquence works* (2016).

emfase

ETYM: Gr. *emfasis* = verduidelijking < en- *phainein* = in-laten zien, doen verschijnen.

Het releveren van een woord(deel) of groep van woorden om er extra nadruk op te leggen, d.m.v. accentuering, opvallende woordschikking, typografie of op een andere wijze.

In de retorica heeft het woord 'emfase' soms ook de betekenis van een rijke gedachte-inhoud in bondige taal vervat (*significatio*).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1121-1123 □ B. Timmermans, *Klink klaar: uitspraak- en intonatiegids voor het Nederlands* (2008²) □ H.Chr. Schmitz, *Accentuation and interpretation* (2008).

enargia zie evidentia

enthymema

ETYM: Gr. incomplete redenering, gedachte < en-thumeisthai = in beschouwing nemen < thumos = gemoed, bewustzijn.

Term uit de retorica voor een verkorte vorm van syllogisme, een stelling die gebaseerd is op een algemeen voor waar gehouden of waarschijnlijke premisse die leidt tot een specifieke conclusie. De majorpremissie van het syllogisme ontbreekt gewoonlijk, omdat die als bekend verondersteld wordt. Een voorbeeld van een enthymema is: ‘Marleen Gorris heeft een Oscar gekregen, want haar film is bekroond bij de Academy Awards-uitreiking in Hollywood in 1996’, waarbij ervan uitgegaan wordt dat iedereen weet dat de prijzen in Hollywood bestaan uit Oscars. Bekend in de logica is het enthymema ‘Socrates is sterfelijk, want hij is een mens’, als verkorte vorm voor het syllogisme: alle mensen zijn sterfelijk (majorpremissie); Socrates is een mens (minorpremissie); dus Socrates is sterfelijk (conclusie). In het Latijn gebruikt men ook de term *ratiocinatio*.

LIT: J. Sprute, *Die Enthymemtheorie der aristotelischen Rhetorik* (1982) □ F. van Eemeren, R. Grootendorst & T. Kruijger, *Argumentatietheorie* (1986) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1197-1222; dl. 7 (2005), kol. 595-604.

enumeratie zie enumeratio

enumeratio

ETYM: Lat. opsomming; Lat. *dinumeratio* = optelling, opsomming.

Gr. synoniem: *epimerismos*. Term uit de retorica voor een opsomming of *dinumeratio* van te behandelen of behandelde punten uit een betoog. Wanneer in het exordium of aan het eind van de *narratio*, dus aan het begin van een betoog, de punten op een rijtje gezet worden, heet dat *partitio*; als de *enumeratio* als algemeen overzicht om het geheugen op te frissen aan het slot van een betoog (in de *conclusio*) staat, noemt men dat *recapitulatio*.

In de *poëtica* treedt de enumeratie op als een opsomming, hetzij in de vorm van een *asyndeton-1* (bijv. Racine, *Phèdre*, IV, 2, 133: ‘Que la terre, que le ciel, que toute la nature ...’), hetzij van een *polysyndeton*. Een enumeratie kan een *climax-1* of een *anticlimax* bevatten.

Als onderdeel van de woord- en zinsfiguren is enumeratie verwant aan *repetitio* en *parallélisme*.

Een voorbeeld van een zeer uitvoerige enumeratie (ruim 30 versregels) is te vinden in een gedicht van Salomon van Rusting, dat als volgt begint:

Wat is natuur? Is 't wat of niet? Of zal 't wat wesen?
Of heeft het wat geweest? is 't grouwzaam of kan 't vresen?
Is 't Substantivum of is 't Adjectivum? doot
Of levend? plat of ront of kantig? kleyn of groot?
Is 't dik of dun? is 't lang of kort? hoe is 't van breete?
Is 't vis of vlees? is 't kout of warrem? kan het vreten?

(G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*, 1986, p. 685-687)

Een enumeratio met een eveneens komisch effect levert Jeroen Brouwers:

Vooraf is “Blauw rapen” een collage van J. Weverberghs scheppend vernuft: waar hij uit knipt is een chaos van collages, bestaande uit gelezenheden, onthoudenheden, verteerdheden, bewaardheden, op- en overgeplaktheden, op kaartjes genoteerdheden, imitatieheden, onmachtigheden en gebrek-aan-talentheden, och heden, en waar hij op plakt is hetzelfde.

(*Mijn Vlaamse jaren*, 1978, p. 210-211)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1231-1234 □ S. Mainberger, *Die Kunst des Aufzählens: Elemente zu einer Poetik des Enumerativen* (2003) □ U. Eco, *Vertige de la liste* (2009) □ S. Milcent-Lawson, M. Lecolle & R. Michel (red.), *Liste et effet liste en littérature* (2013).

epanadiplosis zie anadiplosis

epanafoor zie anafoor-1

epanalepsis

ETYM: Gr. epana-lambanein = weer opnemen, herhalen.

Vorm van een repetitio, de woordelijke herhaling van een zinsdeel of woordgroep, onmiddellijk na elkaar op een willekeurige plaats in de zin, zoals in het volgende citaat van Guido Gezelle:

Ik wandelde, ik wandelde alleen,
ik wandelde en sprak tot den Heer:
Hij sprak en ik hoorde, en hij hoorde en ik sprak,
En ‘k wandelde en ‘k sprak tot den Heer.
(*Mijn dichten, mijn geliefde*, bloemlezing P. Couttenier, 1989, p. 21)

Treedt de herhaling op in een volgende zin of versregel, dan spreekt men van anafoor-1 (aan het begin van de versregel) of epifoor (aan het einde). Bij de symploce worden zowel het begin als het einde van een zin of vers herhaald (combinatie van anafoor en epifoor).

De termen 'duplicatio' en 'epizeuxis' zijn synoniemen.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1237-1240.

epanodos

ETYM: Gr. ep-an-hodos = op-stijging, terug-tocht, terugkeer.

Vorm van recapitulatio (herhaling) waarbij een woord of gedachte gedetailleerd (regressio) of verklarend (subiunctio, subnexio) hernomen wordt.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1240-1242.

epanorthosis

ETYM: Gr. an-orthoein = weer oprichten, herstellen, verbeteren < orthos = recht.

Stijlfiguur waarbij de auteur zichzelf onderbreekt om een gedane uitspraak te becommentariëren, zoals in (cursivering van ons):

Eenzaamheid? *Ho,*
Eerst even dit Spinnetje
Naar buiten.
(H. van Teylingen, *Voortdurend gepiep*, 1974, p. 11)

De tussen haakjes geplaatste regel in het volgende citaat kan men ook als een vorm van epanorthosis beschouwen:

Een oude schipper staart voor zich uit
Met een hartverscheurend ‘Oef...’
Hij gaat langzaam te gronde in zijn kajuit
(Of, zoals hij het noemt, de roef).
(G. Staad, *Grink*, 1979, p. 21)

Ook in de retorica werd van deze vorm gebruik gemaakt, bijv. wanneer een redenaar zijn tegenstander corrigeert. Men spreekt dan van anathorisme.

epideiktische literatuur

ETYM: Gr. epideiktikos = pronkend < epi-deiknunai = ver-tonen, onderwijzen.

Term uit de retorica voor een vorm van literatuur die verband houdt met één van de drie door Aristoteles onderscheiden genera causarum, namelijk het genus demonstrativum, dat voortgekomen is uit publieke ceremonies en rituelen waarin het de belangrijkste taak was goden of mensen te prijzen. Weldra vielen hier ook andere vormen van de lofredde onder, zoals ‘felicitatieteksten’ en funeraire redes.

Teksten van dit type waren - in tegenstelling tot de juridische en politieke rede - primair en vaak uitsluitend afgestemd op de sierlijke vorm van zeggen (ornatus), waarbij het publiek alleen toehoorder was en geen beoordelaar.

De later als epideiktisch aangeduide literatuur is een afgeleide van dit genre en werd gekenmerkt door gerichtheid op vermaak. Dit aspect kwam uitstekend van pas bij gelegenheidsliteratuur (gelegenheidspoëzie), zoals het lofdicht, de satire, het epithalamium, de zegezing, het lijkdicht (lijkrede) en andere vormen van dit type gebruikskunst.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1258-1267 □ J. Kopperschmidt & H. Schanze, *Fest und Festrhetorik: zu Theorie, Geschichte und Praxis der Epideiktik* (1999).

epifonema

ETYM: Gr. epi-fōnein = toe-roepen, uit-roepen.

Term uit de retorica voor een uitroep (exclamatio) in de vorm van een sententia die een lang betoog afsluit of samenvat. Bijv.:

‘Tantaene animis caelestibus irae?’
(Is er zoveel rancune in de hemel?)
(Vergilius, *Aeneis*, I, 11; vertaling Anton van Wilderode, *Het epos van Aeneas I*, Leuven 1987, p. 15)

Een voorbeeld uit de Nederlandse literatuur is Adriaen van de Venne's leerdicht over de emblematiek, de 'Zeeusche mey-clacht ofte schyn-kycker', opgenomen in de *Zeeusche Nachtegael* (1623) waar hij zijn betoog over het samengaan van poëzie en schilderkunst als volgt afsluit:

Waerom wert Sinne-cunst, sou yder mogen vragen,
Iuyst boven ander cunst soo hooghe voor-gedragen?
Ick seg om dat den geest daer sonderling in speelt;
Men vint geen dergelijck, soo sin-rijck meegedeelt.
(ed. Meertens/Verkruisje, 1982, p. 99)

In de antieke literatuurtheorie en retoriek werd de term ook ruimer gebruikt als een vorm van ornatus. Epifonema betekende dan een poëtisch slot van een zin dat louter ter versiering was toegevoegd. Uiteraard is het soms moeilijk vast te stellen wanneer zo'n toevoeging louter decoratief dan wel voor de inhoud echt functioneel is. Bijv. in Horus' *Odussea*, Boek 19, v. 172-173:

Er is een land, Kreta genaamd, een mooi en vruchtbaar land, aan alle kanten
omspoeld door de wijnkleurige zee.
(Homerus, *Odussee*, vert. M.A. Schwartz, 1998⁹, 307).

epifonesis zie exclamatio

epifoor

ETYM: Gr. epi-fora = toevoeging, bijvoeging < epi-forein = erbij-dragen, aan-dragen.

Vorm van een repetitio of herhaling van een woord of reeks woorden aan het eind van twee of meer opeenvolgende zinnen of zinsdelen. De herhaalde woorden krijgen aldus een grotere geladenheid. In de oudheid was de epifoor (ook wel epifora of epistrofe genoemd), tegengesteld aan de anafoor-1, een graag gebruikt retorisch stijlmiddel. De epifoor lag aan de basis van de stokregel (stock-1), die als keervers na elke strofe van een gedicht herhaald wordt, zoals in veel rederijkersgedichten.

Lat. synoniem: conversio.

Een voorbeeld kan worden aangetroffen in de volgende strofe van Leopold:

En ik zal niet verwonderd zijn;
in deze liefde zal de dood
alleen een slapen, slapen gerust

een wachten op u, een wachten zijn.

(J.H. Leopold, *Verzamelde verzen 1886-1925*, ed. H.T.M. van Vliet, 2006, p. 35)

LIT: A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica* (1987).

epifora zie epifoor

epifrasis

ETYM: Gr. epi-frazein = bovendien nog zeggen.

Retorische figuur, waarbij aan het einde van een syntactisch blijkbaar voltooide zin of woordgroep nog een of meer bestanddelen als afronding, rechtzetting, beklemtoning of zeer vaak ook als amplificatio-2 toegevoegd worden. Bijv. ‘Gij die mijn redder zijt *en mijn toevlucht*’.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1296-1297.

epimerismos zie enumeratio

epimonè zie parafrase

epiploce zie gradatio

epistrophe zie epifoor

epitaphios zie lijkrede

epitaphius zie lijkrede

epitheton

ETYM: Gr. epi-tithenai = erop-zetten, erbij-zetten.

Aanduiding voor een versierend of karakteriserend adjectief dat bij een substantief (of een eigenaam) wordt gevoegd. Men maakt onderscheid tussen verschillende types.

1. Het epitheton necessarium (Lat. noodzakelijk) duidt een kenmerk aan dat nodig is om de referent correct te identificeren. Bijv. Karel de Goede ten opzichte van Karel de Grote.

2. Het epitheton ornans is niet noodzakelijk om verwarring te vermijden en heeft dus ‘slechts’ een versierende (Lat. ornans) functie. Het wordt ook wel eens ‘vast epitheton’ of ‘eigenschapsepitheton’ genoemd omdat het een vast en algemeen kenmerk aangeeft. Zo draagt in de klassieke oudheid de godin Athene het epitheton ornans ‘Parthenos’ (maagd) en de dageraad heet bij Homerus altijd ‘rozenvingerig’. Omdat dergelijke epitheta vaak voorkwamen in de epische poëzie van Homerus, heeft men het wel eens over ‘homerisch epitheton’ (niet te verwarren met de homerische vergelijking). Op gelijkaardige wijze heet in de Middelnederlandse letterkunde de vos Reinaert ‘die felle metten roden baerde’ en ridder Walewein ‘der avonturen vader’. Bepaalde verbindingen kregen een conventioneel karakter, waarbij soms het adjectief behouden bleef ook al speelde het in het zinsverband geen nuttige rol of was het zelfs met de samenhang in strijd. Zo noemt Ovidius in de metamorfose van Philemon en Baucis de god Mercurius ‘caducifer’ (= die de herautstaf draagt), ook al is deze incognito en bijgevolg zonder zijn attributen op aarde verschenen.

3. Met ‘*épithète de nature*’ bedoelen we bepaalde geijkte uitdrukkingen in de omgangstaal die een intrinsieke eigenschap aanduiden. Dergelijke collocaties komen in de buurt van het pleonasme: bijv. ‘de blauwe lucht’, ‘het rode bloed’, ‘het groene woud’, ‘het scherpe zwaard’ en ‘het edele ros’. Zo spreekt P. van Ostaijen van ‘witte sneeuw’ (*VW, Poëzie*, dl. 1, p. 22).

4. Het individualiserend epitheton (Fr. *épithète de caractère* of *épithète rare*), ook wel ‘wisselend’, ‘zeldzaam’ of ‘toevalligheidsepitheton’ genoemd, treft door zijn originaliteit. Het komt – vergeleken met het epitheton ornans – vaker voor in de Nederlandse letterkunde. Bijv. ‘O krinklende, winklende waterding’ (G. Gezelle, ‘Het schrijverke’, 1857). Vooral in de tijd van Tachtig hadden veel schrijvers onder invloed van het impressionisme voorkeur voor het individualiserend karakteriseren van objecten. Kloos schrijft:

Ik droomde van een *kalmen, blauwen* nacht.
De *matte* maan lag laag in *mistig* glimmen
(*De nieuwe gids*, 1888, I, p. 138)

De vier hierboven aangeduide categorieën zijn niet steeds duidelijk te onderscheiden. Sommige gevallen kunnen verschuiven van de ene naar de andere categorie, zoals men kan zien aan het epitheton ‘kantieke schoolmeester’ (uit L.P. Boons *Kapellekensbaan*, 1953) dat van individualiserend versierend is geworden.

LIT: W. Kramer, ‘Het epitheton als stijlwaarde’ in *Litterair-stilistische studiën* (1950), p. 5-15 □ E. van den Berg, ‘Van wiganten, onvervaerde helden en fiere ridders: epithetische persoonsaanduidingen in de Middelnederlandse ridderepiek’ in *De nieuwe taalgids* 81 (1988), p. 97-110 □ M. Noailly, *Le substantif épithète* (1990) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1314-1316.

epizeuxis zie epanalepsis

ethopoeia

ETYM: Gr. *èthos* = karakter, gewoonte; *poiein* = vormen, maken.

Term uit de retorica voor de oefening in het uitdrukken van de emoties van een personage uit de geschiedenis of mythologie op een beslissend moment van zijn loopbaan of leven. De uitbeelding van een verzonden persoon heet *prosopopoeia*. Deze *ethopoeia*-techniek is tot op zekere hoogte aanwijsbaar in de laatmiddeleeuwse prozaromans als de *Historie vander destrucyen van Troyen* (ca. 1500), *Bueviyn van Austoen* (1504) en *Margaritha van Lymborch* (1516), waarin emotionele passages in verzen geschreven zijn.

Vooraf in de klassieke tragedie gaat het erom de reacties van de hoofdpersonen te laten zien op de wisseling van het lot. Zo zien we bij Ariadne in P.C. Hoofts *Theseus ende Ariadne* (1614) achtereenvolgens hevige verwijten, besluit tot zelfmoord, wanhopige droefheid en blijdschap.

Zie ook *pathopoeia*.

LIT: W.M.H. Hummelen, *Versdialogen in prozaromans* (1971) □ R.J. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (1988) □ W.M.H. Hummelen, '[Recensie van] R.J. Resoort. Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi' in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 106 (1990), p. 320-327 □ P. Wackers, 'Het belang van de vorm in de Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen' in *Millennium* 5 (1991), p. 58-74 □ M.B. Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991), p. 45 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1512-1516.

ethos

ETYM: Gr. *èthos* = karakter, zedelijke houding.

Term uit de retorica waarmee de betrouwbaarheid, morele integriteit en competentie van de redenaar worden bedoeld. De term *ethos* wordt daarnaast ook gebruikt voor de gemoedsgesteldheid van de spreker, te weten een meer getemperde gevoelsuitdrukking dan *pathos*. *Ethos* bestaat er dan in, dat de spreker/schrijver bij zijn publiek gunstige gevoelens wil opwekken voor zijn zaak (*delectare et placere*, d.i. bekoren en behagen). Deze vorm van gevoelsuitdrukking vinden we o.m. terug in het *genus medium* (zie ook *genera elocutionis*) en wordt vooral in het *exordium* aangewend. Zie ook *rede(voering)*, *captatio benevolentiae*.

LIT: E. Schutrumpf, *Die Bedeutung des Wortes ethos in der Poetik des Aristoteles* (1970) □ M. Le Guern, 'L'*èthos*' dans la rhétorique française de l'âge classique' in *Stratégies discursives* (1981) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 1516-1543 □ D. Maingueneau, 'Discussion critique sur l'*èthos* (en réponse à Ruth Amossy)' in *Argumentation et analyse du discours* (2023).

evidentia

ETYM: Lat. *helderheid* < *e-videri* = duidelijk gezien worden, helder zijn.

Term uit de retorica voor het levendig voor ogen stellen van de stof, zodanig dat het door de opeenstapeling van al dan niet reële maar wel waarschijnlijke details lijkt alsof de auteur erbij aanwezig geweest is. Bijv. de beschrijving van het schild van Achilles in Homerus' *Ilias*, zang XVIII. Middelen om het ooggetuigenverslag zo levendig mogelijk te maken zijn het gebruik van de tegenwoordige tijd, bijwoorden van plaats en de directe rede. In de *narratio* wordt vaak gebruik gemaakt van *evidentia*.

De teichoskopie is een evidentia door een personage, niet door de auteur. Verwante termen voor evidentia zijn in het Latijn demonstratio (aanschouwelijkheid), descriptio (beschrijving-1 of schildering) en illustratio (verlichting, toelichting); in het Grieks gebruikt men ook diatyposis (volmaakte vormgeving, levendige beschrijving < Gr. dia-typoein = een definitieve vorm geven), enargia (Gr. enargeia = levendige voorstelling, helderheid) of hypotyposis (< Gr. hupo-typoein = schetsen) en het Franse tableau. Het tegenovergestelde van evidentia is percursio. Zie ook pictorialisme, ut pictura poesis.

Een Nederlands voorbeeld van evidentia is te vinden in J. Vollenhove, 'Op den nieuwen druk der Nederlantsche Historien van (...) P.C. Hooft':

't Welspreken toont het oproer, hoe verwildert,
't Gevecht, hoe fel en bloedig, 't lantgevaar,
Hoe byster, zo beknopt, zo net, zo klaar,
Als waar het niet beschreven, maar geschildert [...]
(*Poëzy*, 1686, p. 476)

LIT: A. Solbach, *Evidentia und Erzähltheorie: die Rhetorik anschaulichen Erzählens in der Frühmoderne und in ihre antiken Quellen* (1994) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 33-47 □ U. Stieglitz, *George Campbells Philosophie der Rhetorik: zur Grundsetzung rhetorischer Wirkungskraft in der evidentia* (1998).

exaggeratio zie amplificatio-1, amplificatio-2

exclamatio

ETYM: Lat. ex-clamare = uit-roepen.

Term uit de retorica voor een korte, bondige uitroep, ook wel ekfonesis (< Gr. ek-fōnéin = uitroepen), epifonesis of exclamatie genoemd. Wanneer een uitroep in de vorm van een sententia aan het slot van een betoog staat, spreekt men van epifonema. Een soortgelijk effect als de exclamatio heeft de dubitatio: het in vraagvorm uiten van twijfel om aan geloofwaardigheid te winnen. In J. van den Vondels *Elektra* (1639; WB-ed., dl. 3, 1929, p. 701) roept Klytemnestra uit: 'O my ellendigh mensch!'

Soms heeft de exclamatie de vorm van een apostrofe:

O broeder in den hemel, wees hier ook.
(M. Nijhoff, *VG*, 1974⁴, p. 216)

Evenals de retorische vraag kan de exclamatie ook fungeren als een specifieke vormgevingsmogelijkheid van de sententia:

Ach, alle dingen
Zinken
Ter eeuwigheid.
(P. van Ostaijen, *VW, Poëzie*, dl. 1, 1965³, p. 79)

Men vindt de exclamatio ook wel als titel van een roman, bijv. *Help! De dokter verzuipt...* (1968) van T. Kortooms.

LIT: D.L. Kloe, *A bilingual dictionary of exclamations and interjections in Spanish and English* (1976) □ A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica* (1987) □ L. Danon-Boileau (red.), *L'exclamation* (1995) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 48-52 □ *Exclamatives at the interfaces*, themanummer van *Catalan journal of linguistics* (2008).

excursus zie digressio

exempel zie exemplum

exemplum

ETYM: Lat. voorbeeld.

Oorspronkelijk een kort verhaal, ingelast in een rede of andere betogende tekst om een bepaalde stelling te illustreren. Het voorbeeldverhaal (Gr. synoniem paradigma-1) stond in de antieke retoriek in dienst van de argumentatio of van de ornatus (zie genera dicendi).

Het genre vond vlug buiten de redekunst ingang en in Rome verschenen verzamelingen van exempla, meestal zakelijk gerangschikt, bijv. de *Exempla* van Cornelius Nepos. In de vroege middeleeuwen werden exempelen alleen gebruikt in voor monniken bestemde traktaten en preken. Vanaf de 12de eeuw werden ook sermoenen voor leken geïllustreerd met exempelen. De inhoud werd meestal ontleend aan bijbelverhalen, legenden of heiligenlevens (hagiografie), maar de bronnen werden vanaf de 14de eeuw ook profaan, bijv. de *Gesta Romanorum* en klassieke liefdesverhalen zoals de *Metamorphosen* van Ovidius; de moralisatie volgde dan als 'fabula docet' aan het einde van het verhaal. Het gebruik van komische en grove exempelen bracht het genre bij de aanhangers van de reformatie in diskrediet.

Een voorbeeld uit de Nederlandse literatuur vindt men in de inleiding van de niet-overgeleverde vertaling van Buchanan's Franciscanus: *Voorrede tot het gezelschap ende de vergaderinge der gener, die hem inde nieuwe Universiteyt der stad Leyden ouffenende zijn in de Latynsche of Neder-duytsche poezien* (ed. K.J.S. Bostoen, S. Gabriëls & J. Koppenol, 1993, p. 53-57), waarin Jan van Hout wil aantonen dat lofprijzingen van de massa iemand juist op zijn hoede moeten doen zijn: 'twelc my genouch zi mit enige oude geschiedenissen uyt velen te bevestigen'. Als exempla volgen dan de redenaar Phocion, de fluitspeler Hippomachus, de beeldhouwer Polycletus en de dichter Eumolpus. In Vondels *Gysbreght van Aemstel* (WB-ed., dl. 3, 1929, p. 514-600) brengt een vergelijking van Amsterdam en Troje en van Gysbreght met Aeneas iets van de luister van Troje over op Amsterdam en iets van het heldendom van Aeneas op Gysbreght.

De Vogala website bevat de opname van een exempel van Jacob van Maerlant, ontleend aan zijn *Spiegel historiael* (13de eeuw).

LIT: C.G.N. de Vooy, *Middelnederlandse stichtelijke exempelen* (1953) □ B.J. Price, *Paradeigma and exemplum in ancient rhetorical theory* (1975) □ H.D. Oppel,

‘Exemplum und Mirakel. Versuch einer Begriffsbestimmung’ in *Archiv für Kulturgeschichte* 58 (1976), p. 96-114 □ H. den Haan, ‘Argumentele waarde van de geschiedenis in de Nederlandse renaissance’ in *Spektator* 8 (1978-1979), p. 446-467 □ W. Hauch & B. Wachinger (red.), *Exempel und Exempelsammlungen* (1991) □ J.M. Verbij-Schillings, ‘Woord en weerwoord: over functionele vormgeving van exempelen’ in Th. Mertens e.a. (red.), *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza* (1993), p. 108-123 en 400-405 □ C. Bremond e.a., *L'exemplum* (1996²) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 60-70 □ H. Bizarri & M. Rohde (red.), *Tradition des proverbes et des exempla dans l'Occident médiéval* (2009) □ M. Crab, *Exemplary reading. Printed Renaissance commentaries on Valerius Maximus (1470-1600)* (2015) □ R. Langlands, *Exemplary ethics in Ancient Rome* (2018).

exercitatio

ETYM: Lat. oefening.

De retorica als ars moest ondersteund worden door veelvuldig oefenen, door exercitatio. Dat kon door het lezen van literaire teksten die tot imitatio uitnodigen, maar ook door zich te verdiepen in historische werken, wetten en politieke geschriften. De redenaar moest zich zo breed mogelijk oriënteren, moest een homo universalis zijn. Dit ideaalbeeld verlangt bijv. Vondel ook van de dichter in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* :

Hy bevljigtige zich om dagelijx toe te nemen in kennisse van verscheide wetenschappen, om, is het niet van alles volmaecktelijck, dat zwaer ja onmogelijck valt, ten minste ter loop van vele dingen kennis hebben, om zijn werck naer den eisch uit te voeren.

(ed. Werkgroep Utrechtse neerlandici, 1977, vooral regel 109-112)

In de klassieke retoricascholen speelden schriftelijke oefeningen een grote rol, de zgn. chria, het latere schoolopstel, met als onderdelen een lofprijzing (exordium), narratio, argumentatio met confirmatio, refutatio, analogie-1, exemplum en testimonia en een peroratio of conclusio.

LIT: A.D. Leeman, ‘Het systeem der antieke rhetorica’ in *Lampas* 9 (1976), p. 122-140 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 71-123.

exordium

ETYM: Lat. aanvang, begin.

Term uit de retorica voor het eerste onderdeel binnen de dispositio, ook prooemium (< Gr. pro-oimion = voor het lied) of aanhef genoemd. In deze inleiding moet de aandacht van het publiek gewekt worden (attentum parare), moet het publiek welwillend gestemd worden (benevolum parare) en moet het nieuwsgierig gemaakt worden naar de informatie die men wil gaan verstrekken (docilem parare). Daartoe maakte de redenaar niet zelden gebruik van loci of topoi (topos). De meest geschikte stijl voor het exordium is het genus medium.

LIT: J.Ph. van Oostrom, 'Hooft gaet een werk aen: de vormgeving van het exordium van de Nederlandsche Historiën' in E.K. Grootes e.a. (red.), *Uyt liefde geschreven: studies over Hooft* (1981), p. 205-214 □ Cl. Loutsch, *L'exorde dans le discours de*

Cicéron (1994) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 877-889; dl. 3 (1996), kol. 136-140; dl. 7 (2005), kol. 247-256.

expolitio

ETYM: Lat. opsiering.

Term uit de retorica voor de uitbeelding van een gedachte op verschillende manieren door daarop in andere formuleringen te variëren. Een voorbeeld van expolitio is de volgende passage uit Jeremias de Deckers *Goede Vrydag* (1651):

Men slaet de trouwe borg, die voor all' 's werlds schulden,
De borge, die voor mijn', die voor uw' schulden staet.
Men slaet den teeren rug, die met ons' schelmeryen
Belast is al te swaer;
Men slaet de schouderen, die d'ons' van slagen vryen;
Men slaet een' God in 't vleesch, een' God en mensch te gaêr.
(ed. Buitendijk, 1978, vs. 411-416)

Expolitio kan ook opgevat worden als de techniek om een mededeling uit te diepen, bijvoorbeeld door in te gaan op oorzaak en gevolg, door tegenwerpingen te noemen, vergelijkingen te maken of door extra argumenten aan te voeren.

LIT: J. Konst, 'De retorica van het "movere" in Jeremias de Deckers "Goede Vrydag ofte het Lijden onses Heeren Jesu Christi"' in *Nieuwe Taalgids* 83 (1990), p. 298-312 □ J.W.H. Konst, *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weeklachten: de hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* (1993), p. 97 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 153-156.

exquisitio zie percentatio

extenuatio zie litotes

F

figura etymologica

ETYM: Lat. figura = (redekunstige) figuur; etymologica = met betrekking tot de woordafleiding.

Term uit de retorica voor de verbinding van twee woorden van dezelfde stam, gewoonlijk een werkwoord met een – veelal door een bijvoeglijk naamwoord

voorafgegaan – verwant zelfstandig naamwoord als onderwerp of lijdend voorwerp, bijv. een graf graven, een strijd strijden, een leven leven.

Een voorbeeld is te vinden in ‘Christelijk gevecht I’ van D.R. Camphuysen:

Menig strijdt een dwaaslijk strijden, om 'tgering, op 't ongewis:
Menig strijdt een wijs'lijk strijden, om 't geen strijdens waardig is.
(*Uitgelezen stichtelijke rijmen*, ed. Van Vloten, 1861, p. 16)

Jane Austen maakte van deze retorische vorm gebruik voor de titel van haar roman *Sense and sensibility* (1811). De figura etymologica is verwant aan de polyptoton en de paronomasia.

Synoniemen zijn de termen derivatio en parègmenon.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 279-282.

figurae elocutionis zie woord- en zinfiguren

figurae sententiae zie gedachtefiguren

figurae verborum zie woord- en zinfiguren

figurae zie stijlfiguren

finis-1

ETYM: Lat. doel.

Term uit de retorica voor de doelstelling van de retorica, die volgens sommigen (Aristoteles) alleen bestaat uit overreden en overtuigen (ars persuadendi; persuasief taalgebruik) en volgens anderen (Cicero, Quintilianus) als ars bene dicendi alle vormen van doelgericht spreken (dus ook informatief taalgebruik) omvat.

finis-2

ETYM: Lat. einde.

Term uit de retorica voor de afsluiting van een groter of kleiner geheel zoals een woordgroep, een versregel, een zin, maar ook een geheel kunstwerk. Heel lang en nog steeds heeft men de behoefte gehad een (onderdeel van een) werk af te sluiten met (explicit)-formules als ‘Hier eindigt [...]’, bijv. ‘Hier eyndt die historie vander Borchgravinnen van Vergy’ (ed. Resoort 1988, p. 294), of ‘Einde van het eerste/laatste deel/hoofdstuk, Finis, Uit’ (J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*, ed. Mak, 1962⁵, p. 85).

flectere zie movere

G

gallicisme

Woord of zinswending ontleend aan het Frans, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke vorm, zoals 'zich interesseren aan' van het Franse 's intéresser à'. Zo'n taalvorm wordt beschouwd als een barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme).

LIT: B. Hageman, *Barbarismenwoordenboek. Hoe Nederlands is uw Nederlands nog?* (2001)

gedachtefiguren

Term uit de retorica en de stijl leer voor die groep van stijlfiguren, ook wel figurae sententiae genoemd, die, in tegenstelling tot de groep van de woord- en zinfiguren en klankfiguren, gekenmerkt worden door het feit dat de inhoud en presentatiewijze van gedachten domineren zonder dat de woordschikking en/of de klank daarbij een rol hoeven te spelen. Dit is bijv. het geval met de retorische vraag, de antithese en het verschijnsel ironie. Sommigen rekenen ook de beeldspraak tot de gedachtefiguren, terwijl anderen het figuurlijk taalgebruik onderbrengen bij het begrip tropen-1.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 632-639.

geheel voor het deel zie synecdoche, totum pro parte

geminatio

ETYM: Lat. verdubbeling < geminus = gelijk geboren, tweeling, dubbel.

Retorische term voor een vorm van repetitio, nl. de herhaling van een woord of woordgroep in dezelfde zin. De geminatio vertoont gelijkenis met het type herhaling zoals dat het geval is bij anadiplosis en epanalepsis. Een goed voorbeeld is aan te treffen in de poëzie van Leopold:

O, Als ik dood zal, dood zal zijn
kom dan en fluister, fluister iets liefs

(J.H. Leopold, *Verzamelde verzen 1886-1925*, ed. H.T.M. van Vliet, 2006, p. 35)

Een dergelijke herhaling kan ook worden aangebracht in de leestekens, bijv. !! of ??.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 697-701.

genera causarum

ETYM: Lat. soorten van zaken [terreinen].

De genera causarum zijn de drie terreinen waarop de retorica van toepassing is, nl. het genus iudiciale of juridische terrein, het genus deliberativum of politieke terrein en het genus demonstrativum of het terrein van de gelegenheidstoespraak. In de eerste twee genera gaat het meer om overtuigen en overreden, om de ars persuadendi; in het laatste genus is de techniek van het mooi spreken overheersend, de ars bene dicendi.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 701-721.

genera dicendi zie genera elocutionis

genera elocutionis

ETYM: Lat. genera = soorten, loqui = spreken; vandaar: soorten van spreken.

In de retorica worden drie genera elocutionis of genera dicendi (stijlniveaus) onderscheiden: het lage niveau of genus humile, het hoge niveau of genus sublime en een middensoort of genus medium. Traditioneel worden deze drie niveaus verbonden met de drie taken van de redenaar en met de drie middelen die de ars persuadendi ten dienste staan, nl. docere en probare, movere of flectere en delectare. Het laagste niveau bestaat uit onderwijzen en bewijzen en dat kan het best d.m.v. het genus humile; het emotioneren van het publiek kan door het genus sublime; daartussenin zit de stijl van het aangenaam vermaak, het genus medium. Door het aptum zijn de drie genera ook verbonden aan bepaalde literaire genres. De meeste genres werden in een hiërarchisch systeem ondergebracht en vroegen om een bepaald stijlniveau. Zo kwam het blijspel met zijn alledaagse situaties en personages het meest tot zijn recht indien het taalgebruik ook alledaags was, d.w.z. indien het laagste stijlniveau werd gekozen. Voor de tragedie was het hoogste niveau het meest geschikt. De invulling van het genus medium verschilde sterk van tijd tot tijd, maar in het algemeen werden hier genres ondergebracht die niet in de beide uiterste genera te plaatsen waren.

In de middeleeuwen illustreerde men het onderscheid tussen de drie belangrijkste soorten aan de hand van het werk van Vergilius. Ze werden voorgesteld op een soort wiel, het 'wiel van Vergilius', waarvan de ringen de sociale conditie aanduiden die overeenstemt met elke stijl, samen met de objecten, dieren en individuen die ertoe behoren. Dit onderscheid van stijlen werd grosso modo behouden in de latere poetica's, althans tot het einde van de 18de eeuw.

LIT: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1960), § 1078-1082 □
F. Quadlbauer, *Die antike Theorie der genera dicendi im lateinischen Mittelalter*

(1962) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 921-972 (s.v. Dreistillere).

genus admirabile

ETYM: Lat. verwonderlijk genre; ook wel: genus turpe = schandelijk genre.

Term uit de retorica, ook aangeduid als genus turpe, voor de verrassende of choquerende wijze van behandelen van onderwerpen in een rede of een tekst doordat die tegen de algemeen aanvaarde normen ingaat (insinuatio). Vaak wordt amplificatio-2 gebruikt om uiteen te zetten waarom gechoqueerd wordt. Vele columns van Hugo Brandt Corstius en Jan Blokker vallen onder dit genus.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus altum zie genus sublime

genus amplum zie genus sublime

genus deliberativum

ETYM: Lat. beraadslagend genre.

Samen met het genus iudiciale en het genus demonstrativum vormt het politieke genus deliberativum het gehele terrein waarop de retorica zich beweegt: de genera causarum. Op dit politieke vlak gaat het vooral om vergadertechniek en om het overreden tot een bepaald standpunt (ars persuadendi). Kenmerken van het genus deliberativum zijn ook in literaire teksten terug te vinden.

Een voorbeeld in dit genre is het zgn. 'Plakkaat van verlating' van de Staten Generaal uit 1581 waarin een aantal argumenten aangedragen wordt om eenieder ervan te overtuigen dat de afzwering van de Spaanse koning het enig juiste is (*Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581*, ed. Alberts & Verlaan, 1980).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1441-1455 □ H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus demonstrativum

ETYM: Lat. demonstrativus = aanwijzend, verheerlijkend.

Eén van de drie genera causarum uit de retorica, ook wel epideiktisch genre genoemd. In dit genre gaat het vooral om de gelegenheidstoespraak (lof- en lijkrede), om het goede en mooie taalgebruik (ars bene dicendi). Bij de Romeinen viel uiteindelijk de gehele literatuur onder dit genre. De andere twee genera zijn het genus iudiciale en het genus deliberativum.

Een mooi voorbeeld van gelegenheidswerk zijn de lijkrede en het lijkdicht van Geeraerd Brandt respectievelijk Reyer Anslo op P.C. Hooft: *Pieter Corneliszoon Hooft, 'Deez vermaarde man' 1581/1647* (ed. W. Hellinga & P. Tuynman, 1969).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 390 (s.v. Lobrede).

genus dubium

ETYM: Lat. twijfelachtig genre.

Term uit de retorica voor een rede of een tekst waarin onderwerpen behandeld worden die problematisch zijn. Vraagstukken waarvoor meer – gelijkwaardige – oplossingen mogelijk zijn (dubium) worden in dit genus aan de orde gesteld. Voor de behandeling van dit soort onderwerpen moet het publiek bij voorkeur tevoren welwillend gestemd worden (zie *captatio benevolentiae*).

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus floridum zie genus medium

genus gracile zie genus humile

genus grande zie genus sublime

genus grandiloquum zie genus sublime

genus grave zie genus sublime

genus honestum

ETYM: Lat. eervol genre.

Term uit de retorica voor de behandeling van onderwerpen in een rede of een tekst op een zodanige wijze dat die het publiek of de lezer aanspreekt en die geheel beantwoordt aan de verwachtingen.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 921-972 (s.v. Dreistillehre) □ H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus humile

ETYM: Lat. eenvoudig genre.

Term uit de retorica – ook aangeduid met de termen *tenue*, *subtile*, *summissum* en *gracile* – voor het laagste der drie genera *elocutionis*, het genus dat het dichtst bij de spreektaal staat. Van deze stijl werd vooral een correcte en duidelijke taal (*puritas* en *perspicuitas*) verwacht. In proza was het voorbeeld de briefstijl van Cicero en de stijl van C. Julius Caesar, in poëzie de stijl van Vergilius' *Eclogen*. Het klassieke blijspel wordt tot dit genus gerekend. Ook de behandeling van onderwerpen in een

rede of een tekst die het publiek of de lezer eigenlijk niet interesseren, wordt genus humile genoemd. Juist de te verwachten desinteresse is voor veel auteurs aanleiding om te laten zien (via docere en probare) dat moeilijke stof ook door het invlechten van simpele verhalen een groot publiek kan bereiken, waarbij er dan wel weer voor opgepast dient te worden dat de lering niet verloren gaat. Ook het banale kan literair interessant zijn: auteurs beschrijven personen en problemen van het arme volk en bedelaars in bijv. de picareske roman. Overdrijving leidt echter tot dorheid en schraalheid (genus aridum, exile).

LIT: H. Pleij, 'Over de betekenis van middeleeuwse teksten' in *Spektator* 10 (1980-1981), p. 299-339 □ M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Camphuysen en het genus humile' in H. Duits, A.J. Gelderblom & M.B. Smits-Veldt (red.), *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (1986), p. 141-153 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 921-972.

genus iudiciale

ETYM: Lat. juridisch genre.

Eén van de drie genera causarum uit de retorica. In dit juridisch genus gaat het vooral om de structuur van pleidooien waarmee overtuigd moet worden (ars persuadendi), een structuur die ook in de literatuur teruggevonden wordt. De twee andere genera zijn het genus deliberativum en het genus demonstrativum. Als voorbeeld van een beschuldigend pleidooi kan genoemd worden W.F. Hermans' 'De Chassidische bellenblazer of De demontage van de maatschappij-kritische, gynaecologische, religieuze, historische en literaire stinkbom die Weinreb heette' in *Houten leeuwen en leeuwen van goud* (1979), p. 206-224.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 770 (s.v. Gerichtsrede) □ H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus mediocre zie genus medium

genus medium

ETYM: Lat. middelste genre.

Term uit de retorica – ook wel aangeduid met de termen modicum, mediocre, moderatum en floridum – voor het middelste der drie genera elocutionis, geschikt voor het aangenaam vermaak (Lat. delectare) en behagen (Lat. placere) door middel van opsmuk (ornatus). In de literatuur is het verbonden met die genres die niet duidelijk te plaatsen waren in het genus humile of het genus sublime. Voorbeelden vond men in de beschrijvende lyriek en volgens de middeleeuwse theorie ook in de *Georgica* van Vergilius. Overdrijving leidt hier tot slapheid (genus dissolutum).

LIT: H. Lindner, *Der problematische mittlere Stil. Beiträge zur Stiltheorie und Gattungspoetik in Frankreich vom Ausgang des Mittelalters bis zum Beginn der Aufklärung* (1988) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 921-972 □ H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus moderatum zie genus medium

genus modicum zie genus medium

genus obscurum

ETYM: Lat. duister genre.

Term uit de retorica voor de behandeling van zeer gecompliceerde onderwerpen in een rede of een tekst die voor het publiek of de lezer moeilijk te begrijpen zijn. De goede popularisatie van moeilijke wetenschappelijke problemen valt binnen dit genus.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus pro specie

ETYM: Lat. genus = oorsprong, het algemene; pro specie = voor het bijzondere.

Term behorend tot het gebied van de beeldspraak voor die vorm van metonymie die synecdoche genoemd wordt. In dit geval gaat het om het noemen van het algemene in plaats van het specifieke, zoals wanneer men zegt 'met het openbaar vervoer' in plaats van 'met de bus'. Zo kan men spreken over 'het geldwezen', terwijl men het heeft over 'de bank'.

De omgekeerde vorm hiervan is species pro genere.

genus robustum zie genus sublime

genus sublime

ETYM: Lat. verheven genre.

Term uit de retorica – ook aangeduid met de termen grande, grave, robustum, vehemens, amplum, validum, grandiloquum, altum en supremum – voor het hoogste der drie genera elocutionis. Het dient om het publiek te emotioneren (movere) door een pathetische betoogtrant (pathos) met veel opsmuk (ornatus). In de literatuur is het verbonden met bijv. het genre van de tragedie en de *Aeneis* van Vergilius. Overdrijving leidt hier tot een gezwollen stijl (genus tumidum).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 2 (1994), kol. 921-972 (s.v. Dreistillehre) □ H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 30-39.

genus subtile zie genus humile

genus summissum zie genus humile

genus supremum zie genus sublime

genus tenue zie genus humile

genus turpe zie genus admirabile

genus validum zie genus sublime

genus vehemens zie genus sublime

germanisme

Woord of zinswending ontleend aan het Duits, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke vorm, zoals 'begeestering' voor het Duitse woord 'Begeisterung' of 'daarstellen' naar het Duitse 'darstellen'. Een dergelijke taalvorm wordt beschouwd als een barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme).

LIT: Theissen, S. *De germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat* (1975) □ B. Hageman, *Barbarismenwoordenboek. Hoe Nederlands is uw Nederlands nog?* (2001).

gradatio

ETYM: Lat. gradatio = trapsgewijze versterking < gradus = stap, traprede.

Term uit de retorica voor een trapsgewijze voortschrijdende en naar een climax-1 of anticlimax toewerkende anadiplosis: op het herhaalde begrip wordt voortgeborduurd met een ander begrip, dat op zijn beurt herhaald wordt en zo verder (Gr. synoniem epiploce < epi-plokè = verbinding). Bijv. het bekende kinderliedje:

In Holland staat een huis
In dat huis daar woont een heer
En die heer die kiest een vrouw
enz.

Een ander voorbeeld is de volgende aan een Engels watermerk ontleende gradatio:

Lompen maken papier
Papier maakt geld

Geld maakt banken
Banken maken leningen
Leningen maken bedelaars
Bedelaars maken lompen!

(Chr. Schriks, *Presse-papier. Spreuken, spreekwoorden, gezegden en aforismen over het verschijnsel papier*, 1983, p. [13]).

graecisme

Woord of zinswending ontleend aan het Grieks, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke vorm. Men gebruikt ook wel de term 'hellenisme'. Een dergelijke taalvorm wordt beschouwd als barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme).

LIT: N. van der Sijs & J. Engelsman, *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands* (2000).

grafrede zie lijkrede

grammatica

ETYM: Gr. gramma-tikos = die kan lezen en schrijven; gramma-tikè = de kunst van lezen en schrijven < gramma = letterteken, schrift.

In de Griekse en Romeinse oudheid zowel de studie van de taal als van de literatuur. In de middeleeuwen beperkte de grammatica zich tot de studie van de Latijnse taal en letteren, doordat de kennis van het Grieks verloren was gegaan. De studie van de letteren als doel op zich raakte echter in de middeleeuwen steeds meer op de achtergrond, wat evenwel niet wegnam dat iemand met een goede schoolopleiding een gedegen kennis van de klassieke auteurs als Ovidius, Vergilius en Statius had opgedaan.

Grammatica was tekstverklaring in de ruimste zin van het woord: alles wat een tekst te bieden had, kon aan bod komen, maar de kern van het vak was te komen tot een correcte beheersing van het Latijn. Behalve spelling en vormleer werden ook de juiste woordkeus en een goede opbouw van het betoog (dispositio) tot de grammatica gerekend.

Zonder de studie van de grammatica kon men zich de overige vakken van de artes liberales niet eigen maken:

Gramarie is deerste sake; [grammatica is een eerste vereiste]

Want si leert ons scone sprake,

Te rechte voeghen die woorde

Elc na sinen scoonsten accoorde,

Te rechte scriven ende spellen

Ende dat pointelijc voort vertellen.

(Jan van Boendale, *Der Leken Spieghel*, ed. M. de Vries, dl. 3, 1848, vs. 15-20, p. 159)

Zodra men de grammatica beheerste, kon men zich bekwamen in de overige twee vakken van het trivium: de dialectica en de retorica. Pas daarna kon men zich de kennis van het quadrivium eigen maken.

Als gevolg van de emancipatie van de volkstaal ging grammatica het correct en volgens de regels leren spreken en schrijven van de taal betekenen. In de 17de en 18de eeuw werd er voor het Nederlands een regelstelsel ontworpen op grond van rationele overwegingen en met de taalregels van het Latijn als leidraad. Dit is de basis van het begrip grammatica zoals dit door ons gehanteerd wordt. Zo leggen de leden van de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier zich er ook op toe de Nederlandse taal te zuiveren, te veredelen en te verrijken. Dit resulteert in de op Latijnse leest geschoeide *Twespraack van de Nederduytsche Letterkunst* (1584), waarschijnlijk van de hand van H.L. Spiegel (1549-1612).

De oudste officiële spelling van het Nederlands is de *Verhandeling over de Nederduytsche spelling* (1804), die is opgesteld door M. Siegenbeek (1774-1854). De studie van de grammatica is intussen een zuiver linguïstische wetenschap geworden. In de 19de eeuw ontwikkelden zich nieuwe deelwetenschappen van de grammatica: de fonologie die zich bezighoudt met de uitspraak van woorden, de morfologie die de bouw van woorden bestudeert en de syntaxis die de onderlinge relatie van woorden binnen de zin als object heeft. Moderne grammatica's van het Nederlands zijn o.m. M.C. van den Toorns *Nederlandse Grammatica* (1984⁹) en de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS; 1997²).

LIT: H. Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca.1550-ca.1650)* (1983) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 1030-1112 □ A. Aikhenvald, *The art of grammar: a practical guide* (2015).

H

hebraïsme

Woord of zinswending ontleend aan het Hebreeuws, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke taalvorm (barbarisme). Bekend is de formulering 'het heilige der heiligen', in feite een Hebreeuwse genitief die beschouwd kan worden als een in de eigen taal overgenomen taaluiting, maar eigenlijk een vreemdvorm die al in de 17de eeuw voorkwam in de Bijbelvertaling.

hellenisme-2 zie graecisme

Hellënismos zie puritas

hendiadys

ETYM: Gr. hen (< heis) -dia-dis = één-door (middel van)-twee; synoniem = hen-dia-duoin (< duo = twee).

Stijlfiguur waardoor een begrip dat normaal wordt uitgedrukt door een substantief en een attributief adjectief, weergegeven wordt door twee nevenschikte substantieven. Bijv. 'zegel en brief' voor 'gezegelde brief'; 'zand en heide' voor 'zandige heide'.

LIT: G. Hatz, *Beiträge zur lateinischen Stilistik (zeu Hendiadys in Ciceros Reden)* (1886) □ G.T. Wright, 'Hendiadys and *Hamlet*' in *PMLA* 96 (1981), p. 168-193 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 1344-1350 □ I. Haslinger & M. van Koppen, 'De verbale hendiadys als pseudocoördinatie' in S. Barbiers, M. Devos & G. de Schutter (red.), *Dialectsyntaxis in bloei*, themanummer van *Taal en Tongval* 15-16 (2002-2003), p. 102-122.

herhaling zie repetitio

hispanisme

Woord of zinswending ontleend aan het Spaans, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke vorm. Zo'n taalvorm wordt beschouwd als een barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme). Sommige van die ontleningen zijn in het Nederlands geaccepteerd geraakt, zoals 'eldorado', 'lasso' en 'fiesta'.

homioptoton

ETYM: Gr. homioios = gelijkend op, gelijk; ptosis = naamval.

Vorm van homiooteleuton waarbij twee opeenvolgende woorden, zinsdelen, zinnen of verzen op dezelfde naamval eindigen. Bijv. Ennius 107:

Maerentes, flentes, lacrimantes, commiserantes
(Treurende, wenende, tranende, klagende)
(L. Arbusow, *Colores rhetorici*, 1963, p. 76)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 1529-1531.

homiooteleuton

ETYM: Gr. homioios = gelijk(end op); teleutè = einde.

Klankprocédé uit de Klassieke Oudheid bestaande uit rijm aan het eind van verzen, zinnen, zinsdelen of woorden. Het verschijnsel is ontstaan in de tijd dat eindrijm niet gebruikelijk was. Deze stijlfiguur gaf dikwijls aanleiding tot foutief overschrijven door kopiïsten. Zij kan beschouwd worden als de oorsprong van allerlei vormen van rijm in de latere literatuur. Als twee of meer opeenvolgende woorden, verzen, zinnen of zinsdelen op dezelfde naamval eindigen, spreken we van homioptoton.

LIT: J.M.C. Crousen, *De herhalingsfiguren in de stijl van Quintus Curtius Rufus: anaphora, paronomasia, allitteratio, homoioteleuton* (1971) □ D.R. Bailey, *Homoeoteleuton in Latin dactylic verse* (1994) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 1532-1535.

hypallage

ETYM: Gr. hypallagè = verwisseling < hupo = onder; allos = ander.

Term uit de stijlleer voor het verschijnsel, ook wel enallage of adjectivum pro genitivo genoemd, waarbij een adjectief voorkomt op een andere plaats - meestal naar voren geschoven - dan men op logische gronden zou verwachten, bijv. 'de groene geur van het gras'. Hier is sprake van een contigu verband, immers de kleur van het gras wordt waargenomen tegelijk met de geur ervan (als zodanig is het tevens een vorm van synesthesie). Op basis van het principe van de contiguiteit is er verwantschap met het fenomeen metonymie.

LIT: A. van Heeswijck, 'De evocatieve kracht van de hypallage' in *Nova et vetera* 40 (1962-1963), p. 338-345 □ K. Holwerda, 'De hypallage in de literaire en muzikale retoriek' in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap Groningen* 17 (1983), p. 24-35 □ M. Hillen, *Dichtersprache Senecas: Abundanz, explicativer Ablativ, Hypallage* (1989) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 106-110.

hyperbaton

ETYM: Gr. huperbaton = over te klimmen, buiten zijn normale plaats in de zin behandeld < huper-bainein = over iets heen gaan, stappen over.

Retorische figuur, ook wel disiunctio (Lat.), trajectio verborum of disjunctie genoemd, in het Nederlands ook tangconstructie. Ze werd vooral in (antieke) poëzie aangewend en bestaat hierin dat twee bij elkaar horende woorden (meestal substantief en adjectief) van elkaar worden gescheiden door de inlassing van één of meer woorden. Soms gebeurt dit louter vanwege het metrum (metrisch hyperbaton), soms ook om aan het eerste lid of aan beide leden meer nadruk te geven. Indien door het hyperbaton een adjectief dat rijk is aan inhoud, nog meer reliëf krijgt, spreekt men van een schilderend hyperbaton. Soms verschijnen eerst twee adjectieven en pas daarna de twee substantieven waarbij ze horen. Dit noemt men gekruist hyperbaton. Bijv.:

(a) (b) (A) (B) ... et ante
impia quam caesis gens est epulata iuvenicis
aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat.
Te vertalen als: 'Voordat een generatie van ontaarden haar (stier)kalveren slachtte om het vlees te eten, leidde Saturnus dit bestaan op aarde ten tijde van de gouden eeuw'
(Vergilius, *Georgica* II, 536-538)

Zie ook Distanzstellung, tmesis.

LIT: R.G.J. Nowak, *Hyperbaton bij Euripides: een studie van vormen en functies* (doctoraalscriptie, 1985) □ T. Cohen, *Hyperbaton: essays in dialogue and the*

materiality of inscription: Plato, Bakhtin, Melville (1989) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 110-115 □ A.M. Devine & L.D. Stephens, *Discontinuous syntax: hyperbaton in Greek* (2000).

hyperbool

ETYM: Gr. huperbolè = het verder gooien, over-drijving < huper-ballein = over iets werpen, over-treffen.

Sterke overdrijving in de uitdrukking, vaak met komische of ironische intentie (humor), die de kracht van het gezegde wil verhogen. De hyperbool is het tegenovergestelde van het understatement. In tegenstelling tot de litotes wordt emfase bereikt zonder negatie in de formulering. Deze stijlfiguur maakt deel uit van een groep figuren die wordt aangeduid met de termen betekenisfiguur of gedachtefiguur (gedachtefiguren).

In de retoriek was de hyperbool als stijlfiguur bedoeld om op pathetische wijze het publiek voor zijn mening te winnen; in de poëzie om met sterke gevoelsaandrag bepaalde voorstellingen aanschouwelijk te maken. De kracht van deze figuur kan afslijten door veelvuldig gebruik in de omgangstaal, waardoor een cliché (cliché-1) kan ontstaan, maar dit laatste kan op zijn beurt met ironische bedoeling aangewend worden. Bijv. bliksemsnel, een zee van tranen, ijzersterk, ontzettend mooi, ze lopen sneller dan de wind, enz.

In het gedicht 'De leeuw' van de Schoolmeester, waarvan we de aanhef citeren, dient de overdrijving een humoristische functie (cursivering van ons):

Een leeuw is eigenlijk iemand,
Die bang is voor niemand.
Zijn *oogen* en zijn *neus*
Zijn *grooter dan die van een reus*
En zijn *muil*
Is een ware *moordkuil*

(De Schoolmeester, *Gedichten*, ed. Mathijsen & Van Deel, 1979, p. 94)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 115-122 □ Cl. Claridge, *Hyperbole in English. A corpus-based study of exaggeration* (2010) □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 197-213.

hypofoor/anthypofora

ETYM: Gr. hupo-fora = voorwendsel < hupo-ferrein = onder iets drukkends of bedreigends wegdragen, als excuus of beletsel aanvoeren.

De term 'hypofoor' verwijst naar een begrip uit de retorica. Het is een variant van de sermocinatio: men last in een rede of verhaal-1 een vraag of objectie in, waarop vervolgens het antwoord ('anthypofora' genoemd) wordt gegeven, bijv. (door ons resp. cursief en vet aangegeven):

Te Delft.... *Gij kent toch Delft? Dit stadje is schoon gelegen*
(P.A. de Genestet, *CC*, ed. Oort, 1912², p. 229)

Men verwarre de hypofoor niet met de enigszins hieraan verwante beurtzang.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 685-686 (s.v. anthypofora).

hypothesis zie quaestio finita

hypotyposis zie evidentia

hysterologia zie hysteron proteron

hysteron proteron

ETYM: Gr. husteron = later; proteron = eerder, vroeger.

Term uit de stijl leer voor een (chrono)logische omkering van zaken, ook wel proteron hysteron, prothysteron of hysterologia genoemd. Bijv. het begin van ‘Een brief’ van Willem van Iependaal:

Ze hebben vader vrijdagavond
Op een handkar thuisgebracht
Hij zonk ineen bij 't werkschooien.
(J. Klöters, *Omdat ik zoveel van je hou*, 1991, p. 131)

Soms wordt het procédé toegepast onder invloed van rijm dwang, zoals bij Jacob van Maerlant in zijn *Spiegel historiael* over Karel de Grote:

So staerc was hi inden strijt,
Dattem gheviel meer dan tere tijt,
Dat hi eenen ridder ontwee clovede
Vanden sittene toten hovede
(ed. De Vries en Verwijs, 1863, IV¹, 2, p. 51-54)

Hier is geen enkele reden om te veronderstellen dat het slachtoffer op zijn kop in het zadel zit.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 128-131 □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 133-145.

I

imitatio

ETYM: Lat. imitatio = nabootsing < imitari = nabootsen.

In de antieke retoriek was de imitatio het basisprincipe van het onderwijs aan toekomstige redenaars. Het beruiste op het reproduceren van stijlen, woordgebruik, kwaliteiten en situaties eigen aan het spreken in het openbaar. De redevoeringen van grote redenaars als Demosthenes en later Cicero blijven lange tijd fungeren als bron voor navolging of aanpassing.

In de literatuur betekent het creatieve navolging, bewerking (in de mediëvistiek spreekt men van ontlening) van literaire voorbeelden, bijv. qua stijl, woordgebruik, metriek enz. Ze werd tijdens het hellenisme beschouwd als basis van elke literaire activiteit. Zo stond de Griekse literatuur tot in de tijd van Augustus voortdurend model voor de Latijnse literatuur. Nadien gaan ook de Latijnse meesterwerken het voorwerp worden van imitatio. Geleidelijk aan komt binnen de imitatio de aemulatiogedachte (Lat. wedijver) meer op de voorgrond: de schrijver gaat a.h.w. een literaire wedstrijd aan met zijn model om dit te evenaren en zo mogelijk te overtreffen (bijv. Vergilius tegenover Homerus). Naast imitatio en aemulatio had de auteur ook nog de mogelijkheid tot interpretatio, d.w.z. de niet-letterlijke omzetting (parafraze) van een werk. De bewuste navolging van de Griekse en Latijnse meesterwerken bleef de literatuur verder domineren tot en met het classicisme. Zo volgde Hooft in zijn *Nederlandsche Historiën* (1647) Tacitus na en in zijn *Warenar* (1616) de *Aulularia* van Plautus. Vondel geeft het in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* als volgt weer:

Zoo ziet men den besten meesteren de kunst af, en leert, behendigh stelende, een' ander het zijne te laten.

(ed. Werkgroep van Utrechtse neerlandici, 1977, r. 130-131)

De Amsterdamse hoogleraar Gerardus Johannes Vossius onderkende in zijn *De imitatione* (1647) de 'imitatio puerilis' en de 'imitatio virilis'. De eerste soort, die een eerste fase in het leerproces vertegenwoordigde, beperkte zich gewoonlijk tot slechts woord- of woordgroepontlening. De 'volwassen' imitatio bestond uit een 'imitatio servilis', een angstvallige, meer slaafse navolging, en een 'imitatio ingenua', waarbij de dichter zich op een natuurlijke manier het vreemde eigen maakte.

Door de romantiek moest de imitatio als norm plaats ruimen voor de originaliteit. Deze romantische opvatting van de zelfstandig scheppende auteur is in onze tijd nog steeds overheersend, ook al duikt de imitatio nog op in tal van literaire metateksten (metatekst(ualiteit)), bijzonder in het postmodernisme. Zie ook esthetiek van de identiteit/oppositie en mimesis, een begrip dat staat voor de imitatie van de zichtbare werkelijkheid door de kunstenaar.

LIT: J.D.P. Warners, 'Translatio-imitatio-aemulatio' in *De Nieuwe Taalgids* 49 (1956), p. 289-295 en 50 (1957), p. 82-88 □ F. Jost (red.), 'Imitation' in *Proceedings ICLA* (1966), p. 695-936 □ S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969) □ G. Fiske, *Lucilius and Horace: a study in the classical theory of imitation* (1971) □ E.K. Grootes, 'Het Berecht voor Jephtha en de Prolegomena van Grotius' Phoenissae-vertaling' in *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 236-246 □ D. West & T. Woodman (red.), *Creative imitation and Latin literature* (1979) □ T. Greene, *The light in Troy: imitation and discovery in Renaissance poetry* (1982) □ J. Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (1995) □ P.M. Baudonnière, *Le mimétisme et l'imitation* (1997) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 235-303.

immutatio

ETYM: Lat. vervanging, substitutie.

Een van de vier tekstveranderingscategorieën uit de antieke retorica naast adiectio, detractio en transmutatio. De verandering ‘per immutationem’ staat voor de vervanging van een of meer oorspronkelijke bestanddelen van het geheel door een of meer nieuwe elementen, zoals bijv. in een parafraze. De immutatio is als dusdanig een samenvoeging van detractio en adiectio. Zie ook tekstbewerking.

Het principe van de immutatio kan op verschillende tekstniveaus in werking treden, net zoals dat het geval is bij de overige tekstveranderingscategorieën, zoals substitutie-1. Zo kan het bijvoorbeeld betrekking hebben op woorddelen (bijv. barbarisme, solecisme), gehele woorden (bijv. metafoor, metonymie, woord-voor-woord-vertaling) en gedachten (bijv. allegorie, ironie).

LIT: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1990³).

impossibile zie adynaton

inconexio zie asyndeton-1

incrementum

ETYM: Lat. in-crementum = groei, toeneming < in-crescere = groeien.

Term uit de retorica voor een van de mogelijkheden van amplificatio-2 (naast comparatio, congeries en enthymema), nl. het belangrijker maken van een zaak door trapsgewijs opvoeren van zowel res als verba.

Voorbeeld: Het is fout om zonder vragen een boek mee te nemen, het is een overtreding om een tiendelige encyclopedie te stelen, het is pure misdaad om een gehele bibliotheek leeg te roven.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 322-325.

inquit-formule

ETYM: Lat. inquit = zegt men.

Expliciete vermelding van achtereenvolgens a) het feit dat er gesproken gaat worden, b) de spreker en c) dat het gesprokene nu gaat komen, bijv. ‘Doe sprac die coninc ende seide:’. De inquit-formule is zeer gebruikelijk in de Middelnederlandse epische letterkunde (epiek), die primair bedoeld was om beluisterd te worden. Daarnaast treft men haar tevens aan in de eerste generatie prozawerken (prozaroman) die in de volkstaal gedrukt werden, en wel omdat er nog geen uniforme interpunctie bestond om spreker en gesproken woord ondubbelzinnig te markeren.

LIT: A.A.M. Besamusca, *Het ‘Boec van Lancelote’* (1988), p. 73-74 □ W. Kuiper & R.J. Resoort (vert.), *Het ongelukkige leven van Esopus* (1990), p. 107.

insinuatio

ETYM: Lat. in-sinuatio = in-boezeming < in-sinuare = iets tot het binnenste (sinus = o.m. boezem) laten doordringen; vandaar: die vorm van inleiding waardoor de redenaar zijn hoorders tracht te winnen.

Term uit de retorica voor het tijdens het exordium op psychologisch listige wijze aandacht trekken van het publiek door het even te choqueren of door een grap te maken. Het uiteindelijke doel is de sympathie te verwerven van het publiek dat al min of meer tot het standpunt van de tegenpartij geneigd was. De insinuatio is bijzonder geschikt voor het drama.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 418-423.

intellectio

ETYM: Lat. intellectus = inzicht.

Deel van de redevoering in de klassieke oudheid dat voorafgaat aan de zgn. taken van de redenaar (officia oratoris). De intellectio bestaat in het vaststellen van de hoofdvraag der causa en van de graad van verdedigbaarheid van de eigen partij, evenals het algemene inzicht (vandaar de term) in de mogelijkheden van gedachtelijke ontwikkeling.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 448-451.

interpositio zie parenthese

interrogatio-1 zie pisma

interrogatio-2 zie retorische vraag

inventio

ETYM: Lat. uitvinding, het uitgevondene, vindingrijkheid < in-venire = (uit)vinden.

In ruime zin is in de retorica de inventio de stofvinding: waar haalt de auteur van een betoog (in afgeleide vorm ook van een tragedie, epos, enz.) zijn stof vandaan? Daarbij heeft hij de keuze tussen de klassieke oudheid, de geschiedenis, de mythologie of de Bijbel. Vervolgens bepaalt hij welke voorbeelden hij aan het desbetreffende gebied ontleent. De stofvinding gebeurde vaak via de bekende vragenreeks (een mnemotechnische hexameter): quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando (wie, wat, waar, op welke wijze, waarom, hoe en wanneer?).

Beperkt tot de betogende of juridische rede (genus iudiciale) is de eerste stap in de inventio (officia oratoris) de intellectio, d.w.z. het vaststellen van de status causae, het punt waar het om gaat. Betreft het een vraag of iets al of niet gebeurd is, dan is het een status coniecturalis. Als het gaat om een nadere definiëring van een zaak, dan is er een status finitionis. Een nadere beschouwing van de aard van de zaak is een status qualitatis. Het dubium (omstreden zaak) wordt verwoord in de quaestio

(het vraagstuk). Die vragen kunnen algemeen-theoretisch zijn (quaestio infinita) of meer individueel-praktisch (quaestio finita). Bij de bewijsvoering (argumentatio) is het gebruik van exemplum, similitudo en auctoritas erg belangrijk. Verder kunnen argumenten ontleend worden aan topoi (topos).

LIT: W. Kramer, 'De "inventio" in Vondels dramatische kunst' in *De nieuwe taalgids* 35 (1941), p. 289-306 □ P. Zumthor, *L'inventio dans la poésie française archaïque* (1952) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 561-587 □ S. Schmitz, *Die Poetik der Adaptation: literarische 'inventio' im Eneas Heinrichs von Veldeke* (2007).

invocatio

ETYM: Lat. aanroeping < in-vocare = in-roepen, aan-roepen.

Term voor het ter inspiratie aanroepen van een hogere macht (goden, de muze(n), God of heiligen) aan het begin van een literair werk, gewoonlijk na de propositio waarin het onderwerp van het verhaal wordt aangekondigd. De aanroeping kan op diverse plaatsen herhaald worden. Vooral Kalliope, de muze van de epische dichtkunst, wordt vaak aangeroepen aan het begin van een epos. Beroemd zijn de invocaties aan het begin van Homerus' *Ilias*: 'Bezing ons de wrok, o godin, van Peleus' zoon Achilles' en *Odyssee*: 'Bezing mij, o Muze, de man ...'.

Gedurende de middeleeuwen en later werd de invocatio verchristelijkt en werd God of Maria aangeroepen om het werk tot een goed einde te brengen. Zo roept Vondel God aan in zijn *Verovering van Grol* (1627):

Ghy die van 'shemels troon d'oorlogen hier om lege
Bestiert, en onsen held vereerde met de zege,
Daer al't vereenighd land uw 'heyl'gen naem om looft,
En danckbaer lauweriert des overwinners hoofd;
Gheley mijn' sangheldin [...].
(*WB*-ed, dl. 3, 1929, p. 128, vs. 5-9)

LIT: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 235-252 □ W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden*, dl. 1 (1975), 138-207 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 592-596.

ironie

ETYM: Gr. eirooneia = geveinsde onwetendheid.

Aanduiding voor een procédé (traditioneel gerekend tot de gedachtefiguren) dat zijn effect ontleent aan een bepaalde ambiguïteit in taalgebruik (verbale ironie) of situatie (situationele ironie) of een combinatie van beide. Doorgaans houdt het ironisch effect verband met een contrast tussen wat schijnbaar gezegd, getoond of gesuggereerd wordt en de werkelijke betekenis van de uiting of situatie. Door ironie wil de spreker of de schrijver vaak de spot drijven met het onderwerp dat hij behandelt, met zijn publiek of met zichzelf (zelfspot). Dit laatste gebeurt echter niet steeds bewust. De spreker kan a.h.w. slachtoffer worden van ironie door een naïeve of foutieve voorstelling van de werkelijkheid.

Bij verbale ironie gaat het om een schijnbaar eenduidige opmerking die bij nader inzien een dubbele bodem heeft en dan ook vaak komisch (humor) werkt doordat er sprake is van een tegenstelling tussen twee gegevens. Soms zegt men het omgekeerde

van wat bedoeld wordt (dissimulatio). Voorbeeld: ‘je bent een echte Einstein’, gezegd tegen iemand die net iets doms heeft gezegd of gedaan. Ironie maakt vaak gebruik van procedés als overdrijving (hyperbool), verkleining (litotes of understatement) en omkering (antifrase). Als de ironie erg scherp is, spreekt men van sarcasme.

Om te slagen dienen deze procedés voor de lezers of toehoorders indicaties (zgn. signalen) te bevatten die hen attent maken op de ironische bedoeling. De werkelijke betekenis kan men o.m. afleiden uit de context, de spreesituatie, de toon of de mimiek van de spreker. In de rede van Marcus Antonius in Shakespeares *Julius Caesar* bijv. krijgt de steeds weerkerende uitdrukking ‘Brutus is an honourable man’ door de lichtjes variërende herhaling en door de zich wijzigende context een ironische betekenis. Het hangt dan natuurlijk mee af van de lezer/luisteraar of de onderliggende betekenis herkend wordt. Zo maakt de lezer in de roman *Het dwaallicht* (1947) van Elsschot kennis met de ik-figuur Laarmans die het verzoek krijgt drie Aziaten de weg te wijzen naar Maria van Dam, wier moeilijk leesbare naam en adres even later de ‘Mariaboodschap’ worden genoemd. Op het eerste gezicht heeft de lezer te maken met de door Maria aan de Aziaten schriftelijk meegegeven mededeling (betekenis 1). Bij nader inzien is de aanduiding ‘Mariaboodschap’, mede gezien de katholieke context van het verhaal, tevens een allusie op het rooms-katholieke feest van Maria Boodschap (betekenis 2). Overeenkomst en tegenstelling tussen de twee betekenissen veroorzaken spanning.

Twee bijzondere vormen van verbale ironie zijn de socratische ironie en de romantische ironie. De socratische ironie is een discussiemethode waarbij onwetendheid wordt voorgewend om op die manier schijnwijsheid door te prikken: een slechts in schijn onwetende ontmaskert door een schijnbaar naïef-onschuldige vraagstelling de absurditeiten, waanwijsheden en pretenties van een zelfverzekerde. Meesters in deze techniek zijn bijv. Nescio, R. Minne, W. Elsschot. Zie ook dialoog.

Romantische ironie bestaat in een bewust ironische schrijfwijze waaruit blijkt dat de auteur zijn eigen uitingen relativeert. Zij manifesteert zich o.m. in de ambigue verteltoon van roman- en dramaschrijvers die gevoelige passages ridiculiseren, die commentaar leveren op het verhaal zelf en zo de kloof tussen kunst en werkelijkheid zichtbaar maken (zie ook illusie). Dergelijke zelfrelativering vindt men in Jean Pauls *Hesperus* (1795) of in het verhaal van Saïdjah en Adinda van Multatuli (*Max Havelaar*, hoofdstuk 17); hier wordt de tekst geregeld onderbroken door de opmerking dat het verhaal ‘eentonig’ is.

Tegenover deze vormen van verbale ironie staat de zgn. situationele of dramatische ironie, die resulteert uit een samenloop van omstandigheden of die berust op de discrepantie tussen de beperkte informatie van één personage en het weten van de andere personages of van het publiek. Verschil in informatie tussen de personages onderling krijgen we in het geval van de ‘eiroon’, de verschoppeling die de situatie uiteindelijk beheerst. In de tragedie kan de dramatische ironie een bijzonder gevoel van zelfmedelijden opwekken bij de toeschouwer die het contrast aanvoelt tussen de momentane zelfoverschatting en het optimisme van de held enerzijds en zijn uiteindelijk noodlot anderzijds. Voorbeeld: *Koning Oedipus* (Sophokles) waar de protagonist zelfverzekerd de zondaar die de pestepidemie over Thebe bracht, laat opsporen, zonder te weten dat hijzelf de schuldige is. In een komische context zal de onwetendheid van een personage leiden tot ‘domme’ gedragingen of opmerkingen die veeleer als lachwekkend worden ervaren. Voorbeeld: de typische situatie in slaapkamerfarcen waarbij de goedgegelovige hoorndrager zijn waardering uitspreekt voor de minnaar van zijn echtgenote.

Aparte vermelding verdient de structurele ironie. Deze komt voor in een tekst met ambigu taalgebruik dat niet incidenteel is: de auteur introduceert een element dat moet dienen om aan het gehele werk een dubbele betekenis te geven. Een bekend geval is de schepping van de 'naïeve held' (respectievelijk verteller of spreker), wiens uitspraken constant door de lezer worden veranderd of gecorrigeerd. Men zou kunnen denken aan de schrijvende ik-figuur van Droogstoppel uit *Max Havelaar* (1860) van Multatuli. Terwijl de verbale ironie berust op kennis van de intentie van de spreker gedeeld door spreker en publiek, berust de structurele ironie op kennis van de auteursintentie gedeeld door het publiek maar onbekend aan de spreker. Als zodanig is de structurele ironie een vorm van dramatische ironie, maar dan volgehouden gedurende een geheel werk.

LIT: W.C. Booth, *The rhetoric of fiction* (1961) □ R. Albères, *Le comique et l'ironie* (1973) □ T. Anbeek & J. Fontijn, *Ik heb al een boek* (1975), p. 125-134 □ H. van den Bergh, *Teksten voor toeschouwers* (1979), p. 85 □ D.H. Green, *Irony in the medieval romance* (1979) □ H. Prang, *Die romantische ironie* (1980) □ F. Garber (red.), *Romantic irony* (1988) □ L. Hutcheon, *Irony's edge. The theory and politics of irony* (1994) □ M. Gurewitch, *The ironic temper and the comic imagination* (1994) □ R. Prier & G. Gillespie, *Narrative ironies* (1996) □ Ph. Hamon, *L'ironie littéraire. Essais sur les formes de l'écriture oblique* (1996) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 599-624 □ H. Franke, 'De ironie van de romantiek' in *De revisor* (2000) 2, p. 45-60 □ C. Colebrook, *Irony* (2003) □ K. de Graaf, 'Ironie als veelkoppig monster' in C. de Back e.a. (red.), *Letteren aan de Maas* (2003), p. 78-90.

isocolon

ETYM: Gr. isos = gelijk; kolon = lid, deel.

Term uit de stilistiek voor het verschijnsel, ook wel distributio genoemd, van de herhaling van een gelijk aantal zinsdelen (colon) van gelijke omvang in eenzelfde syntactische structuur binnen een samengestelde zin of versregel. Dit levert vaak antithese of parallellisme op.

Een voorbeeld van een dubbele isocolon zijn de parallelle versregels uit het gedicht van Jacob Westerbaen 'Op het neder-storten van myne keuke-schoorsteen op Ockenburgh' (1653):

So ick scheur en soo ick breecke,

So ick houw en so ick steecke

(G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 256)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 655-658.

iteratio zie palilogie

iudicium

ETYM: Lat. oordeel.

Term uit de retorica voor het beoordelen van de verschillende elementen (res en verba) van een betoog of literair werk door de redenaar, respectievelijk de auteur op hun bruikbaarheid in specifieke gevallen. Het iudicium wordt soms zelfs gezien als een van de taken van de redenaar (officia oratoris) tussen inventio en dispositio in. Al naar gelang de omstandigheden kan het iudicium ertoe leiden dat onderdelen verplaatst, verwisseld of weggelaten worden.

In de sfeer van het (academisch) onderwijs heeft het iudicium de betekenis gekregen van de beoordeling van de resultaten van de student door de docent of van de dissertatie van de promovendus door de promotiecommissie.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 662-692.

K

kanselstijl

Term uit het grensgebied tussen literatuur en theologie voor de taal van de predikant zoals die vanouds gehanteerd wordt op de kansel. Deze stijl, gedikteerd door het genre van de rede, is sterk onderhevig aan de regels die golden voor dat deel van de retorica dat het goed verzorgde taalgebruik betreft (elocutio), en daarnaast ook voor die van de opbouw (dispositio). Specifiek voor de taal van de preek zijn de schoolse indeling, stereotype wendingen en een zekere wijdloopigheid.

LIT: J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & bibliografie* (1997) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 4 (1998), kol. 882-887.

L

latinisme

Woord of zinswending ontleend aan het Latijn, soms met verbastering of verkeerd gebruik van de oorspronkelijke vorm. Een dergelijke taalvorm wordt beschouwd als een barbarisme, een vergrijp tegen het zuiver gebruik van de eigen taal (purisme). Een aardig voorbeeld is het oraal overgeleverde kinderversje waarin gespeeld wordt met Latijnse vormen: 'in denteris, in eikgenis, in modderalis, in kleigenis'. In het Nederlands zijn latinismen met 'ad' heel gewoon geworden, zoals in 'ad hoc', 'ad interim' en 'ad infinitum', en ook het 'auditorium' is in het Nederlands opgenomen.

LIT: N. van der Sijs & J. Engelsman, *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands* (2000) □ G. van Zandbrink, *Linea recta naar het eind van je Latijn (en een beetje Grieks)* (2018).

Latinitas zie puritas

laudatio

ETYM: Lat. lofrede.

Oorspronkelijk een redevoering die in het oude Griekenland tijdens een volksfeest (Gr. panegyris) werd gehouden om steden en instellingen te verheerlijken. Bij de Romeinen werd de toespraak zeer lovend, zelfs vleierig, omdat ze meestal gericht was tot, of handelde over een bekend persoon. Uit de Latijnse literatuur kennen we een hele reeks 'laudationes funebres' (zie lijkrede). Natuurlijk waren er ook lofredes bij andere gelegenheden (panegyriek). Zo schreef rond 100 na Chr. Plinius de Jongere zijn *Panegyricus in Traianum* bij de troonsbestijging van Traianus. Zie ook retorica.

LIT: M. Durry (red.), *Pline le Jeune, Panégyrique de Trajan* (1938) □ T. Janson, *A concordance to the Latin panegyrics* (1979) □ M. Mause, *Die Darstellung des Kaisers in der lateinischen Panegyrik* (1994) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 50-72 □ M. Ascher & P. Meeuse (red.), *Filippica & lofrede* (2005).

laudatio funebris zie lijkrede.

laus

ETYM: Lat. lofprijzing.

Publieke lofprijzing, en als zodanig onderdeel van enkele literaire genres. De lof voor een persoon, werk, stad of zaak kan opgenomen zijn in een feestelijke redevoering of in een lofdicht of encomium. Ook het renaissancistische blason, een lofdicht op de vrouwelijke schoonheden, valt hieronder, evenals het lofdicht op een stad, het zgn. stedendicht of op een stroom, het zgn. stroomdicht.

Uiteraard vormt de laus het hoofdbestanddeel van de laudatio, maar ook binnen de mortuaire literatuur, met name de funeraire poëzie, is zij vrijwel altijd aanwezig en vervult ze de functie van narratio, naast de luctus (klacht) en de consolatio (vertroosting). Dat geldt ook voor de grafrede of lijkrede. Erasmus' *Lof der zotheid* (1511) wordt vaak genoemd als een specifieke vorm van laus.

LIT: H.K. Miller, 'The paradoxical encomium with special reference to its vogue in England, 1600-1800' in *Modern Philology* 53 (1955-1956), p. 145-178 □ S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969), p. 106-107 □ C.W. de Kruyter, 'Inleiding' in C. Huygens, *Stede-stemmen en dorpen* (1981), p. 3-29 □ M. Spies, 'Inleiding' in J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten*, dl. 1 (1987), p. 143-152 □ J.F. Thomas, *Gloria et laus: étude sémantique* (2002).

leerrede

Term uit de retorica voor dat type redevoering waarin de didactiek (didactische literatuur) een belangrijke rol speelt. Nadat zich in de Klassieke Oudheid de pleitrede en de politieke rede (genus deliberativum) hadden ontwikkeld, kwam in het christelijk tijdperk de kerkelijke leerrede op, waarvan de preek het meest bekende voorbeeld is. Voor sommigen zijn leerrede en preek synoniem.

LIT: L. Strengolt, 'Een gedicht van Rotgans over een onbekende preek van Witsius' in *Ned. archief kerkgeschiedenis* 45 (1963), p. 113-117 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 10 (2012), kol. 329 (s.v. genus didascalicum).

lexicale figuur zie woord- en zinfiguren

lijkrede

Doorgaans lovende redevoering (behorende tot het genus demonstrativum) gehouden ter gelegenheid van het overlijden of de begrafenis van een bepaald persoon. Als dusdanig is ze een onderdeel van de mortuaire literatuur. Er bestaan een aantal synonieme termen. Men spreekt ook van grafrede. Vanuit het Grieks stamt de term epitaphios ('tot de begrafenis behorend') en de Latijnse variant ervan epitaphius, maar deze zijn enigszins verwarrend door de gelijkenis met epitaaf of grafschrift. Met een Latijnse term kan men het hebben over een laudatio funebris ('lofredre bij een begrafenis') of oratio funebris ('redevoering bij een begrafenis').

Het genre gaat terug op een retorische traditie in de oudheid. In het oude Griekenland werd de lijkrede uitgesproken bij de openbare begrafenis of herdenking van burgers die voor het vaderland hun leven hadden gegeven. Dit gebeurde door een van staatswege aangeduide redenaar. Het beroemdste voorbeeld is de rede van Pericles, opgetekend door Thucydides. Bij de Romeinen werd de lijkrede zeer lovend (vandaar *laudatio funebris*) en soms zelfs vleierig, volgens het principe 'de mortuis nil nisi bene' (over de doden alleen maar goeds). Ze werd soms echt uitgesproken, soms alleen schriftelijk verspreid. Naast de overledene werden ook zijn voorvaders en hun moedige daden geprezen. Aldus vormen deze laudationes een voornamelijk bron voor de antieke biografie en geschiedenis. Het genre ontwikkelde zich in de Franse renaissance tot de 'oraison funèbre', voorzien van veel Latijnse citaten en retorische versieringen; het kende een hoogtepunt met Bossuet (bijv. *Oraison funèbre de Henriette-Marie de France, reine d'Angleterre*, 1669). Een bekend fictioneel voorbeeld is de sterk retorische lijkrede van Mark Antony voor Julius Caesar in Shakespeares gelijknamige tragedie (1599).

In de Nederlandstalige letterkunde is het genre van de lijkrede weinig beoefend. Als het voorkwam, volgde het dezelfde regels die golden voor het lijkgedicht of de elegie: eerst de laus (lofprijzing), dan de luctus (rouw) en tenslotte de consolatio (troost). Een van de laatste beoefenaren van de literaire grafrede is J. Kinker met zijn 'Inleidende aanspraak' (proloog) voorafgaande aan de 'Treurzang' ter gelegenheid van de dood van Washington (1800).

LIT: R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin epitaphs* (1942) □ S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969) □ W. Kierdorf, *Laudatio funebris* (1980) □ G.J. Vis, *De verlichte muze* (1982), p. 119-126 □ B. Boge & R.G. Bogner (red.), *Oratio funebris. Die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit*

(1999) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 145-151.

litotes

ETYM: Gr. eenvoud < litos = glad, sober.

Stijlfiguur – ook wel aangeduid met de Latijnse term *extenuatio* (= verdunning, verkleining) – waarbij men schijnbaar iets verkleint of afzwakt om de zaak te bevestigen of te beklemtonen. Een voorbeeld, dat ook de verwantschap met het understatement en het eufemisme illustreert: ‘hij zag er niet netjes uit na dat ongeval’ i.p.v. ‘hij zag er verschrikkelijk uit’.

In zijn standaardvorm benadrukt de litotes iets door de ontkenning van het tegendeel ervan. Dit fenomeen, dat ook de aandacht van taalkundigen en filosofen heeft getrokken, is alomtegenwoordig in de dagelijkse taal, zoals blijkt uit een aantal vaste uitdrukkingen als ‘niet kwaad’ (voor ‘bijzonder goed’), ‘niet grappig’ (voor ‘bijzonder onaangenaam’), ‘er niet vies van zijn’ (voor ‘heel graag hebben’), enz. Vaak gebruikt de litotes een dubbele ontkenning om het effect ervan te versterken. Bijv. ‘het zou niet ongepast zijn’ (voor ‘wenselijk’) en ‘het is niet ongebruikelijk’ (voor ‘heel normaal’).

De litotes is tegengesteld aan de hyperbool (‘geweldig’ om iets normaals te beschrijven). In beide gevallen is er een disproportie tussen de beschrijving en het beschrevene, maar wel in omgekeerde zin: de litotes zegt te weinig, de hyperbool te veel. Het is telkens deze anomalie die de aandacht trekt op het gezegde. Ook in het verwante geval van de ironie bestaat zo’n disproportie, maar hier neemt deze wel eens de vorm aan van een scherpe tegenstelling (‘geweldig’ om, eventueel met een zeker sarcasme, een totale mislukking te beschrijven). Bij de litotes kan de tegenstelling minder uitgesproken zijn: ‘niet geweldig’ om het idee van een gebrek aan succes op te roepen eerder dan van een compleet debacle. Maar dit is een kwestie van gradatie. Zo kan een zin als ‘het is niet onwaarschijnlijk dat [enz.]’ interpretaties oproepen die variëren van ‘vrij waarschijnlijk’ tot ‘erg waarschijnlijk’. Dit geeft het procedé een vage suggestiviteit die de spreker of schrijver goed kan uitkomen.

Zoals bij de ironie zal de interpretator van de litotes rekening houden met de context, met de vermoede intenties van de spreker en met bepaalde signalen in de uiting. ‘Dit was geen haute cuisine’ kan aldus een litotes zijn (‘de maaltijd leek nergens naar’) of een letterlijk te begrijpen mededeling (‘het was een bescheiden maar eerlijke maaltijd’). In sommige gevallen blijft er bedoeld of onbedoeld twijfel of ambiguïteit bestaan over de juiste betekenis.

Een vaak geciteerd literair voorbeeld van litotes is ‘Va, je ne te hais point’ (Ga, ik haat je geenszins) in *Le Cid* van Corneille (v. 3.4.963), waarmee Chimène Rodrigue doet begrijpen dat ze nog veel van hem houdt, hoewel hij haar vader gedood heeft. De lezer of toeschouwer begrijpt dat ‘niet haten’ hier ‘houden van’ betekent en ook dat Chimène haar liefde alleen op deze indirecte wijze kan uitdrukken.

Behalve ironische nadruk en maskering kan de litotes nog andere functies vervullen: bijv. valse of echte bescheidenheid (‘mijn eerste roman was geen mislukking’), wetenschappelijke voorzichtigheid (‘onze onderzoekshypothese was niet oncontroversieel’) of eufemistische beleefdheid (‘de sopraan was niet echt toonvast’).

LIT: Lit: W. Berg, *Uneigentliches Sprechen: zur Pragmatik und Semantik von Metapher, Metonymie, Litotes und rhetorischer Frage* (1978) □ M. Hoffmann, *Negatio contrarii: a study of Latin litotes* (1987) □ G. Ueding (red.), *Historisches*

Wörterbuch der Rhetorik, dl. 5 (2001), kol. 376-378 □ L. Neuhaus, *Linguistik der Litotes im Deutschen. Syntax, Semantik und Pragmatik einer 'nicht uninteressanten' Redefigur* (2019) □ T. Szczygłowska, 'Litotes in English research articles: Disciplinary variation across life and social sciences' in *Linguistica Pragensia* 30 (2020), p. 51-70.

locus communis

ETYM: Lat. gemeen-plaats.

Term uit de retorica voor argumenten zonder eigenlijke argumentatieve functie; ze versterken louter iets wat toch al door beide partijen algemeen aanvaard is. Hoe vaker dit soort algemeen te gebruiken argumenten gehanteerd wordt, hoe minder bewijskracht ze krijgen. Deze gemeenplaats uit de juridische praktijk leeft verder als topos en cliché-1.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 398-411.

locus zie topos

lofrede zie laudatio

logograaf-1

ETYM: Gr. logos = woord; grafein = schrijven.

Naam voor de oudste Griekse geschiedschrijvers vóór Herodotus; bekend is o.m. Hecataeus van Milete.

logograaf-2

ETYM: Gr. logos = woord; grafein = schrijven.

In Athene: opsteller van een gerechtelijke redevoering, die dan door de aanklager of verdediger werd voorgedragen; de meest bekende is Lysias.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 615-620.

M

majorpremisse zie enthymema

meerduidigheid zie ambiguïteit

meiosis zie minutio

membrum zie colon

memoria

ETYM: Lat. geheugen.

Een van de taken van de redenaar (officia oratoris) is de memoria, het uit het hoofd leren van de rede, waarbij de mnemotechniek kon helpen. Het memoriseren speelde ook een grote rol op de Latijnse School waar de leerling zich door voortdurende repetitio en exercitatio een rijke voorraad aan onderwerpen en wendingen (copia rerum en copia verborum) moest eigen maken. Zo zegt Constantijn Huygens in zijn autobiografie:

Welnu, omdat men ons in een verder stadium moest wijzen op tropen en figuren, waren er, zoals ik al zei, woorden nodig, waarmee de dingen konden worden aangeduid die wij voor de leraar uit het hoofd moesten kunnen opzeggen.

(Constantijn Huygens, *Mijn jeugd*, ed. C.L. Heesakkers, 1987, p. 43)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1037-1078 □ M. Volmert, 'Memorie, gedachtenis, geheugen: Kunsttheoretische, historiografische und kunstlerische 'Memoria'-Konzepte in den Niederlanden des Frühen Neuzeit' in Cl. Fritzsche, K. Leonhard & G.J.M. Weber (red.), *Ad fontes! : Niederländische Kunst des 17. Jahrhunderts in Quellen* (2013), p. 304-329.

metabasis zie aversio

metafoor

ETYM: Gr. metaphora = overdracht (i.c. van betekenis) < meta-pherein = over-dragen.

Samen met metonymie is metaforiek de belangrijkste vorm van beeldspraak. De metafoor berust op betekenisoverdracht tussen twee termen. Volgens de meest gangbare klassieke definities is de metafoor het gebruik van een woord in de plaats van een ander op grond van betekenisovereenkomst of -contrast; of wel: het gebruik van een woord in een betekenis die lijkt op, maar toch verschilt van zijn gewone betekenis. De metafoor wordt dan gezien als een vergelijking waaruit de vergelijkingsgrond en het vergelijkend partikel (als, zoals, gelijk) zijn weggelaten. Bijv.: 'het kind is een engel', d.w.z.: het kind is zo lief als een engel.

Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen expliciete en impliciete metaforen. In de expliciete metafoer (Lat. 'metaphora in praesentia') zijn het vergelekenen en het vergelijkende samen in de zin aanwezig, al dan niet als een vergelijking-met-als, zoals in 'ik ben als een blomme' of:

Ik ben een blomme
en bloeie vóór uwe oogen
(G. Gezelle, *Laatste verzen*, 1936, p. 143)

Hierbij kan men tussen 'ben' en 'een' het woord 'als' denken.

De impliciete metafoer ('metaphora in absentia') geeft het beeld zonder het verbeelde, zoals in:

Laat ons de blaren
van alle leed vergaren.
(P. van Ostaijen, *VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 102)

Hier staat het woord 'blaren' figuurlijk voor iets als 'tekens' of 'overblijfselen'.

Voor de 20ste-eeuwse poëzie bevat veel voorbeelden van metaforen in engere zin.

In een meer structuralistische terminologie kan de metafoer omschreven worden als de vervanging van een woord door een ander dat met het eerste een of meer semen (seem), minimale betekeniscomponenten, gemeenschappelijk heeft (substitutietheorie). De typische werking van een metafoer berust op de spanning tussen de gemeenschappelijke en de niet-gemeenschappelijke semen, omdat op basis van de partiële gelijkheid een volledige identiteit van beide termen voorgewend wordt. Bijv.:

'mijn hand is de jou dienende os'
(Lucebert, uit 'Hymne' in 'van de afgrond en de luchtmens', 1970;
Verzamelde Gedichten, 1974, p. 195)

Bij de analyse van individuele metaforen maakt men soms gebruik van de begrippen 'tenor' en 'vehicle' van I.A. Richards. De tenor is het onderwerp waarover het gaat ('mijn hand' in het voorbeeld van Lucebert), de vehicle is de term die ermee in relatie wordt gebracht ('de jou dienende os'). De zgn. ground (ook tertium comparationis of motief) is het vergelijkbare of analoge aspect op basis waarvan de twee termen samengebracht worden (dienstbaarheid, offervaardigheid). In 'absolute' metaforen, zoals in het surrealisme, wordt de afstand tussen de twee termen tot het extreme opgedreven en dus het voor de hand liggende gelijkenisaspect geminimaliseerd (nieuwe, verrassende overeenkomsten worden gecreëerd). Tegenover deze sterk suggestieve metaforen staan de versleten metaforen (cliché-1) en de dode, gelexicaliseerde metaforen. Deze laatste worden, vooral in het gewone taalgebruik, niet langer als metafoer ervaren (bijv. 'voet van de berg'), al kan de oorspronkelijke metaforiek steeds gerevitaliseerd worden, bijv. in een woordspeling.

Soms worden binnen één syntagma twee of zelfs meer metaforen gebruikt. Als de lezer deze als moeilijk verenigbaar ervaart doordat de vehicles die eenzelfde tenor (eventueel ook verschillende tenors) representeren tot conventioneel onverbindbare betekenisvelden behoren, dan spreken we van een gemengde metafoer. Doorgaans wordt zo iets als een stilistische fout beschouwd: als een lachwekkende logische absurditeit die het gevolg is van een ondoordachte combinatie van clichés (bijv. 'het maagdelijke woud waarin een mannenhand nog nooit een voet heeft gezet'). Zoals

bij het zeugma kunnen dergelijke incongruenties bewust gebruikt worden met humoristische bedoelingen. Anderzijds gebruiken dichters, en lang niet alleen de moderne, vaak ongewone metaforische combinaties die helemaal geen clichés bevatten, noch een lachwekkend effect willen sorteren. Zo wordt in het vers van H. Claus ‘De nacht waait en zijn verminkte vleugels slaan’ één enkele tenor (nacht) verbonden met twee vehicles uit verschillende domeinen (wind, storm resp. vliegend wezen), zonder dat hier humor in het spel lijkt te zijn. Dergelijke metaforen illustreren al de beperktheid van de analyse van individuele metaforen doordat hun functionaliteit precies lijkt te bestaan in de manier waarop ze in hun contextuele omgeving zijn ingeschreven.

Een alternatieve en wellicht meer vruchtbare benadering is daarom de metafoor te definiëren vanuit de omgeving waarin ze functioneert, i.p.v. louter vanuit de betekenisovereenkomst met de gesubstitueerde term. Het metaforische proces kan dan beschreven worden als een interactie tussen verschillende tekstisotopieën, bijv. tussen levend/levenloos, dierlijk/menselijk, erotiek/taal, enz. Het voordeel van een dergelijke benadering is dat de term ‘metafoor’ daardoor ook toegepast kan worden op complexere verschijnselen, zoals de dooreenstrengeling van verschillende betekenislagen in een heel gedicht. Bijv. ‘Haar lichaam heeft haar typograaf’ van Lucebert, waarin een doorlopende confrontatie van de seksuele en de taalisotopie te vinden is.

Binnen het vrij ruime en op diverse manieren te benaderen begrip metafoor zijn een aantal figuren van overeenkomst (overdrachtfiguren) te onderscheiden, zoals: kleuoverdracht (bijv. zwarte dagen), klankoverdracht (bijv. schreeuwend onrecht), synesthesie (bijv. warme kleuren), personificatie en animalisering (bijv. ‘de stille spreekt’), verdinglijking of reïficatie, d.w.z. een overdracht van iets abstracts naar iets concreets, bijv. allegorische (allegorie) voorstelling van een deugd in een toneelpersonage. Wat hun presentatie betreft, komen metaforen in diverse vormen voor. Het meest frequent zijn structuren met een naamwoordelijk gezegde (‘de dagen zijn zwart’) of een adjectief (‘zwarte dagen’). Andere verschijningsvormen zijn o.m. de genitiefconstructie (‘de zwartheid van de dagen’) en de samenstelling (‘zwartdag’, ‘valavond’). Hoe beknopter de formulering, des te meer mogelijkheden van interpretatie (zie polyinterpretabiliteit).

De hedendaagse stilistiek is sterk cognitief geöriënteerd (cognitieve literatuurwetenschap). Metaforen worden nu vaak in dat kader bestudeerd (bijv. blending theory) en beschouwd als verankerd in het lichaam (zie belichaming).

LIT: M. Black, *Models and metaphors* (1962) □ G. Kazemier, *In de voorhof der poëzie* (1965), p. 178-214 □ J.J.A. Mooij, ‘Metafoor en vergelijking in de literatuur’ in *Forum der letteren* 14 (1973), p. 121-157 □ P. Ricoeur, *La métaphore vive* (1975) □ J.P. van Noppen e.a. (red.), *Metaphor. A bibliography of publications*, 2 dln. (1985-1990) □ K. Gerhard, *Metapher, allegorie, symbol* (1988) □ J. von der Thüsen, ‘Metafoor’ in W. van Peer & K. Dijkstra (red.), *Sleutelwoorden* (1991), p. 105-111 □ E. van der Spek, *Taalmaskerade: over beeldspraak, metaforen & vergelijkingen* (1993) □ J. Hintikka, *Aspects of metaphor* (1994) □ A. Haverkamp (red.), *Theorie der Metapher* (1996) □ J.F. Hoorn, *Metaphor and the brain: a behavioral and psychophysiological research into literary metaphor processing* (1997) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1099-1183 □ G. Steen, ‘Empirisch onderzoek naar de metafoor in de literatuur’ in L. Duyvendak & B. van Heusden, *Casusboek literaire cultuur* (2001) p. 11-27 □ J. Dürrenmatt, *La métaphore* (2002) □ S. De Knop e.a. (red.), *Bibliography of metaphor and metonymy*

(2005) □ D. Punter, *Metaphor* (2007) □ L. Dorst, *Metaphor in fiction. Language, thought and communication* (2011) □ L. Dorst, *Metaphor in newspapers* (2011) □ P. Hanks e.a. (red.), *Metaphor*, 6 dln. (2011) □ M. Fludernik (red.), *Beyond cognitive metaphor theory. Perspectives on literary metaphor* (2011) □ D. Ritchie, *Metaphor* (2012) □ *Metaphor studies in the English language*, themanummer van *Lexis. Journal in English lexicology* (2014).

metafrase

ETYM: Gr. *metaphrasis* = het in andere woorden overzetten.

Omschrijving of vertaling, doorgaans van het ‘woordelijke’ type en met verklarende bedoeling.

De term heeft verschillende historische betekenissen, maar wordt daarbij doorgaans tegengesteld aan de verwante parafrase. Het begrippenpaar duikt voor het eerst op in *De vita Mosis* van Philo van Alexandrië (20 v. Chr. – 50 n. Chr.). De metafrase als een herformulering die de tekst woord-voor-woord verklaart, wordt er geplaatst tegenover de parafrase, die veeleer zin-voor-zin te werk gaat. Dit onderscheid wordt overgenomen door Quintilianus in zijn invloedrijk handboek van de retorica *Institutio oratoria* (95 n. Chr.), waar hij het heeft over verschillende methodes voor het vertalen van Griekse teksten naar het Latijn en hun pedagogisch nut als oefening voor de redenaar.

In *The schoolmaster* (1570) maakt de Engelse humanist en pedagoog R. Ascham een enigszins ander onderscheid. Hij definieert de metafrase als een herformulering hetzij van een verstekst in proza, of omgekeerd. De parafrase daarentegen is een herformulering die de originele vorm van de tekst bewaart.

Heel wat beoefenaars van de retorica, taalpedagogie en vertaaltheorie in de renaissance laten zich inspireren door Quintilianus en associëren de metafrase met het woordelijk overzetten of verklaren van een tekst. Zo wordt in de bekende vertaaltheorie van J. Dryden (zie het voorwoord tot zijn vertaling van de *Epistles* van Ovidius, 1680) de metafrase als een letterlijke vertaling tegengesteld aan de vrije vertaling (‘imitation’ in Drydens terminologie). De parafrase verschijnt hier dan als de gulden middenweg tussen deze twee extremen van slaafs volgen en ongebonden herschrijven. De ‘parafraserende’ vorm van vertalen maakt het mogelijk recht te doen aan de persoonlijke stijl en elegantie van de oorspronkelijke auteur, terwijl Dryden de ‘metafraserende’ vertaler vergelijkt met een koorddanser die met gebonden voeten de overkant moet bereiken: ook wanneer een fatale val vermeden kan worden, zal van enige elegantie in de oefening geen sprake zijn.

In tegenstelling tot zijn tegenhanger ‘parafrase’, is de term ‘metafrase’ meer en meer in onbruik geraakt.

LIT: D. Robinson, ‘Metaphrase’ in M. Baker (red.), *Routledge encyclopedia of translation studies* (1998), p. 153-154.

metalepsis

ETYM: Gr. *metalēpsis* = verandering < meta-lambanein = eronder nemen, in plaats van iets anders nemen.

Term uit de klassieke retorica, die in de handboeken niet steeds op dezelfde manier wordt gedefinieerd. Doorgaans verwijst de term naar een bijzondere soort van metonymische beeldspraak (zie metonymie) waarbij een woord vervangen wordt

door een ander woord op grond van een verondersteld verband tussen oorzaak en gevolg (bijv. ‘hij heeft zijn tong verloren’ i.p.v. ‘zijn spraak verloren’) of tussen wat voorafgaat en wat volgt in de tijd (bijv. ‘hij is verantwoordelijk voor zijn eigen graf’ i.p.v. ‘voor zijn eigen dood’). Hij kan ook verwijzen naar het ‘foute’ gebruik van een synoniem, zoals in ‘hij bracht al zijn geld naar de sofa’ (waarbij ‘bank’ als sofa een homoniem is van ‘bank’ als financiële instelling), of naar andere vormen van beeldspraak die berusten op een reeks van associatieve verbindingen. In al deze gevallen valt de metalepsis onder het begrip betekenisfiguur.

Daarnaast wordt de term ‘metalepsis’ in de specifieke context van gerechtelijke redevoeringen ook wel in verband gebracht met de status translationis, nl. met een procedureel type van argumentatie bij een rechtszaak waarbij de verdediger zich afvraagt of de aanklager wel ontvankelijk is of de rechter bevoegd.

De term kreeg in de twintigste eeuw een nieuwe toepassing in de narratologie van Gérard Genette. Hij duidt dan op een overschrijding van narratieve niveaus van verhaal en vertelling. Dit kan bijv. gebeuren doordat een heterodiëgetische verteller, d.w.z. een verteller die buiten de wereld van het verhaal staat, plotseling deze wereld binnentreedt. Een bekend voorbeeld is *The French lieutenant's woman* (1969) van John Fowles, een postmoderne historische roman waarin de twintigste-eeuwse verteller, poserend als de auteur, plotseling zijn moderne eigen tijd verlaat en opduikt in het Victoriaanse Engeland van zijn romanwereld om er zijn hoofdpersonage te ontmoeten. Een omgekeerde beweging gebeurt in Julio Cortázar's verhaal ‘Continuidad de los parques’ (vertaald als ‘Voortzetting van een park’) uit 1964, waarin de lezer van een boek het slachtoffer wordt van een moordpoging door een personage dat tevoorschijn lijkt te komen uit de roman die hij aan het lezen is. Deze twee voorbeelden tonen op verschillende wijzen hoe narratieve metalepsis een strikt onderscheid doorbreekt dat we normaal maken tussen twee niveaus: dat van het boek (inclusief de schrijver en/of lezer ervan) in de echte wereld, en dat van de in het boek opgeroepen fictionele wereld. Dergelijke ingrepen zijn kenmerkend voor de metafictie. Zie ook narratieve communicatieniveaus.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1078-1099 □ J. Pier & J.M. Schaeffer (red.), *Métalepses: entorses au pacte de la représentation* (2005) □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 217-233 □ K. Kukkonen & S. Klimek (red.), *Metalepsis in popular culture* (2011).

metanoia

ETYM: Gr. meta-noia = onder een (andere) gedachte, verandering van inzicht; vandaar ook be-kering.

In de retorica vorm van de correctio bestaande uit het plotseling terugnemen dan wel het verzachten van datgene wat gezegd is. Men vindt beide elementen in de volgende passage; het eerste (gecursiveerd) in het eerste vers, het tweede (id.) in het tweede vers:

Hij aarzelt - *neen, hij aarzelt niet*, -
Ten minste niet heel lang

(P. Paaltjens, *Snikken en grimlachjes*, ed. Nieuwenhuys, 1967, p. 29).

metastasis-1

ETYM: Gr. verplaatsing < meta = onder; stasis < histèmi = plaatsen.

Retorisch procédé waarbij men toegeeft dat iets verkeerd is, maar tegelijkertijd de schuld ervan in iemand anders schoenen schuift.

Lat. synoniem: remotio (criminis).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1194-1196.

metoniem zie metonymie

metonymie

ETYM: Gr. meta = [ter aanduiding van een verandering van toestand] anders; onoma = naam; vandaar: verandering van naam, naamsoverdracht.

Beeldspraak waarbij een woord vervangen wordt door een ander op grond van een verband dat tussen beide bestaat. Het is echter niet een relatie van overeenkomst of contrast (zie metafoor), maar een van nabijheid. Vandaar ook stijlfiguur van nabijheid of contiguitéit genoemd. Toepassing van dit type beeldspraak wordt metonymia of metonymie genoemd (Lat. ook denominatio). De afzonderlijke toepassingen worden aangeduid als metoniem. De naamsoverdracht kan op betrekkingen van verschillende aard slaan (bijv. ruimtelijk, temporeel, causaal, logisch) zoals:

- Een deel voor het geheel: bijv. een vloot van 24 'zeilen' i.p.v. zeilschepen. Men spreekt in dit geval van een pars pro toto.

- Het geheel voor een deel: bijv. 'het huis' stort in i.p.v. het dak. Men spreekt dan van een totum pro parte.

- De bewerker, maker voor het gemaakte. Zoals de naam van een godheid voor het terrein waarop de godheid werkzaam is of een voorwerp dat door die persoon gemaakt of met die persoon verbonden is: Venus i.p.v. de liefde; een Rubens i.p.v. een schilderij van Rubens. De term eponiem wordt gebruikt voor eigennamen die op een dergelijke wijze tot vaste soortnaam zijn geworden, bijv. saxofoon (Adolphe Sax, 1814-1894), sadisme (D.A.F. de Sade, 1740-1814), enz.

- De oorzaak voor het gevolg. Bijv.: hij heeft 'zijn tong' (i.p.v. spraak) verloren. Deze soort van metonymie noemt men ook metalepsis.

- Verder: enkelvoud i.p.v. meervoud (bijv.: 'de vrouw' is geëmancipeerd); het voorwerp voor de inhoud ervan (bijv.: geef mij 'een pint'); lokaal: de plaats i.p.v. de inwoners (bijv. 'Parijs' is in oproer); temporeel: de tijd in plaats van de gebeurtenis die in die tijd plaats vond (bijv.: laten we '1715' [sterfjaar van Lodewijk XIV] niet vergeten).

De benaming synecdoche wordt meestal gereserveerd voor die metonymieën waarbij de overdracht tussen het bedoelde en het uitgedrukte begrip met 'omvang' te maken heeft (specificatie of globalisering), zoals het pars pro toto (deel voor het geheel), het totum pro parte (geheel i.p.v. het deel), species voor genus (exemplaar i.p.v. de soort) en omgekeerd.

Zoals uit heel wat voorbeelden blijkt, bevat de omgangstaal een groot aantal vormen van metonymie die gemeengoed zijn geworden (cliché-1) en onbewust worden aangewend. Hun oorspronkelijke stilistische kracht hebben ze verloren.

De term valt onder het ruimere begrip betekenisfiguur.

LIT: R. Jakobson, 'Deux aspects du langage et deux types d'aphasie' in *Essais de linguistique générale* (1963), p. 43-67 □ G. Kazemier, *In de voorhof der poëzie* (1965), p. 178-214 □ N. Ruwet, 'Synecdoques et métonymies' in *Poétique* (1975), p. 371-388 □ P. Moyaert, 'De metafoer en de metonymie als basisstructuren van de taal bij Lacan' in *Tijdschrift voor filosofie* 38 (1976), p. 436-457 □ A. Moerdijk, 'Benaderingen van metonymie' in *Forum der letteren* 30 (1989) 3, p. 115-134 □ M. van Buuren, *Verschuivingen, verdichtingen: essays* (1993) □ B. Meyer, *Synecdoques: étude d'une figure de rhétorique* (1994) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1196-1223 # *Bibliography of metaphor & metonymie* (2005-) □ K. Allan, *Metaphor and metonymy: a diachronic approach* (2008) □ J. Littlemore, *Metonymy. Hidden shortcuts in language, thought and communication* (2015) □ S. Matzner, *Rethinking metonymy. Literary theory and poetic practice from Pindar to Jakobson* (2016).

minimalisering zie minutio

minorpremissie zie enthymema

minutio

ETYM: Lat. kleinheid.< minuere = kleiner maken.

Term uit de retorica voor het met name in de juridische praktijk (genus iudiciale) minder erg voorstellen van de daad van de aangeklaagde of het pleiten van verzachtende omstandigheden (vandaar ook het Lat. synoniem attenuatio). Het tegenovergestelde, nl. het door de aanklager in een kwaad daglicht stellen van de verdachte, wordt o.a. bewerkstelligd door de amplificatio-2.

Minutio (Gr. synoniem meiosis) of minimalisering kan men bijv. aantreffen in Vondels *Inwydinge van 't Stadhuis t'Amsterdam* (1655; ed. Albrecht, De Ruyter, Spies e.a., 1982, p. 58-61) waar hij het voorstelt alsof het gehele verloop van de bouw zonder problemen was, terwijl in werkelijkheid de besluitvorming niet zo vlot verlopen is.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1360-1366.

mnemotechniek

ETYM: Gr. mnèmonikos = die zich alles goed herinnert.

Term uit de retorica voor de technieken die de redenaar ten dienste stonden bij het uit het hoofd leren van zijn rede (memoria). In de papierloze klassieke oudheid was een geoefend geheugen van enorm belang. Het belangrijkste geschrift – naast losse opmerkingen van Cicero en Quintilianus – waarin de klassieke geheugenkunst wordt uiteengezet is de *Ad Herennium* (1ste eeuw v. Chr.). Het artificiële geheugen wordt architectonisch opgebouwd: men stelle zich een aantal plaatsen voor, bijvoorbeeld een huis met een reeks kamers, waarin men al het materiaal dat men wil onthouden in een specifieke volgorde onderbrengt. De gekozen plaatsen kunnen steeds weer

opnieuw gebruikt worden, voorzien van een andere inhoud, van andere beelden. Er zijn beelden voor dingen (res) en voor woorden (verba). Het geheugen voor de res moet beelden maken die aan een argument, een idee of een ding doen denken; het – veel ingewikkelder – woordgeheugen zou beelden moeten vinden die aan elk afzonderlijk woord doen denken.

In de middeleeuwen stond de geheugenkunst centraal, want haar theorie werd geformuleerd door de scholastici en haar beoefening hing samen met de middeleeuwse beeldspraak in kunst en architectuur. In de renaissance nam haar betekenis binnen de zuiver humanistische traditie af, maar werd ze van enorm belang binnen de hermetische traditie (hermetisme).

LIT: F.A. Yates, *De geheugenkunst* (1988).

monere zie utile dulci

movere

ETYM: Lat. in beweging brengen, ontroeren.

Term uit de retorica voor een van de middelen die de redenaar in de ars persuadendi ten dienste staan om zijn publiek te ontroeren en mee te slepen. Daarbij kan hij het beste gebruik maken van een verheven, vaak pathetische stijl, het genus sublime, een van de drie genera elocutionis.

Synoniem: flectere.

LIT: J. Konst, 'De retorica van het 'movere' in Jeremias de Deckers 'Goede Vrydag ofte het Lijden onses Heeren Jesu Christi' in *Nieuwe taalgids* 83 (1990), p. 298-312
□ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 1498-1501
□ J. de Olde, 't Hert inwendigh raken': de retorica van het movere in Sluiters boetveerdige sondaresse weenende aen de voeten Jesu' in *Documentatieblad nadere reformatie* 36 (2012), p. 152-163.

N

nadruk zie emfase

nadrukformule

Term uit de stijlleer voor een uitspraak dat iets waar is (veritas-topos), belangrijk is of dadelijk gebeurt, meestal gebruikt als versvulling of bij rijmdwang, zoals de gecursiveerde woorden in:

Telker poorten zijn ghestaen
Vierwarf twintich man *sonder waen*

(Penninc & Pieter Vostaert. *Roman van Walewein*, ed. Van Es, 1976², p. 103, vs. 3469-3470).

De nadrukformule is een vast bestanddeel van alle Middelnederlandse epiek. Het is mogelijk dat zij functioneerde als zwaartepunt bij de voordracht.

LIT: A.A.M. Besamusca, *Het 'Boec van Lancelote'. De Middelnederlandse vertaling in verzen van de Lancelot en Prose en het aandeel van Lodewijk van Velthem in de totstandkoming van de Lancelotcompilatie* (1988), p. 93-96 □ W. Kuiper, *Die riddere metten witten scilde. Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse Ferguut, gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium* (1989), p. 278-283 □ E. van den Berg, 'Nadrukformules in Middelnederlandse ridderepiek' in *De nieuwe taalgids* 85 (1992), p. 205-214.

narratio

ETYM: Lat. verhaal vertelling.

Term uit de retorica voor dat onderdeel van de opzet van een betoog (dispositio) dat na de inleiding (exordium) de feiten moet leveren voor het volgende onderdeel, de argumentatio. Dit feitenoverzicht moet beknopt, duidelijk en geloofwaardig zijn. Als afsluiting kan het best een voorstel (propositio) gedaan worden. Voor de narratio kan de redenaar putten uit tal van topoi (topos); met name de tijdsbepaling (locus a tempore, in het bijzonder de Natureingang) en plaatsbepaling (locus a loco) zijn voor het begin van een narratio erg geschikt, bijv.:

Die coninc Aertuer hadde hof
Gehouden, daer hi groten lof
Eens sinxendages, hadde ontfaen
Ter borch die hiet Caradigaen.
(*Ferguut*, ed. Rombauts e.a., 1982², p. 45)

Ick kreegh lestant een buydt op de Reden-rijckers Camer
(G.A. Bredero, *Klucht van de koe*, vs. 13 in *Kluchten*, ed. Daan, 1971, p. 62)

Er was 's morgens te tien ure eene ongewone beweging op den grooten weg die de afdeling PANDEGLANG verbindt met LEBAK.
(Multatuli, *Max Havelaar*, ed. Stuiveling, 1949, p. 38)

De narratio is uitgegroeid tot het belangrijkste of zelfs enige onderdeel van een literair werk (vgl. de roman).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 98-106.

navolging zie imitatio

numerus

ETYM: Lat. getal, telling (deel van een geordend geheel); harmonie.

In de klassieke literatuur: benaming voor maat en ritme. De numerus bestaat in een regelmatige opeenvolging van korte en lange lettergrepen. Deze volgt in de poëzie vaste regels (zie metrum). De numerus in proza was echter veel minder duidelijk, ook al legde men vooral via het cultiveren van de periode-2 (a.h.w. een samengestelde zin) een grote belangstelling aan de dag voor het aanbrengen van pauzen, het leggen van accenten en voor de melodie van de tekst. M.b.t. het begin en het einde van de periode bestonden wel precieze voorschriften (zie clausula).

O

obiectio

ETYM: Lat. tegenwerping < ob-icere = tegen-werpen, voor de voeten werpen.

In het middendeel van de antieke redevoering de opsomming van argumenten tegen een bepaald voorstel.

obscenitas

ETYM: Lat. obscenus = vuil, onwelvoeglijk, oneerbaar < ob-caenum = slijk, drek, gemene stand.

Term uit de retorica voor alles wat het schaamte- en zedelijkheidsgevoel van het gemiddelde publiek kwetst. De obsceniteit van een literair werk is dus afhankelijk van de receptie van de gemiddelde lezer, die de contemporaine maatstaven aanlegt van de gemeenschap waartoe hij behoort.

De discussie over obsceniteit hangt nauw samen met die over pornografie, maar obscene is een ruimer begrip dat niet alleen samenhangt met de beschrijving of afbeelding van seksuele handelingen, maar ook met godsdienstige en maatschappelijke taboes. Opmerkelijk is dat gedetailleerde beschrijvingen van moorden en oorlogsmisdaden zelden of nooit tot de obsceniteiten gerekend worden. Over het algemeen is men van mening dat de obsceniteit van een boek afgemeten dient te worden aan de bedoeling, het hoofdthema, en niet aan obscene taalgebruik in een enkele passage.

Dat de censuur het moeilijk heeft met het definiëren van wat obscene is, is gebleken bij het geruchtmakende proces in 1960 over *Lady Chatterley's lover* (1928) van D.H. Lawrence, dat voor die tijd alleen in gekuiste versie mocht verschijnen. Zie in dit verband ook Hicklin test.

Ook het slepende proces wegens godslastering tegen Gerard Reve naar aanleiding van *Nader tot U* (1966), dat zijn ontknoping vond in Reves zelfverdediging en vrijspraak voor de Hoge Raad in 1968, heeft te maken met een van de kenmerken van obscenitas, het vermengen van gewijd en profaan.

LIT: E. & Ph. Kronhausen, *Wat is pornografie? Eros en de vrijheid van drukpers* (1967⁵) □ J. Fekkes, *De God van je tante. Ofwel het ezel-proces van Gerard Kornelis van het Reve* (1968) □ B. Maso, 'Vilain moz en Corteis parole. Het gevoel voor obsceniteit in de middeleeuwen' in *Sociologisch tijdschrift* 10 (1983), p. 411-454 □

H. Montgomery Hyde, *The Lady Chatterley's lover trial* (1990) □ C.H. Rolph, *The trial of Lady Chatterley* (1990) □ D. Bradshaw & R. Potter (red.), *Prudes on the prowl: Fiction and obscenity in England, 1850 to the present day* (2013) □ R. Potter, *Obscene modernism: Literary censorship and experiment, 1900–1940* (2013) □ C.M. Harris, *Obscene pedagogies: Transgressive talk and sexual education in late medieval Britain* (2018).

obscuritas

ETYM: Lat. duisterheid, onduidelijkheid, geheimzinnigheid.

Term uit de retorica voor een tegen de helderheid (perspicuitas) indruisende fout, de duisterheid. Deze kan door verschillende oorzaken ontstaan. De meest voorkomende zijn een te ver doorgevoerde brevititas, teveel geaffecteerdheid en te weinig taalzuiverheid (puritas). Wat betreft dit laatste kan het gebruik van neologismen, archaïsmen en barbarismen tot onduidelijk en daarmee onbegrepen en duister taalgebruik leiden. Ook een ingewikkelde zinsbouw kan obscuritas veroorzaken.

In de renaissance wordt het verwijt van obscuritas niet zelden gepareerd door naar de eruditie van de beoogde doelgroep (lezers) te verwijzen. In de Nederlandse vertaling (1696) door Mattheus Smallegange van Baltasar Gracián's *El Oráculo Manual* (1647) is deze visie duidelijk vertegenwoordigd. Gracián heeft getracht:

duister te wesen, om met het geringe volk niet gemeensaem te zijn; of liever, om Groote lieden plaisier te doen [...] somtijts past de duisterheit wel, om sich van 't gemeen te doen onderscheiden.
(B. Gracián, *De konst der wijsheit*, 1696, fol. A6r-A7r.)

Uit deze zinsnede mogen we concluderen dat duisterheid en obscuritas aan het hof gewaardeerde, in ieder geval niet onnut geachte stijlkwaliteiten waren.

In korte, puntige gedichten als het epigram (zie punt dicht) dient de obscuritas, als gevolg van scherpzinnigheid en beknoptheid, vaak een delectatief (delectare) doel. In Nederland is Constantijn Huygens wel eens een duister dichter genoemd (Hellinga: 'poésie obscure').

LIT: W.Gs Hellinga, 'Document en anecdote' in *Maatstaf* 4 (1956), p. 272-295, m.n. p. 290 □ M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, *Duistere luister. Aspecten van obscuritas* (1988) □ J. Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (1995), m.n. p. 423 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 358-383.

obsecratio-1

ETYM: Lat. obsecrare = (be)zweren.

Vorm van aversio, nl. een literaire of retorische techniek die erin bestaat dat de schrijver of spreker het verhaal of betoog onderbreekt door te zweren bij iets dat afwezig is. Lat. synoniem obtestatio (= eed).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 383-386.

obtestatio zie obsecratio-1

occupatio

ETYM: Lat. occupare < ob-capere: in bezit nemen, beslag leggen op.

Term uit de retorica en poëtica voor een stijlfiguur die de aandacht op iets of iemand vestigt door middel van de bewering er niet over te willen spreken (vgl. praeteritio), zoals bijv. in de *Beatrijs*:

Dat ic prisede hare lede,
Sonderlinghe haer scoenhede,
Dats een dinc dat niet en dochte.
(ed. Meder & Wilmink, 1995, vs. 23-25).

‘Ante occupatio’ is de retorische techniek die erin bestaat mogelijke tegenwerpingen van de tegenstander te voorkomen door daarop te anticiperen.

LIT: W.P. Gerritsen, *Rhetorica en litteratuur in de middeleeuwen. Drie inleidende colleges* (1974), p. III, 3-III, 4.

officia oratoris

ETYM: Lat. taken van de redenaar.

De vijf taken van de redenaar in de ars retorica. Eerst moet hij vaststellen waarover hij het wil hebben en hoe hij dat wil aanpakken, de inventio. Daarna moet hij ordening aanbrengen in de stof (materia), de dispositio. Dan komt het uitschrijven en de verdere stilering van de rede, de elocutio. In de laatste fase komt het uit het hoofd leren en het uitspreken van de rede, memoria en pronuntiatio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 405-408.

omschrijving zie perifrase

omzetting zie substitutie-2, transmutatio

ontkenning

Het tegenspreken van een bewering of het ontkennen van een bepaalde schriftelijk uiting. Soms kan dat gedaan worden door het tegendeel van zo'n bewering uit te spreken (vgl. antoniem), maar meestal door zo'n uitspraak rechtstreeks te weerleggen. Dergelijke ontkenningen spelen in de advocatuur een belangrijke rol.

In een enkel geval kan de ontkenning optreden als versterking van het tegengestelde (vgl. litotes), zoals in het volgende voorbeeld (cursivering van ons):

Het laatst genoemde gebouw [...] levert de *niet onaardige* vertooning op van een oud klooster met moderne vensters.
(Hildebrand, *Camera obscura*, 1917²⁹, p. 227)

ontlening

Proces waarbij een auteur thema's (thema), motieven (motief), tekstgedeelten of zelfs gehele teksten 'leent' van andere auteurs en ze in zijn werk, al dan niet in aangepaste vorm, opneemt. In de middeleeuwen was dit een gebruikelijke werkwijze: het was niet belangrijk om oorspronkelijk te zijn; het was voor een auteur zelfs eervol om een groot voorbeeld na te streven (in de renaissance spreekt men van *imitatio*): het denkbeeld dat de contemporaine mensen dwergen waren, gezeten op de schouders van reuzen (waardoor zij iets verder konden kijken dan die reuzen), was erg populair.

Het opsporen van ontleningen aan andere werken vergt een grote belezenheid. De auteurs van Arthurromans (Arthurpiek) konden bij de ontlening van thema's en motieven putten uit een gigantisch stofcomplex (stof) en zij hebben dit ook veelvuldig gedaan. *De Roman van Walewein* (ed. Van Es, 1976²) bijvoorbeeld, een waarschijnlijk oorspronkelijke Middelnederlandse Arthurroman uit de tweede helft van de 13de eeuw, bevat ontleningen aan andere romans die wat ouder zijn: de *Lantsloot van der Haghedochte* (een bewerking van de Oudfranse *Lancelot en prose*) en de Oudfranse *Perceval*-continuatie van Gerbert de Montreuil. Op zijn beurt heeft de auteur van de *Moriaen* weer aan de *Walewein* ontleend en bevat de *Ridder metter Mouwen* motieven die uit de *Moriaen* afkomstig lijken te zijn.

Ontlening hoeft overigens geen proces te zijn waarbij effectbejag bij het publiek nagestreefd wordt. Wanneer een auteur echter bewust delen van andere teksten in zijn werk toepast (vgl. citaat) en daarnaast van zijn publiek verwacht dat het de verbanden tussen zijn tekst en die andere teksten als ingrepen van hem identificeert en als belangrijk herkent voor het begrip van de tekst, is er sprake van intertekstualiteit. Wanneer daarentegen een auteur ontleningen opzettelijk maskeert en het ongewenst acht dat ze herkend worden, kan er sprake zijn van plagiaat.

LIT: J.D. Janssens, 'De Arturistiek: een "wout sonder genade"' in *Spiegel der Letteren* 21 (1979) 1, p. 296-318 □ J.D. Janssens, 'Oude en nieuwe wegen in "het woud zonder genade"' in *Nieuwe Taalgids* 75 (1982), 291-312 □ B. Besamusca, *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans* (1993).

oppositie zie antithese

opsomming zie enumeratio

oraison funèbre zie lijkrede

oratio funebris zie lijkrede

oratio pro domo

ETYM: Lat. rede voor het eigen huis.

Term afkomstig van Cicero, gebruikt in een proces waarmee hij zijn onderkomen probeerde terug te krijgen dat hij vanwege zijn verblijf in exil was kwijtgeraakt. In het algemeen duidt men er een tekst (toespraak of rede(voering)) mee aan die het eigen belang moet dienen. Zo schreef Gabriël Smit een oratio pro domo over zijn eigen versbundel *Ternauwernood* (1951) in het tijdschrift *Roeping*.

oratio zie rede(voering)

oratorisch

ETYM: Lat. orator = spreker, redenaar.

Kwalificatie van die teksten die primair beheerst worden door dat element van de retorica dat de ars persuadendi betreft: overreden, overtuigen. Vandaar dat oratorische teksten of tekstgedeelten gericht zijn op het geven van argumenten, bewijzen en condities ter adstructie van de hoofdgedachte. Oratorische teksten hoeven niet perse in proza te zijn geschreven, maar kunnen ook de vorm van poëzie hebben (bijv. als leerdicht), al zal men ze zelden zien samenvallen met lyrische poëzie.

In de traditie maakt men een onderscheid tussen de oratorische periode (periodus-1) of volzin en de historische; die laatste geeft feiten en omstandigheden.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 412-416.

ordo artificialis

ETYM: Lat. gekunstelde volgorde.

Term uit de poëtica voor een gekunstelde, van het natuurlijke chronologisch verloop van de tijd afwijkende, beschrijving van gebeurtenissen (anachronie), dit in tegenstelling tot de ordo naturalis. Zo is het in literaire teksten niet ongebruikelijk met een spectaculaire gebeurtenis of dito traumatische ervaring te beginnen (in medias res), waarvan later de voorgeschiedenis verteld wordt.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 416-423.

ordo naturalis

ETYM: Lat. natuurlijke volgorde.

Term uit de poëtica voor een natuurlijk chronologisch verloop van de tijd (chronologische vertelwijze), dit in tegenstelling tot de ordo artificialis, de gekunstelde, de chronologie doorbrekende beschrijving van de gebeurtenissen, bijv. in medias res.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 416-423.

ornatus

ETYM: Lat. ornatus = opsmuk < ornare = versieren.

Term uit de retorica voor de meest omvangrijke van de vier stijldeugden binnen de elocutio: de stilistische verfraaiing/versiering, zowel wat betreft de gedachten (res) als de vorm (verba). Samen met perspicuitas, puritas en aptum gold ze als een belangrijke stijlkwaliiteit (virtutes dicendi, virtus elocutionis). De stijlmiddelen die daartoe gebruikt kunnen worden zijn talrijk. Ze kunnen onderverdeeld worden in tropen (troop-1) die betekenisverandering of -overdracht bij afzonderlijke woorden teweeg brengen (zoals metafoor, pars pro toto) en stijlfiguren (figurae) die weer te verdelen zijn in figurae verborum of woord- en zinfiguren (zoals inversie, enumeratie, annominatio) en figurae sententiarum of gedachtefiguren (zoals antithese, retorische vraag). Tenslotte is er de compositio of woordschikking met syntactische (periode, colon, comma), fonetische (homoeoprophoron) en metrische (versvoeten) implicaties.

LIT: E. Fantham, 'Varietas and Satietas: De oratore 3.96-103 and the Limits of ornatus' in *Rhetorica* (1988), p. 275-290 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 432-440.

overdrijving zie hyperbool

overreding zie persuasio

oxymoron

ETYM: Gr. oxu-mōros = een scherpe, schijnbaar ongerijmde tegenstelling < oxu- = scherp; mōros = afgestompt.

Term uit de stilistiek ter aanduiding van een bijzondere vorm van antithese, en wel een antithese per afzonderlijk woord. In deze contradictio in terminis, vaak in de vorm van een contradictio in adiectio, gaat tussen de twee leden van de antithese een intellectuele paradox schuil. Deze stijlfiguur kan verschillende functies hebben, zoals paradox, verrassingseffect of het oproepen van extreme emoties.

Men kan diverse soorten onderscheiden, zoals de samenstelling bestaande uit twee tegenovergestelde adjectieven (bijv. 'levend dood') of substantieven ('haatliefde'). Mogelijk is ook een combinatie van substantief met tegenovergesteld adjectief (bijv. 'jonge grijsaard') of van een werkwoord met een tegengesteld bijwoord (bijv. 'veelzeggend zwijgen').

Als synoniem gebruikt men soms de term antilogie (te omschrijven als 'tegenstrijdigheid').

LIT: E. Weber, *Das Oxymoron bei Shakespeare* (1963) □ W. Freytag, *Das Oxymoron bei Wolfram, Gottfried und andern Dichtern des Mittelalters* (1972) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 701-708; dl. 6 (2003), kol. 469-475.

P

palillogie

ETYM: Gr. palin-logein = opnieuw zeggen.

Term uit de stijlleer voor een vorm van een repetitio waarbij een woord of zinsdeel wordt herhaald om daar de nadruk op te leggen. Woordherhaling kan worden aangetroffen in de eerste en de derde versregel van de volgende strofe van P. van Ostaijen:

Danseresje, danseresje,
zoveel honderd in de maand,
word prinsesje, word prinsesje
tegen zoveel in de maand.
(P. van Ostaijen, *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 11)

Synoniem: iteratio.

LIT: M.P. Noël, 'Théorie et pratique du discours dans la Rhétorique à Alexandre: les usages de la palilogia' in S. Conte & S. Dubel (red.), *L'écriture des traités de rhétorique des origines grecques à la Renaissance* (2016).

panegyriek

ETYM: Gr. panègurikos = voor de hele gemeenschap; vandaar feestrede.

Lofrede of feestrede op historische of legendarische figuren en/of bijzondere gebeurtenissen. De panegyriek is ontstaan uit het encomium (koorzang) dat door de retoren sinds Gorgias (5de eeuw v. Chr.) in proza werd overgenomen. Bij de Romeinen werd de toespraak zeer lovend (Lat. oratio laudativa of demonstrativa, zie laudatio), zelfs vleierig, omdat ze meestal gericht was tot, of handelde over een bekend persoon bij zijn overlijden (lijkrede) of feestelijke gebeurtenis. Zo schreef rond 100 n. Chr. Plinius de Jongere zijn *Panegyricus in Traianum* bij de troonsbestijging van Traianus.

LIT: R. Rees, *Layers of loyalty in Latin Panegyrik* (2002) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 495-502 □ Cl. Schindler, *Per carmina landes: Untersuchungen zur spätantiken Verspanegyrik von Claudian bis Coripp* (2009) □ S. van Poppel, 'Een vurig verlangen om de keizer te zien'. Laatantieke panegyrieken en keizerlijke afwezigheid in Rome' in *Lampas* 45 (2012) 9, p. 179-196.

paradigma-1

ETYM: Gr. para-deigma = voor-beeld < para-deiknunai = naast (iets anders) laten zien, vergelijken.

In de antieke retoriek betekent paradigma een voorbeeldverhaal – reëel of fictief – dat geldt als logisch argument. Het dient gewoonlijk om iets te verklaren of om de toehoorder aan te sporen tot navolging. Zie ook exemplum.

paradox

ETYM: Gr. para-doxa = tegen de verwachting.

Stijlfiguur afkomstig uit de logica die behoort tot de gedachtefiguren waarin een tweeledigheid als tegenstelling (antithese) is ingebouwd. De paradox heeft de vorm van een tegenstrijdigheid, maar bevat een dieperliggende waarheid die de tegengestelde componenten met elkaar verzoent.

Een voorbeeld van zo'n schijnbare tegenstrijdigheid is het Bijbelse 'niets hebbende, alles bezittende' (2 Cor. 6:10). De paradox kan ook voorkomen als hoofdthema van een (deel van een) literair werk. Zo is Erasmus' *Lof der zotheid* (1509) gebaseerd op het principe dat de meest dwaze mens ook de meest wijze is. In de romantiek – met zijn voorkeur voor individuele vormgeving van individuele gevoelens en fantasieën – floreerde de paradox in allerlei genres en situaties. Zo schrijft Multatuli:

Ieder ziet hier dat ik geen schrijver ben.
(*Ideën*, dl. II, 1880, p. 85)

Bij Menno ter Braak is de paradox een geliefd stijlmiddel om aan de 'gefixeerde' of 'versteende' vormen die aan taal eigen zijn te ontkomen. In zijn werk zijn dan ook tal van paradoxen aan te wijzen. Zo legt hij zijn fictieve gesprekspartner in *Van oude en nieuwe christenen* (1937) de volgende paradox in de mond:

Gijsbertus. Ik kan mij dus veroorloven je met geklets te vervelen, want mijn geklets zal je beste inspiratie en de verveling zal je amusement zijn.
Wat denk je van déze paradox?
(*VW*, dl 3, 1950, p. 197)

LIT: C. Brooks, *The well wrought urn* (1971²) □ G. Kazemier, *De literaire paradox* (1972) □ R. Landheer, 'Wat is het specifieke van literaire paradoxen?' in *Corpusgebaseerde woordanalyse* (1987), p. 125-135 □ P. Geyer & R. Hagenbüchle (red.), *Das Paradox. Eine Herausforderung des abendländischen Denkens* (1992) □ R. Landheer & P.J. Smith (red.), *Le paradoxe en linguistique et en littérature* (1996) □ G.W. Erickson & J.A. Fossa, *Dictionary of paradox* (1998) □ Ch. Estienne & T. Peach, *Paradoxes* (1998) □ N. Rescher, *Paradoxes: their roots, range and resolution* (2001) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 516-524 □ R.A. Sorensen, *A brief history of the paradox: philosophy and the labyrinths of the mind* (2003) □ M. Clark, *Paradoxes from A to Z* (2007²) □ P.G. Platt, *Shakespeare and the culture of paradox* (2009).

parafrase

ETYM: Gr. para-frazein = spreken naast, aan de rand van.

Term uit de retorica voor een oefening in het met andere woorden weergeven van een voorbeeldtekst, ook in een ander genre, bijv. het overbrengen van poëzie naar proza of omgekeerd (zie hiervoor ook metafrase). De redenaar of auteur kon hiervan voordeel hebben bij de inventio en elocutio en de parafraseoefening kon bijdragen aan de beheersing van een vrijere vorm van imitatio. Het expliciet herhalen van een gedachte in andere bewoordingen om ze des te sterker te doen overkomen wordt ook commoratio (Lat.) of epimonè (Gr.) genoemd.

In de renaissance zijn veel parafrases gemaakt op de Spreuken van Salomo en de Psalmen, bijv. door Johan de Brune de Oude: *Proverbia, of, de spreucken van Salomon: nu eerst uyt de Hebreusche in onse Neder-duytsche tale over-gheset, ende in alle duystere plaetsen uyt-gheleghet, ende verklaert* (1619).

Later heeft parafrase uitsluitend de betekenis gekregen van het in andere woorden weergeven van een moeilijke tekst om die te verduidelijken.

Reeds bij de Romeinen was er een discussie (Crassus versus Quintilianus) over de mogelijkheid, respectievelijk toelaatbaarheid van parafraseren, omdat het gebruik van synoniemen toch nooit de inhoud van de te parafraseren tekst kan dekken. In de beweging van de New Criticism uit de eerste helft van de 20ste eeuw keert deze discussie terug: Cleanth Brooks heeft het in zijn *The well wrought urn* (1947²) over 'the heresy of paraphrase'.

LIT: C. Fuchs, *La paraphrase* (1982) □ C. Fuchs, *Paraphrase et énonciation* (1994) □ D. Wirth, *Paraphrase und Übersetzung in einem Inhalt Text-Modell* (1996) □ B. Daunay, *Éloge de la paraphrase* (2002) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 556-562.

parale(i)psis zie praeteritio

parègmenon zie figura etymologica

parenthese

ETYM: Gr. parenthesis = tussenlating < para = ernaast, extra; en-thesis = in-voeging < en-tithenai = plaatsen in.

Aanduiding voor een stilistisch verschijnsel behorend tot de woord- en zinfiguren, bestaande uit een tussenzin en daarom ook wel interpositio genoemd, in het bijzonder die welke buiten het syntactisch verband is geplaatst, vaak tussen streepjes of haakjes, zoals in:

Ik zorg - want het is stil en de straat nauw - gelijke tred met Awater te houden

(M. Nijhoff, *VG*, 1974⁴, p. 221)

Sommigen beschouwen de parentheses als een gedachtefiguren. In afgeleide zin wordt het woord parenthese ook wel gebruikt voor de streepjes of haakjes waartussen de ingevoegde zin geplaatst is.

LIT: N. Fabb & M. Halle, *Meter in poetry: a new theory* (2008) □ Y. T'Sjoen, ' "Noteer ik de data, de daden van uw woorden": Roger M.J. de Neef en de poëtische waarde van een parenthese' in *Dingzoeken in Taka-Tukaland* (2011), p. 72-80, 242 □ V. González-Díaz, 'Round brackets in Jane Austen' in *English Text Construction* 5 (2012), p. 174-207.

paronomasia

ETYM: Gr. para-onomazein = zijdelings noemen, met een kleine wijziging noemen.

Op gedeeltelijke klankovereenkomst (paronymie) berustende woordspeling, waarbij woorden met verschillende betekenis maar bijna gelijke klankstructuur bij elkaar worden geplaatst (in variatie of gecontrasteerd). Bijv. 'Liever blode Jan, dan dode Jan'. De grens tussen deze figuur en bepaalde andere tekstprocedés gebaseerd op klankherhaling (alliteratie, assonantie, annominatio en verwante vormen van rijm) is niet altijd even scherp te trekken, evenmin als met figuren als antanaclasis, figura etymologica of polyptoton.

Via het werk van R. Jakobson heeft de paronomasia een bijzondere betekenis gekregen in het structuralisme. Zij wordt er beschouwd als een van de duidelijkste manifestaties van de poëtische functie doordat klankequivalenties ('paradigmatische' overeenkomsten, gepercipieerd tegen de achtergrond van verschillen) zich enten op een reeks woorden in de lineair geordende uiting ('syntagmatische' relaties). Volgens Jakobson impliceert zulks dat twee dicht bij elkaar staande woorden die fonisch op elkaar gelijken, onvermijdelijk ook een semantische verbinding met elkaar aangaan. Zo vormt de paronomasia als het ware de linguïstische basis van het verschil tussen 'poëtische' en 'gewone' taal

LIT: H. Reckendorf, *Über Paronomasia in den semitischen Sprachen* (1909) □ R. Jakobson, 'Linguistics and poetics' in T.A. Sebeok (red.), *Style and language* (1960), p.350-358; ook in W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 96-106 en in B. van Heusden e.a. (red.), *Tekstboek literaire cultuur* (2001), p. 22-33. □ J.M. Casanowicz, *Paronomasia in the Old Testament* (reprint, 1971) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 649-652.

pars pro toto

ETYM: Lat. deel voor het geheel.

Vorm van metonymische (metonymie) beeldspraak waarbij een deel in plaats van het geheel genoemd wordt (bijv. 'kiel' voor 'schip'), zoals in:

Hy wenckt ons toe alreede, en blyft versekeræer
Te vryen onsen kiel van schipbreuck, en gevaer.
(J. van den Vondel, *Het lof der zee-vaert*, 1623, WB-ed., dl. 2, 1929, p. 432)

Het tegenovergestelde van een pars pro toto is het totum pro parte en beide termen vallen onder het begrip betekenisfiguur.

LIT: L.C. Michels, 'Omschrijvende functie in het Middelnederlands' in R. Roemans e.a., *Miscellanea J. Gessler* (1948), p. 896-900 □ T. Favié, "'De hand" als schuldig pars pro toto in de poëzie van Armando' in L. Korthals-Altes & D. Schram (red.), *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie* (2003), p. 307-323.

partitio

ETYM: Lat. partire = verdelen, indelen.

Term uit de retorica voor een opsomming (enumeratio) van de in het betoog te behandelen punten. De partitio staat dan gewoonlijk in het exordium, maar ze kan ook als een soort tussenevaluatie aan het eind van de narratio geplaatst worden. Als

de enumeratio als algemeen overzicht om het geheugen op te frissen aan het slot van een betoog (in de conclusio) staat, noemt men dat recapitulatio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 679-682.

pathopoeia

ETYM: Gr. pathos = hartstocht; poiein = maken, opwekken.

Retorische stijl die erop gericht is grote emoties (pathos) bij de toehoorders op te wekken. Men kan dit bereiken door zelf zijn hartstocht te laten blijken (buitensporige vreugde of zelfbeklag) of die gevoelens bij opgevoerde personen te leggen. Pathopoeia staat tegenover ethopoeia, nl. de normale stijl (zie ethos) die in een gesprek wordt gehanteerd volgens het karakter van de spreker.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 687-689.

pathos

ETYM: Gr. pathos = pijn, leed, gewaarwording, emotie, gevoel < paschein = ervaren.

Term uit de retorica voor de emoties die bij publiek of lezer opgewekt worden (movere). Bepaalde stijlmiddelen als exclamatio en hyperbool worden vaak gebruikt om pathos teweeg te brengen. Daar het veel sterker overkomt dan ethos, vinden we pathos in het genus sublime en wordt het vooral aangewend in de peroratio (zie ook pathopoeia).

Vooral in het renaissance-drama komt het vaak tot spectaculaire uitbarstingen van emoties en hartstochten. Overdrijving kan leiden tot een negatieve waardering van pathos, tot pathetiek, hetgeen vooral gebeurde in en ten aanzien van de literatuur van het sentimentalisme.

Aristoteles onderscheidde naast het pathos als overtuigingsmiddelen het ethos (het eigen karakter van de redenaar) en de logos (de eigenlijke argumenten).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 689-717 □ J.W.H. Konst, *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* (1993) □ *Laagpathos*, speciaal nummer van *Dietsche Warande & Belfort* 146 (2001).

percontatio

ETYM: Lat. onderzoek, navraag.

Synoniemen exquisitio (Lat. onderzoek) en communicatio. Percontatio is een vorm van dubitatio en dialogische sermocinatio, nl. een imaginaire dialoog van de redenaar met de tegenstander van zijn stelling of met het publiek ("Wat zoudt U in dit geval doen?"), waarbij de redenaar een imaginaire vraag of bewering van zijn opponent vragend herhaalt en daarop zelf een tegengesteld antwoord geeft. Dit laatste wordt subiectio genoemd. Bijv.:

Domus tibi deerat? At habebas;

pecunia superabat? At egebas.

(Je had geen huis? maar je had er wel één;

je had geld over? maar je had er tekort.)

(Cicero, *Pro Scauro*, 45, *Loeb Classical Library*, 2000, p. 300)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 745-747.

percursio

ETYM: Lat. per-currere = over iets heenlopen.

Term uit de retorica voor het vluchtig en zonder enige detaillering over een onderwerp heenlopen, hetgeen zich vaak uit in het gebruik van asyndetische hoofdzinnen en in de stijlfiguur van de enumeratio bijv. regel 4 van het 'Grafchrift' door P.G. Witsen Geysbeek:

Hier ligt Simplicius: men kan al zijn bedrijven,
En 't lot, dat hij in 't eind' verwierf,
Gemaklijk met vier woorden schrijven:
Hij sliep, hij at, hij dronk, en stierf.
(G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw ijn 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 1292)

Het tegenovergestelde van percursio is evidentia.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 748-750.

perifrase

ETYM: Gr. peri-frazein = rondom iets spreken, om-schrijven.

De perifrase is een stijlfiguur waarbij men een omschrijving i.p.v. het eigenlijke woord geeft. Synoniem: circumlocutio (Lat. uit circum-loqui = rondom iets spreken; vandaar: om-schrijving). Het is een van de begrippen die vallen onder de term betekenisfiguur.

Een voorbeeld is te vinden bij J. van den Vondel. In plaats van 'zoals de boer de gouden aren ploegt' schrijft Vondel:

Gelijck nu d'ackerman de zeissen slaet in d'airen,
En heenstreeft, door een zee van gout en goude baren...
(J. v.d. Vondel, *Inwydinge van 't Stadhuis t'Amsterdam*, ed. S. Albrcht, O. de Ruyter e.a., 1982, p. 21)

Types van perifrase zijn o.m. de antonomasie en het adynaton. Een antonomasia-1 (Gr. het noemen in de plaats van) geeft een omschrijving van iemands naam (bijv. de vader van goden en mensen i.p.v. Zeus of Jupiter). Een adynaton (Gr. a-dynatos = on-mogelijk) is een hyperbolische omschrijving (hyperbool) van het begrip 'nooit' door een volgens de natuurwetten onmogelijke gebeurtenis (bijv. 'nog eerder komt een kameel door het oog van een naald'). Ook de kenning in de Oudgermaanse poëzie heeft een perifrastisch karakter. Sommigen beschouwen ook de antoniem wel als een vorm van perifrase en in ruimere zin vallen ook het pleonasme en de tautologie er onder.

De perifrase kan allerlei functies hebben, bijv. humoristische, eufemistische (eufemisme) of verbeeldend-poëtische. In oudere opvattingen over poëtisch taalgebruik diende het vaak om 'lage' of 'triviale' woorden uit de tekst te weren.

De perifrase is niet te verwarren met de parafrase.

LIT: M. Gerritsen, 'Divergent wordorder development in Germanic languages' in J. Frisiak (red.), *Historical syntax* (1984), p. 107-135 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 765-771.

periode-2

ETYM: Gr. peri = rond; (h)odos = weg; vandaar rondgang, kringloop.

Een breed uitgewerkte volzin waarvan de onderdelen een harmonisch geheel vormen. De periode bestaat uit twee delen: de protasis-2 of het inleidend gedeelte, waarin de spanning wordt opgebouwd (Gr. pro-teinein = vooruit-strekken, vooruit-spannen) en de apodosis (Gr. terug-gave) waarin de spanning wordt opgelost. Beide delen kunnen uit verschillende leden of membra bestaan (zie colon) en zijn vaak verbonden door onderschikkende (hypotaxis) of nevenschikkende voegwoorden (parataxis). Traditioneel onderscheidt men de historische en de oratorische periode. De eerste vermeldt een bepaald feit met aanleiding en begeleidende omstandigheden, de tweede geeft bij de hoofdgedachte de bewijzen, redenen of voorwaarden.

De periode is afkomstig uit het antieke proza, maar was ook daarna nog zeer geliefd, o.a. in de renaissance en het Franse klassieke proza van de 17de eeuw. In de oudheid golden voor het begin en het einde van de periode bepaalde metrische voorschriften (zie clausula).

De interpunctie speelt een belangrijke rol in het articuleren van de logisch-grammaticale verbanden binnen de periode; zie in dit verband periodus-1.

LIT: J. Greidanus, *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926), p. 51 □ B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²; reprint 2009⁴), p. 214-219 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 750-764 □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 61-77.

periodus-1

ETYM: Lat. volzin.

Term uit de klassieke poëtica voor een zinsdeel dat bestaat uit een reeks van grammatisch met elkaar verbonden zinnen die samen een geheel vormen en dat wordt afgerond met een puntkomma (periodus-2). Tegenwoordig duidt periodus een volzin aan, die uit meer voor-, tussen-, en/of nazinnen bestaat, en wordt afgesloten met een punt.

LIT: J. Greidanus, *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926), p. 51 □ B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²; reprint 2009⁴), p. 214-219 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 750-764.

permutatio zie transmutatio

peroratio zie conclusio

perspicuitas

ETYM: Lat. per-spiciuus = door-zichtig, duidelijk < per-spicere = door-zien.

Term uit de retorica voor één van de vier stijldeugden binnen de elocutio, nl. de helderheid en begrijpelijkheid, het vermijden van ambiguïteit en duister taalgebruik.

LIT: J. Jansen, “‘Helderheid’ (perspicuitas) in enige renaissancistische drama-voorredes’ in *Spektator* 24 (1995) 3-4, p. 202-215 □ J. Jansen, 'Een Neolatinse encyclopedie en een voorrede in de moedertaal: twee opvattingen over "perspicuitas"' in C. van Eck, M. Spies & T. Streng (red.), *Een kwestie van stijl* (1997), p. 79-95 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 814-874.

persuasio

ETYM: Lat. persuadere = overtuigen, overreden.

Retorische term voor de overreding van het publiek of de rechter(s) door de redenaar. De spreker kan trachten het publiek tot louter verstandelijke instemming met zijn betoog te brengen (docere) of hij kan op het gevoel inwerken en trachten met ethos of pathos zijn publiek gunstig te stemmen (delectare), resp. te ontroeren (movere).

LIT: I. Worthington (red.), *Persuasion: Greek rhetoric in action* (1994) □ F.H. van Eemeren, R. Grootendorst & T. Kruijer, *Argumentatietheorie* (1981²), p. 252-253 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 874-907 □ R.G.A. Buxton, *Persuasion in Greek tragedy* (2010).

placere zie delectare

ploce

ETYM: Gr. plokè = vlechtwerk, weefsel.

Term uit de stijlleer, soms ook wel distinctio genoemd, bestaande uit een gevarieerde herhaling (repetitio). Kenmerkend is het accentueren van het betekenisverschil tussen leden van een woord- of zinsdeelherhaling. Het verschijnsel kan worden aangetroffen in veel gezegden, zoals in ‘een man, een man – een woord, een woord’. In het volgende citaat heeft het woord ‘muziek’ de tweede keer een specifiekere betekenis dan de eerste keer:

een taal, die zelf muziek ging zijn
doordat er echo's in weerklonken
van een muziek, hem meegeschonken
als waterkruik in de woestijn.
(M. Nijhoff, *VW*, dl. 1, 1982, p. 507)

pluralis pro singulari

Lat. meervoud in plaats van enkelvoud.

Vorm van synecdoche waarbij het meervoud wordt gebruikt in plaats van het enkelvoud. Zo gaat Nijhoff van het enkelvoudige ‘mensch’ over op het meervoudige ‘ons’ in de passage

de natuur is niet den mensch ter wille:
Slechts [...] staat zij ons toe [...]
(M. Nijhoff, *VW*, dl. 1, 1982, p. 110).

Een specifieke vorm van de pluralis pro singulari is de pluralis majestatis. In het tegenovergestelde geval spreekt men van singularis pro plurali.

polyptoton

ETYM: Gr. polus = veel; ptōsis = vorm van een woord door buiging; vandaar naamval e.d.

Term uit de retorica voor een vorm van repetitio, nl. de herhaling van hetzelfde woord in een zin of versregel in verschillende (buigings)vormen of naamvallen. Onder polyptoton vallen vormen van repetitio zoals de anafoor-1, de epanalepsis, de epifoor en de symploce. Doordat het betekenisverschil tussen de desbetreffende woorden telkens minimaal en doorzichtig is, ligt deze figuur dicht bij de gewone herhaling dan bij de woordspeling. Niettemin is er verband met de paronomasia. Voorbeelden van polyptoton zijn de bekende zinsneden ‘De koning der koningen’ of Plautus’ gezegde ‘Homo homini lupus’ (de ene mens is een wolf voor de andere). Een voorbeeld uit de poëzie is:

Gelijk een looper loopt, soo loopen wegh ons tijden
(R. Wansingh, ‘Des menschen tyt is kort’ in G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 417)

Zie ook variatio.

LIT: B. Gygli-Wyss, *Das nominale Polyptoton im älteren Griechisch* (1966) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 1526-1530 □ E. Gray, ‘Polyptoton in *In Memoriam*’ in *Studies in English literature* 55 (2015) 4, p. 841-860.

polysyndeton

ETYM: Gr. polu-sundeton = veelverbinding < polus = veel; sundetos = samengebonden.

Term uit de stijl leer voor de herhaling van verbindingswoorden bij een opsomming of enumeratio. Dit stijlmiddel wordt vooral in de klassieke talen gebruikt om de geledingen van langere mededelingen te verduidelijken of om op elk lid afzonderlijk de volle nadruk te leggen. Bijv.:

ut paene uno tempore *et* ad silvas *et* in flumine *et* iam in manibus nostris
hostes viderentur
(zodat men de vijand bijna tegelijkertijd *zowel* bij de bossen *als* in de rivier
als vlak bij de onzen zag)
(C. Julius Caesar, *De bello Gallico*, II 19).

In de gewone Nederlandse spreektaal komt het ook voor: 'En de schoolleiding, en de ouders, en de leerlingen zijn het erover eens'.

Het tegenovergestelde van het polysyndeton is het asyndeton-1. Een opsomming met slechts één voegwoord wordt monosyndeton genoemd.

LIT: P.J. Smith, 'A catalogue of Monsters - Quevedo, Tasso and the epic polysyndeton' in *Romanische Forschungen* 97 (1985), p. 418 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 6 (2003), kol. 1537-1541 □ M. Menzer, 'Barbarism and polysyndeton in Old English' in *Notes and queries* 58 (2011), p. 350.

praelectio

ETYM: Lat. prae-legere = voor-lezen.

Het voorlezen door de leraar en het lezen van teksten met de leerlingen op de retoricaschool, later de Latijnse school. Uit de praelectio konden leerlingen hun copia rerum en copia verborum aanleggen en tropen (troop-1) en figurae of stijlfiguren verzamelen.

LIT: P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (1955) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 5 (2001), kol. 184-193 (s.v. Lesung).

praemunitio

ETYM: Lat. prae-munire = van te voren optrekken, vooraf beveiligen.

Begrip uit de retorica voor het uit de weg ruimen (refutatio) van laster jegens de beklagde door de verdediger. Quintillianus verwijst naar de *Pro Caelio* van Cicero, waarin deze de stemmingmakerij omtrent Caelius ongedaan tracht te maken.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 196-201 (s.v. prolepsis).

praeparatio

ETYM: Lat. prae-parare = voor-bereiden.

Term uit de retorica voor de voorbereiding van het publiek of de lezer op een shockerende of ongeloofwaardige mededeling. De praeparatio maakt deel uit van de anticipatie-1 en maakt gebruik van amplificatio-2.

Een voorbeeld van amplificerende praeparatio is het begin van het gedicht 'De schipbreuk' van De Schoolmeester:

Onder de merkwaardigste tafreelen,
Waarin wy gewoon zijn de schepping te verdeelen,
Behooren vooral zekere natuurtooneelen,
Inzonderheid een vaartuig in den storm.
Wanneer iemand gerust kan zeggen: 'Ik ben maar een worm,
Die noch zijn eigen kan helpen, noch zijn natuurgenooten,
Al stond hy ook op zijn achterste pooten.
Zoo er daarom een schipbreuk voorhanden is op zee,
Ga ik liever voor mijn plezier niet meê. -
Leergierige jeugd! gy bespeurt gewis,
Dat wat ik thands op 't oog heb een schipbreuk is.
(*De gedichten van den Schoolmeester*, ed. Van Lennep, 1979³, p. 17)

praeteritio

ETYM: Lat. praeter-ire = voorbijgaan aan.

Term uit de retorica, soms vernederlandst als ‘preteritie’, voor de mededeling van een spreker of auteur dat hij het niet over een bepaald aspect van de zaak zal hebben – een aspect dat hij intussen wel expliciet noemt – maar zal overgaan tot iets belangrijkers. Het effect van praeteritio is dan vaak dat juist op het terloops genoemde extra aandacht valt.

De retorische traditie biedt verschillende (bijna) synonieme termen voor deze strategie, waaronder ‘apofasis’ (Gr. apo-fèmi = niet zeggen, ontkennen), ‘paralepsis’ of ‘paraleipsis’ (Gr. para-leipein = terzijde laten), ‘pretermissie’ of ‘praetermissio’ (Lat. praeter-mittere = voorbij laten gaan, over het hoofd zien), en occupatio. Ondanks de gelijkenis en etymologische verwantschap mag ‘praeteritio’ niet verward worden met ‘preteritum’ als grammaticale tijdsaanduiding (tempus).

De praeteritio berust op een geveinsde terughoudendheid, zoals in dit voorbeeld: ‘Ik kan me hier uiteraard niet uitspreken over de zwakke literaire waarde van deze roman’. De spreker drukt een krachtige maar controversiële mening of propositie (P) uit (‘deze roman is niks waard’) zonder evenwel de volledige verantwoordelijkheid ervoor op zich te nemen (hij verklaart dat hij zich van elke evaluatie onthoudt).

Dit procedé komt vaak voor in het dagelijkse taalgebruik. Men denke aan frequente uitdrukkingen als ‘om maar te zwijgen over P’, ‘verre van mij om te suggereren dat P’, ‘ik wil het dan niet hebben over P’, ‘[naam], om hem niet te noemen’, enz. Het is ook een erg doeltreffend wapen in de meer publieke context van juridische en politieke debatten, zoals in de volgende twee voorbeelden uit de Amerikaanse politiek:

Ik zal van leeftijd geen thema in deze campagne maken. Ik zal nooit, om politieke redenen, de jeugd en onervarenheid van mijn tegenstander uitbuiten. (Ronald Reagan, 73 jaar oud, in een debat met een veel jongere politieke opponent)

Ik weiger haar een bimbo te noemen, omdat dat niet politiek correct zou zijn. (Donald Trump, in een tweet over een journaliste)

Deze voorbeelden tonen de manipulatieve kracht van het procedé: het is de facto leugenachtig en contradictorisch (men zegt iets niet te doen, en doet het toch); het insinueert terloops een ‘waarheid’ zonder de toehoorder enig bewijs of argument aan te reiken; men kan zijn echte bedoelingen verschuilen achter een vermeend respect voor principes of personen. In het voorbeeld van R. Reagan gebeurt dit openlijk, met ironie en humor tot gevolg.

Iets gelijkaardigs gebeurt in de volgende passage uit de *Camera obscura* (1839) van Nicolaas Beets:

Ik geloof dat ik maar niet meer op mijn neef moet terugkomen.

Als ik het indenk, weet ik nauwelijks van waar mij de vermetelheid is aangewaaid om hem u voor te stellen. Ik vertel u nu maar niet, hoe wij in het Wapen van Amsterdam aan de table d’hôte dineerden. Hoe hij halflied fluisterde over de économie van een paar eenvoudigen, die, tegen ’t reglement van den kastelein aan, een halve flesch voor hun beide bestelden, en daarna dreigden zich een indigestie te eten aan den bouilli die na de

soep werd rondgediend, in de stellige overtuiging dat er geen ander vleesch komen zou. Hoe zijne blikken later den arm verlamden van een deftig heer met gepoeierd hoofd, die een taaie kip met een bot mes, natuurlijk niet heel handig, voorsneed. [enz.]

Een ander literair voorbeeld komt voor in scène 3.2 van *Julius Caesar* (ca. 1599) van W. Shakespeare. Antonius verklaart dat hij de pas vermoorde Caesar gewoon wil ‘begraven’ en niet wil ‘prijzen’, laat staan de samenzweeiders bekritisieren, maar hij doet net het omgekeerde. Zo maakt hij als volgt melding van het testament van Caesar:

Blijf rustig, vrienden; nee, ik mag ’t niet lezen;
Ge moet niet weten hoe Caesar u liefhad [...]
Ge moogt niet weten dat ge van hem erft;
Want wist ge dat, wat zou er dan gebeuren? (vert. W. Courteaux)

Overigens kan de praeteritio – afhankelijk van context, intenties, inhoud en formulering – nog andere functies vervullen. Zo kan ze vormgeven aan een strategische toegeving (*concessio*), bijv. wanneer een advocaat een algemeen bekend probleem niet onvermeld kan laten, maar het zo snel mogelijk wil doen vergeten: ‘het is overbodig het drankprobleem van mijn cliënt te vermelden’. En zo kan eenzelfde zin ‘ik hoef u er niet aan te herinneren dat P’ een polemische en sarcastische bedoeling hebben (wanneer P een mislukking betreft waarvan iedereen weet dat de aangesprokene er verantwoordelijk voor was) of, net omgekeerd, getuigen van fijngevoeligheid (wanneer de spreker discreet hulp wil bieden aan de minder erudiete luisteraar die misschien niet bekend was met P).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 27-32 □ A. van Velsen & J. de Jong, “‘Hij is handig, om niet te zeggen onethisch’”. De verleidingen van de praeteritio’ in K. Korevaart, H. Jansen & J. de Jong (red.), *Het woud van de retorica* (2007), p. 193-205 □ A.F. Snoeck Henckemans, ‘De stijlfiguur praeteritio als middel om strategisch te manoeuvreren’ in *Tijdschrift voor taalbeheersing* 30 (2008), p. 133-146 □ J. de Jong & A. van Velsen, “‘U hoort mij niet zeggen dat ...’”: de haken en ogen van de praeteritio’ in *Onze taal* 80 (2011), 2-3, p. 40-42.

praetermissio zie praeteritio

pragmatografie

ETYM: pragmatographia < Gr. pragma = daad, voorval; grafein = schrijven.

Het levendig beschrijven (beschrijving-1), eerder dan tonen, van een bijzondere gebeurtenis, zoals een veldslag, feest, huwelijk, enz. Het bodeverhaal en de teichoskopie in het drama zijn er toepassingen van.

preteritie zie praeteritio

pretermissie zie praeteritio

probare

ETYM: Lat. aannemelijk maken, bewijzen.

Term uit de retorica voor een van de middelen die de ars persuadendi ten dienste staan, nl. in het onderdeel van de argumentatio het aannemelijk maken van een zaak door middel van het aandragen van bewijzen. Dit kan het best gebeuren in een eenvoudige stijl, het genus humile, een van de drie genera elocutionis. De probatio kan gevolgd worden door de refutatio waarin de tegenargumenten van de andere partij weerlegd worden.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 123-130.

probatio zie probare

proëmium

ETYM: Gr. pro-oimion = inleiding, voorspel, voorrede < pro = voor, oimos = weg.

In de antieke retoriek de aanhef van of inleiding op een werk (gedicht, redevoering, dramatische tekst, e.d.). Zie ook proloog.

LIT: L. Jenaro-MacLennan, *The trecento commentaries on the 'Divina Commedia' and the Epistle to Cangrande* (1974).

progymnasmata

ETYM: Gr. pro-gumnazein = vooruit oefenen.

Term uit de retorica voor de eerste schooloefeningen in retorische vaardigheden, die voorafgaan aan het uitgebreidere curriculum van de exercitatio. Bij de progymnasmata ging het nog niet om het leren samenstellen van gehele redevoeringen, maar om het uitwerken van stellingen, om anekdotes (chria) en kleine toespraakjes (sermocinatio).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 159-191.

prolepsis-2

ETYM: Gr. vooraf-neming < pro-lambanein = vooraf nemen.

Prolepsis of anticipatio (Lat.) is een term uit de stijl leer voor een tot de gedachtefiguren behorende uitspraak waarin een woord of zinsdeel logisch te vroeg geplaatst is, zoals in formuleringen als 'heet water opzetten' of 'bont en blauw slaan'. Het betreft m.a.w. een voorbarige toeschrijving van een eigenschap aan het onderwerp of voorwerp van een werkwoord, terwijl deze eigenschap in feite slechts tot stand komt door de handeling uitgedrukt in het werkwoord.

Deze stijlfiguur is verwant aan de hysteron proteron, waarvan men het een variant zou kunnen noemen.

LIT: F.L. Zwaan, 'Hooftiana III: twee prolepsisgevallen' in *Nieuwe taalgids* 68 (1975) 6, p. 455-457.

prolepsis-3

ETYM: Gr. vooraf-neming, vooropgezette mening < pro-lambanein = vooraf nemen.

In de retoriek is de prolepsis of anticipatio (Lat.) de weerlegging vooraf van bedenkingen die men zelf maakt om bij de toehoorders het gras voor de voeten weg te maaien. Plausibele tegenargumenten worden door de spreker vermeld en ontkracht vóór ze bij de toehoorders kunnen opkomen. Bijv.:

"Men zal zich misschien afvragen waarom de politie niet vooraf aanwezig was, maar hiervoor is een eenvoudige verklaring..."

LIT: A. Manuweld, *Die Prolepsislehre Epikurs* (1972) □ F.L. Zwaan, 'Hooftiana III: twee prolepsisgevallen' in *Nieuwe Taalgids* 66 (1973), p. 59-60; 67 (1974), p. 228-234
□ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 196-201
□ H. Dyson, *Prolepsis and ennoia in the early Stoa* (2009).

pronuntiatio

ETYM: Lat. voordracht < pro-nuntiare = openlijk uitspreken, luid voordragen.

Pronuntiatio of actio is een term uit de retorica voor de voordracht van de rede(voering) als laatste taak van de redenaar (officia oratoris) na de inventio, dispositio, elocutio en memoria. Handgebaren, gelaatsexpressie en declamatie waren zaken die uitgebreid geoefend moesten worden. In het renaissance-theater en in de emblematiek was de chiologie (kennis van de handgebaren) nog steeds van veel belang, getuige het werk van J. Bulwer, *Chiologia, or the naturall language of the hand* (1644), of het veel latere Nederlandse werk van J.J. Engel, *De kunst van nabootzing door gebaarden* (2 dln., 1790), waarin voorbeelden van gebarentaal. Ook in de 19de eeuw werd nog aandacht besteed aan de mondelinge voordracht, zoals in B.H. Lulofs' *De declamatie; of de kunst van declaméren of recitéren en van de mondelinge voordracht of uiterlijke welsprekendheid* (1848), waarin hij in woorden en afbeeldingen aanwijzingen gaf met dat doel. Dat daar belangstelling voor bestond, blijkt uit het feit dat het boek in 1877 opnieuw werd uitgegeven door J. van Vloten.

LIT: M. Weller & G. Stuiveling, *Moderne welsprekendheid* (1961) □ W. van den Berg, 'Van horen zeggen' in *Een bedachtzame beeldenstorm* (1999), p. 89-114 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 212-247.

propositio

ETYM: Lat. propositio = onderwerp, voornemen < pro-ponere = voor ogen stellen, uiteenzetten, zich voornemen.

Term uit de retorica voor het begin van een literair werk waarin de auteur zijn onderwerp of probleemstelling aangeeft. In het epos staat de propositio, waarin de hoofdhandeling wordt aangegeven, gewoonlijk vooraan, gevolgd door de invocatio. In de redevoering (rede) komt de propositio vaak na het exordium.

Een voorbeeld van een propositio aan het begin van een episch gedicht zijn vs. 1-4 van Vondels *Verovering van Grol*:

Ick sing den legertoght des Princen van Oranjen,
Die 't heyr van Spinola, en all' de maght van Spanjen
Met sijn' slaghordens tarte, in het bestoven velt,
En Dulcken de stadt Grol deed' ruymen met geweld.
(1627, WB-ed., 1929, dl. 3, p. 128)

LIT: W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden*, dl. 1 (1975), p. 138-207 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 307-315.

prosapodosis

ETYM: Gr. pros-apo-dosis < pros-apo-didōmi = bovendien (terug)geven.

Stijlfiguur en retorisch procédé voor het herhalen (Lat. synoniem redditio) of het verduidelijkend toevoegen (Lat. synoniemen subiunctio en subnexio) van woorden in een zin of vers.

prosopopoeia

ETYM: Gr. prosōpopoia = persoonsverbeelding < prosōpon = gezicht, figuur; poiein = maken.

Term uit de retorica voor de oefening in het uitdrukken van de emoties van een verzonnen personage op een beslissend moment van zijn loopbaan of leven. Betreft het een persoon uit de geschiedenis of mythologie dan spreken we van ethopoeia.

Zie ook personificatie.

LIT: M.B. Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991), p. 45 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1176-1177 (s.v. attributio) □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 97-112.

protasis-2

ETYM: Gr. pro-tassein = voorop plaatsen.

Term uit de retorica voor het eerste, onderschikkende, deel van een volzin (periodus-1) of versregel waarin de voorwaarden staan waaraan de inhoud van het tweede deel, de erop volgende hoofdzin (apodosis), dient te voldoen. Vaak betreft het zinnen met een antithese van het type 'als ..., dan ...'.

Een voorbeeld van zinnen met protasis en apodosis zijn de twee laatste strofen van het anonieme 'Vermakelyk-lied' uit *Apollo's St. Nicolaasgift aan Minerva* (ca. 1730):

Zal dat Kind zyn gelyk de Vaar,
Tussen den Haag,
Dan zal het zyn een Sneukelaar,
Tussen den Haag en Leye, Leye, Leye,
Tussen den Haag en Leydzendam.
Zal dat Kind zyn gelyk de Moer,
Tussen den Haag,
Dan zal het zyn een mooje Hoer,
Tussen den Haag en Leye, Leye, Leye,
Tussen den Haag en Leydzendam.

(G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 957-960).

LIT: H.C. Nutting, *Studies in the si-clause* (2 dln, 1905).

proteron hysteron zie hysteron proteron

prothysteron zie hysteron proteron

purgatio

ETYM: Lat. verontschuldiging, het zuiveren van een beschuldiging < purgare = reinigen, zuiveren.

Term uit de retorica, speciaal het genus iudiciale, voor het vragen van vergiffenis omdat men uit onwetendheid gehandeld heeft. Een veel zwakkere verdediging dan de purgatio is de deprecatio waarbij vergiffenis gevraagd wordt zonder overigens schuld of opzet te ontkennen.

Een geval van purgatio treft men bijv. aan in de rei aan het begin van het derde bedrijf van J. van den Vondels *Leeuwendalers* waar Hageroos eerst gekapitteld wordt omdat hij ‘op het zoenfeest loopt uit jagen’. Nadat hij uitgelegd heeft dat hij niet op eigenbelang uit was, zegt de rei:

Vergeefme dan dat ick onwetende u bestraff’:
O deeghlijckheit, ghy zijt wel waerdigh, datze u dancken.
(1647, WB-ed., dl 5, 1931, p. 309)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 479-485.

purisme

ETYM: Fr. overdreven zuiverheid < pur = zuiver.

Taalkundige term voor het streven naar (herstel van) zuiverheid van de moedertaal door het weren van barbarismen, een streven dat meer politiek-economisch (nationalistisch-chauvinistisch) dan taalkundig-wetenschappelijk bepaald wordt. Doordat purisme vaak tot overdreven zuiveringsacties heeft geleid, heeft de term een wat negatieve bijmaak gekregen. Zie ook exofonie en heterolinguïsme.

In verschillende perioden van de taalgeschiedenis vallen puristische tendensen aan te wijzen, allereerst bij de humanisten (humanisme) die bij de reconstructie van de juiste tekst van de klassieke geschriften ook een zuiver Latijn trachtten te herstellen (puritas). Vervolgens probeerde men ook tijdens de renaissance de respectieve moedertalen op te bouwen naar het model van het Latijn (taalbouw), waarbij de zuivering een belangrijke plaats innam in het werk van de spraakkonstenaren, wetenschappers en literatoren. Tussen 1635 en 1694 deed de Académie Française een geslaagde poging om een zuiver Frans tot stand te brengen. Nog in 1994 werd

in Frankrijk een poging gedaan om via wetgeving de invloed van het Engels-Amerikaans op de Franse taal te weren.

Centraal in de puristische beweging van de 16de en 17de eeuw stond de bewijsvoering voor de oorspronkelijkheid van het Nederlands ten opzichte van met name de Romaanse talen: Becanus meende bewijzen te hebben voor het Nederlands als de taal van het paradijs, een gegeven dat vervolgens gebruikt kon worden in de strijd tegen de verfranste rederijkerstaal. Van Hout, Coornhert, Spiegel, Hooft, Vondel en vele anderen wezen er bij voortdoring op dat het Nederlands in geen enkel opzicht de mindere was van de ons omringende talen. Dankzij Stevin is de wiskundeterminologie grotendeels vernederlandst, maar ondanks pogingen van o.a. Hugo de Groot is dat niet gelukt met de juridische termen.

In de tweede helft van de 18de eeuw komt er verzet tegen de al te rigide taalzuivering van de classicisten. Na de Franse tijd volgt een nieuwe puristische golf tegen de ‘Fransche taalbastardij’ (Staring, 1816; B.H. Lulofs, 1826), maar ook tegen de inmiddels binnengedrongen invloed uit het oosten, waartegen zich vooral eind 19de eeuw de samenstellers van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* keerden. De 19de-eeuwse Zuid-Nederlandse auteurs (Conscience, Gezelle) haalden echter liever germanismen binnen in de strijd tegen de gallicismen. De toenemende internationalisering in de 20ste eeuw betekent koren op de molen van de puristen, maar tevens vechten tegen de bierkaai. Een gematigd purisme is vertegenwoordigd in het Genootschap Onze Taal (opgericht in 1931) dat zich ten doel stelt ‘het verantwoorde gebruik van de Nederlandse taal te bevorderen en aan hen die haar gebruiken meer begrip en kennis daarvan bij te brengen’.

LIT: C.G.N. de Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1952⁵) □ L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956) □ J. Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*, dl. 1 (1995), p. 381-398 □ *Onze Taal* (1931-).

puritas

ETYM: Lat. puritas = zuiverheid < purus = zuiver.

De oorspronkelijk Griekse term ‘hellênismos’, juist Grieks taalgebruik, werd verlatijnt tot Latinitas, juist Latijns taalgebruik, en betekent voor de latere volkstalen in de vorm van puritas een idiomatisch juist taalgebruik. De belangrijkste norm is het gangbare spraakgebruik, de consuetudo, die voor het schriftelijk taalgebruik, de literatuur, echter aangevuld wordt met een beroep op auctoritas en vetustas. Vergrijpen tegen de puritas zijn barbarisme en soloecismus (zie solecisme), maar ook een te angstvallig purisme. Vooral de 16de- en 17de-eeuwse taalbouwers hebben met het probleem van de puritas van het Nederlands geworsteld. Vondel besteedt er ook de nodige aandacht aan in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (WB-ed., dl. 5, 1931, p. 484-491, met name regel 10-43).

LIT: L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* (1956) □ J. Jansen, ‘“Helderheid” (perspicuitas) in enige renaissancistische drama-voorredes’ in *Spektator* 24 (1995), p. 202-215 □ A. Curzan, *Fixing English. Prescriptivism and language history* (2014).

pusma

ETYM: Gr. *pusma* = ondervraging.

Vorm van *chrie*, nl. een veelvoudige vraag die niet, in tegenstelling tot een eenvoudige, specifieke vraag, met ja of nee kan worden beantwoord, maar slechts met een veelheid van (ant)woorden. Bijv.: 'Waar was je op dat moment en wie kan dat getuigen?'

Q

quadrivium

ETYM: Lat. *quadrivium* = viersprong < *quadri-via* = vier-weg.

Het *quadrivium* maakt met het *trivium* (*grammatica*, *dialectica* en *retorica*) deel uit van de *artes liberales*, de zeven vrije kunsten, en bevat de volgende wetenschappen: *arithmetica* (rekenkunde), *geometrica* (landmeetkunde), *astronomia* (sterrenkunde) en *musica* (muziek).

LIT: P. Abelson, *The seven liberal arts* (1906; reprint 1965) □ J. Koch (red.), *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters* (1959; reprint 1976) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1080-1109 (s.v. *artes liberales*).

quaestio

ETYM: Lat. onderzoek, bevraging.

Term uit de *retorica* voor de vraag waarom het gaat in een rede en die – in het kader van de *inventio* – het *dubium* onder woorden brengt. Men maakt een onderscheid tussen enerzijds de *quaestio finita* of *specialis*, ook wel *hypothesis* genoemd (Gr. onder-stelling, stelling onder gezag van), en anderzijds de *quaestio infinita* of *generalis*, ook *thesis* genoemd.

LIT: S. Axters, 'Over 'quaestio disputata' en 'questio de quolibet' in Middelnederlandsche literatuur' in *Ons geestelijk erf* (1943) 1, p. 31-70 □ M. Spies, "'Op de questye...': over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen' in *Nieuwe Taalgids* 83 (1990), p. 139-150 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 420 (s.v. *Frage*) □ F. Goyet, *Le regard rhétorique* (2017).

quaestio finita

ETYM: Lat. bepaald onderzoek, bepaalde bevraging.

Term uit de *retorica* voor een praktisch vraagstuk (*quaestio*) van bijzondere aard waarin een redenaar een *dubium* onder woorden kan brengen in het kader van de *inventio*. De *quaestio finita* of *specialis* (ook wel *hypothesis* genoemd < Gr. onder-stelling, stelling onder gezag van) is in tegenstelling tot de *quaestio infinita* gericht op concrete personen of feiten, bijv. of X de moord op Y gepleegd heeft.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert., 1998), p. 39-42 □ F. Goyet, *Le regard rhétorique* (2017).

quaestio infinita

ETYM: Lat. onbepaald onderzoek, onbepaalde bevraging.

Term uit de retorica (ook wel thesis genoemd < Gr. thesis = stelling) voor een vraagstuk (quaestio) van algemeen-theoretische aard waarin een redenaar een dubium onder woorden kan brengen in het kader van de inventio. De quaestio infinita of generalis is in tegenstelling tot de quaestio finita abstract, bijv. of een dronken man een moord kan plegen.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert., 1998), p. 39-42 □ F. Goyet, *Le regard rhétorique* (2017).

R

ratiocinatio zie enthymema

recapitulatio

ETYM: Lat. re-capitulare = terug opstellen onder kopjes < re = opnieuw; capitulum = kopje < caput = hoofd; Gr. anacephaleosis, kephalè = kop.

Term uit de retorica voor een enumeratio, een opsomming van de hoofdpunten, bij wijze van algemeen overzicht om het geheugen op te frissen aan het slot van een betoog als onderdeel van de peroratio (in de conclusio). Ook wel anacephaleosis genoemd. Als de opsomming van te behandelen punten aan het begin van een betoog gegeven wordt of ter afsluiting van de narratio, heet dat partitio.

reditio

ETYM: Lat. reddere = teruggeven, herhalen; Gr. syn. prosapodosis < pros-apo-didōmi = bovendien-(terug)geven.

Term uit de retorica voor een vorm van repetitio, nl. de herhaling van gelijke woorden aan het begin en het eind van een zin of versregel, hetzij in dezelfde, hetzij in tegengestelde volgorde, zoals in het gedicht van Hendrik de Vries:

Wit zijn de mensen, wit zijn de huizen,
Wit is de vrouw, en haar knecht is wit;
Wit is de kamer waar niemand meer zit.

(in G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1979, p. 605).

rede(voering)

ETYM: Lat. oratio < orare=spreken, een redevoering houden.

Mondelinge voordracht van een tekst door één persoon, gericht tot een bepaald publiek. In het huidige medialand hoeft dat publiek niet meer lijfelijk aanwezig te zijn, maar dat was anders in de tijd van ontstaan van het literaire genre van de redevoering, de klassieke oudheid. Toen was het een betoog, door een redenaar uitgesproken, met de bedoeling toehoorders voor een zaak (causa) te winnen. Op basis van de indeling van Aristoteles en de ideeën in Cicero (*De oratore*) onderscheidt men drie soorten redevoeringen: 1. het genus iudiciale, de gerechtelijke pleitrede; 2. het genus deliberativum, de politieke rede; 3. het genus demonstrativum, om iemands gedrag te prijzen of af te keuren. In later tijd werd hier de gewijde rede (preek; sermoen) als apart genre aan toegevoegd.

Bij de voorschriften onderscheidt men een leer van de stof (materia) en een leer van de verwerking (tractatio) van de stof. Tot de materia behoort de vraag naar de feitelijke situatie (quaestio) alsmede het punt van de geloofwaardigheid of waarschijnlijkheid, kortom: het geheel van feiten en meningen. De antieke rede verliep volgens een vast schema: inleiding (exordium), centraal gedeelte (corpus-2), slot (conclusio, peroratio). In de peroratio (Lat. slotrede) herhaalt de redenaar in het kort zijn stelling en de daarbij behorende bewijzen, en probeert hij door het aanwenden van ethos en pathos zijn toehoorders voor zich te winnen.

Volgens de regels van de retorica ontstaat een redevoering in vijf fasen, de officia oratoris (taken van de redenaar), waaraan de intellectio voorafgaat, d.i. het vaststellen van de hoofdvraag der causa (zie ook constitutio) en van de graad van verdedigbaarheid van de eigen partij, evenals het algemene inzicht in de mogelijkheden van gedachtelijke ontwikkeling. De vijf bewerkingsfasen (tractatio) zijn:

1. Inventio, het vinden van de stof, o.m. via de bekende vragenreeks (een mnemotechnische hexameter): quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?
2. Dispositio, het ordenen van de gedachten om een duidelijke en overzichtelijke voorstelling mogelijk te maken.
3. Elocutio, het verwoorden van de stof, rekening houdend met de virtutes dicendi (ook virtutes elocutionis genoemd), d.w.z. de eisen van de stijlleer.
4. Memoria (Lat. geheugen), het van buiten leren van de rede.
5. Pronuntiatio (Lat. rede in het publiek), het uitspreken van de rede met de gepaste intonatie en gebaren.

Er is een nauwe samenhang tussen 1, 2 en 3: ze gelden voor geschreven en gesproken teksten.

De bij de elocutio horende virtutes dicendi (kwaliteiten van het zeggen, stijlkwiteiten) waren: puritas (taalzuiverheid), perspicuitas (duidelijkheid), ornatus (sierlijkheid) en aptum (aangepastheid aan onderwerp, toehoorders, situatie).

In het retoricaonderwijs richtte men zich in het bijzonder op de pleitrede, omdat men vond dat ieder die zich op dit uiterst belangrijke terrein van de rechtspraak retorisch goed ontwikkeld had, zich ook op andere gebieden en in andere situaties als terzake kundig zou kunnen manifesteren wanneer hij daar het woord zou moeten voeren.

Vanaf de romantiek worden de voorschriften minder streng. De in zijn tijd invloedrijkste redenaar en theoreticus van de welsprekendheid in Nederland, J.H. van der Palm (1763-1840), legde zich vooral toe op het goed verzorgde taalgebruik (puritas) en hij paste alle hem ten dienste staande stijlfiguren toe (ornatus). Hij streefde naar helderheid (perspicuitas), eenvoud en levendigheid, maar bezat nog niet het

karacteristieke woord, de bondigheid en bewogenheid die na hem bij velen in zwang kwamen. In de 19de eeuw, waarin de orale traditie nog sterk doorwerkt, schrijft de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs *De kunst der mondelinge voordracht of uiterlijke welsprekendheid* (1848), waarvan in 1877 door J. van Vloten nog een nieuwe editie wordt uitgegeven.

Volgt men de praktijk van de 19de eeuw in haar verdere ontwikkeling, dan kan men zien dat er in een stuk als de toespraak tot de hoofden van Lebak in Multatuli's *Max Havelaar* (1860) een zekere tweesporigheid valt waar te nemen. Enerzijds is er nog iets van de oude retorische plechtstatigheid (vgl. 'luisterend naar de woorden van mijn mond' e.d.) gecombineerd met een grote hoeveelheid traditionele stijlfiguren, anderzijds doet de toespraak tamelijk modern aan door de directheid, de emotionele inslag en de inbedding in de vertelsituatie die het betoog van onderbrekingen voorziet. Men ziet hier een verschil tussen deze (geschreven) literaire vorm van iemand als Multatuli en de oorspronkelijke orale vorm van de pleitrede e.a. uit oudheid en renaissance. Het is symptomatisch voor de romantiek dat er enerzijds een terugdringing valt waar te nemen van de invloed van de retorica en dat er anderzijds een diversiteit van traditionele stijlmiddelen gehandhaafd wordt.

Die verschuiving blijft ook kenmerkend voor de 20ste eeuw, zoals blijkt uit politieke toespraken, populair-wetenschappelijke causerieën en tal van andere toespraken en redevoeringen. In Amsterdam werd aan de benoeming als hoogleraar letterkunde van G. Stuiveling het hoogleraarschap toegevoegd van dat van de taalbeheersing. In die hoedanigheid hield hij zich bezig met het opleiden van studenten in het spreken in het openbaar. Samen met M. Weller publiceerde hij het 'handboek voor mondelinge taalbeheersing' *Moderne welsprekendheid* (1961).

Synoniemen zijn betoog en oratio. Varianten van de rede(voering) zijn de causerie, de lezing-1, de voordracht, de speech, de tafelrede en de lijkrede. Ook de apologie en de oratio pro domo kunnen soms beschouwd worden als vormen van redevoeringen, evenals de toespraak.

LIT: *Recherches rhétoriques*, themanummer van *Communications* (1970) □ H.F. Plett, *Einführung in die rhetorische Textanalyse* (1973²) □ Ch. Perelman, *Retorica en argumentatie* (1979) □ G.J. Vis, 'Van Groningen tot Luik: de beginjaren van het academisch handboek voor Nederlandse letterkunde en welsprekendheid' in *De negentiende eeuw* 12 (1988), p. 180-204 □ W. van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm* (1999), p. 89-114 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 698-790 □ Th. Anz, *Handbuch Literaturwissenschaft*, dl. 2 (2007).

redekunst zie retorica

reduplicatio zie anadiplosis

reflexio

ETYM: Lat. reflexus = ombuiging, terugbuiging < re-flectere = om-buigen.

Term uit de retorica voor een in een dialoog gebruikte distinctio, nl. een semantisch verschil tussen het normale gebruik van een woord en een door de andere spreker herhaald nadrukkelijk en bijzonder gebruik van hetzelfde woord. De reflexio is verwant aan paronomasia, anadiplosis en polyptoton.

Een geval van reflexio kan men aantreffen in G.A. Bredero's *Spaenschen Brabander*, waar het woord 'Heer' in een dialoog tussen Jerolimo en Robbeknol een geheel andere inhoud heeft:

J: Want ons Heer heet ou verleent een goey mester an mijn.

R: En ick sal jou, mijn Heer, een goede dienaar zijn.

(1618, ed. Stutterheim, 1974, p. 158)

refutatio

ETYM: Lat. refutare = neerslaan, afwijzen, weerleggen.

Term uit de retorica voor dat gedeelte van de argumentatio waarin de argumenten van de opponent weerlegd worden.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 1109-1113.

regressio

ETYM: Lat. re-gredi = terug-gaan, terug-keren.

Term uit de retorica voor een verduidelijkende repetitio van elementen van een eerder genoemd geheel (zie ook anadiplosis). Een voorbeeld vindt men in Jan van Houts rede 'Tot het gezelschap' aan de Leidse universiteit van 1575, waarin hij – ter verduidelijking van de stelling dat de massa onkundig is op het terrein van de kunstcritiek – repeterend een aantal voorbeelden aanhaalt: een redenaar, een musicus, een beeldhouwer en een dichter over wie het publiek totaal verkeerd oordeelt (Jan van Hout, *Voorrede tot het gezelschap*, ed. K.J.S. Bostoen, S. Gabriëls & J. Koppenol, 1993, p. 9). Een ander voorbeeld: 'Hij verloor beide benen, zijn linkerbeen was bij het ongeval afgerukt, zijn rechter werd afgezet'.

remotio zie metastasis-1

repetitio

ETYM: Lat. re-petere = naar iets teruggaan, terug-halen, vandaar herhalen.

Repetitio of herhaling is, evenals in de muziek, één van de meest elementaire vormgevingsverschijnselen in de literatuur, vooral in de poëzie (zie ook tekstbewerking). Er zijn zeer veel vormen van herhaling die in de literatuur een rol spelen. Repetitio komt voor als herhaling van klanken (rijm), van klinkers (assonantie), medeklinkers (acconsonantie, alliteratie), van hele woorden (rime riche, palillogie), van woordgroepen (epanalepsis), van hele versregels of zinnen (stock-1, refrain-1, refrain-2) of van hele teksten of tekstelementen (citaat, pastiche-2, plagiaat). Herhaling is ook de grondslag van het metrum.

Het gebruik van de repetitio kent allerlei vormen en functies. Het kan dienen voor het klankeffect, zoals doorgaans bij rijm; het aanbrengen van nadruk of het leggen van een verband, zoals bij het herhalen van woorden of zinsdelen; of het geven van een wijze les of een conclusie door het herhalen van een zin of spreuk aan het einde van een strofe, waarbij men kan denken aan het rederijkersrefrein. Een poëzievorm die bestaat bij de gratie van de repetitio is het cyclisch gedicht.

Soms is de herhaling formeel: een spel met woorden of zinsdelen. Ook kan de herhaling van betekenis veranderen, omdat de context rond de herhaling veranderd is. Een voorbeeld van een functionele herhaling waarbij de context de betekenis van die herhaling wijzigt, is:

Wanneer je begeren zult
De pijn van het bloed,
Wanneer je leren zult
Wat het leven doet.

(M. Nijhoff, 'Aan mijn kind' in *Verzamelde gedichten*, 1995, p.66)

Verskillende verschijningsvormen van de repetitio zijn, naast de eerder genoemde, o.m. de anadiplosis, antanaclasis, antimetabole, complexio, concatenatio, conduplicatio, contentio, correctio, epifoor, geminatio, ploce, polyptoton, redditio, redundantie en symploce.

De 'repetitio' is verwant aan het parallellisme, waarbij het herhalend element van grammaticale aard is.

LIT: D. Fehling, *Die Wiederholungsfiguren und ihr Gebrauch bei den Griechen vor Gorgias* (1968) □ J. de Geer, 'Het herhalingsprocédé in het Wilhelmus' in *Literatuur* 3 (1989), p. 360-367 □ A. Zweers, 'Repetition as a mode of narration in Louis Couperus *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan*' in *Canadian journal of Netherlandic studies* 116 (1995) 1, p. 35-39 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1371 (s.v. Wiederholung).

res

ETYM: Lat. za(a)k(en).

Term uit de retorica voor de zaken of onderwerpen die aan de orde komen bij de inventio (stofvinding) en dispositio (schematische opzet). In de elocutio (stijlvorm) worden de res verwoord met behulp van verba (de verwoording). De voorraad res waarover een redenaar of auteur beschikt, is de copia rerum (beschikbare onderwerpen).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 7 (2005), kol. 1200-1310.

res certa zie certum

res dubia zie dubium

reticentia zie aposiopese

retorica

ETYM: Gr. *rètorikè technè* = redekunst < *rètōr* = redenaar, leraar in de welsprekendheid.

Retorica of *ars retorica* is de leer van de welsprekendheid, een van de *artes liberales* uit het trivium, nl. de op de praktijk gebaseerde theorie omtrent de techniek van een goede mondelinge taalbeheersing (*ars bene dicendi*; later ook van de schriftelijke taalbeheersing), en van overreden en overtuigen (*ars persuadendi*). Die techniek was met name nodig op drie terreinen – de juridische, politieke en gelegenheidstoespraak – waarvoor men de drie *genera causarum* onderscheidde, respectievelijk het *genus iudiciale*, het *genus deliberativum* en het *genus demonstrativum*. Het overtuigen kon gebeuren door middel van onderrichten (*docere*) of bewijzen (*probare*), door emotioneren (*movere*) of voor zich innemen (*delectare* of *conciliare*). Bij ieder middel hoort een bepaald stijlniveau, nl. een verheven (*genus grave*, zie *genus sublime*), midden- (*genus medium*) en gewone stijl (*genus humile*): de *genera elocutionis*.

De taken van de redenaar, respectievelijk auteur (*officia oratoris*), bestaan uit het vinden van de stof (*inventio*), het ordenen (*dispositio*) en formuleren (*elocutio*) daarvan, voordat hij toe is aan het uit het hoofd leren (*memoria*) en uitspreken (*pronunciatio* of *actio*) van de rede.

Het systeem van de klassieke retorica ontwikkelde zich vanaf de 5de eeuw v. Chr. in Griekenland en is overgeleverd via de klassieke handboeken als Aristoteles' *Peri rhètorikès* en Quintilianus' *Institutio oratoria*, met name de *Rhetorica ad Herennium* en Cicero's *De inventione* en *De oratore* (vandaar de in deze discipline gehanteerde Romeinse terminologie voor van oorsprong Griekse begrippen).

De klassieke oefeningen op de retorenscholen waren de *chria*, de *declamatio*, de *controversia* en *suasoria*, de *laudatio* en de *vituperatio*. *Chria* is een initiatieoefening, namelijk het schrijven van een verhandeling over een *gnome* of gezegde (Gr. *chreia* = *maxime*). Het aangeduide onderwerp werd telkens volgens een vaststaand schema behandeld. Na de tekst van de *gnome* volgde een lofprijzing op de auteur ervan en het bewijs van de juistheid van het gezegde. Daarop volgde een nadere toelichting van de *gnome* met voorbeelden en getuigenissen, een weerlegging van de tegenwerpingen en een samenvattend slot. Deze structuur lag aan de basis van de traditionele schoolopstellen. De *declamatio* was het in 't openbaar uitspreken van een rede. Een *controversia* was een rede over een verzonnen juridisch geval. Een *suasoria* (Lat. overtuigingstoespraak) handelde over een fictieve beraadslaging. Een *laudatio* of *vituperatio* was een rede om te prijzen resp. af te keuren.

In de Romeinse keizertijd beleefde het retoricaonderwijs een dieptepunt, hoewel in de poëzie uit die periode (Vergilius, Horatius, Ovidius) duidelijke retorische trekken zitten. Dankzij Quintilianus' *De institutione oratoria* ontstaat er een tijdelijke opleving in de 1ste eeuw n. Chr. en nogmaals in de 4de eeuw, welke laatste van invloed is geweest op de middeleeuwse leer der *artes liberales*. Cicero en Quintilianus werden in de renaissance opnieuw ontdekt en door de onderwijspraktijk van de humanisten kreeg de retorica veel aandacht op de Latijnse school. De leraar las veel teksten met de leerlingen (*praelectio*), die zelf ook materiaal verzamelden (*copia rerum*, *copia verborum*) en uit het hoofd leerden (*memoria*) door herhaalde *repetitio*, *exercitatio* en *imitatio*. Deze schoolpraktijk verklaart de sterke invloed van de retorica op de humanistische en renaissancistische literatuur, bijv. ook op verschillende onderdelen

van het renaissancedrama. In de loop van de 17de eeuw begint die invloed echter af te nemen, deels door een steeds geringer worden van de invloed van de klassieke opvoeding, deels door het verouderen van de klassieke argumentatieleer.

Eind 18de eeuw komt er echter een leerstoel voor Nederlandse taal en welsprekendheid, bezet door Matthijs Siegenbeek. Via de hoogleraren B.H. Lulofs en Matthias de Vries en via de praktijk van de literaire maatschappijen en genootschappen zet de welsprekendheid – meestal verengd tot stijl- en spellingleer – zich voort.

Een nieuwe impuls krijgt de taalbeheersing door de leerstoel van Garnt Stuiveling in Amsterdam in 1952. Waar retoriek lange tijd afgedaan werd als verhullend, misleidend spreken, bestaat er sinds ongeveer 1970 een hernieuwde belangstelling voor de klassieke retorica vanuit de argumentatieleer en de theorie van de persuasieve communicatie (commerciële, politieke propaganda). Niet alleen i.v.m. taalbeheersingsprogramma's, maar ook voor literaire en andere discoursanalyses dient een 'nieuwe retorica' zich aan als een geëigend, systematisch instrument dat figuren, tropen (troop-1) en andere stilistica beschrijft. Handboeken werden heruitgegeven: o.m. *Les figures du discours* van Fontanier door G. Genette; andere werden nieuw geconcipeerd: bijv. *Rhétorique générale*, 1970, van de Luikse 'Groupe Mu', het werk van C. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca & M. Meyer in Brussel en de school van Van Eemeren en Grootendorst in Amsterdam.

Vrouwe Rhetorica omringd door de klassieke beoefenaars van de retorica. [bron: J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt* (1957) afb. V].

LIT: P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (1955) □ L. Arbusow, *Colores rhetorici* (1963²) □ M. Weller & G. Stuiveling, *Moderne welsprekendheid; handboek voor mondelinge taalbeheersing* (1968³) □ P. Dixon, *Rhetoric* (1971) □ A. Braet (red.), *Taalbeheersing als nieuwe retorica; een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht* (1980), p. 7-45 □ F.H. van Eemeren, R. Grootendorst & T. Kruiger, *Argumentatietheorie* (1981²) □ F.H. van Eemeren, R. Grootendorst & T. Kruiger, *Argumenteren* (1984) □ A.D. Leeman & A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis* (1987) □ M. Spies & K. Meerhoff, *Rhetorica*.

Strategie en creativiteit (1993) □ G.A. Kennedy, *A new history of classical rhetoric* (1994) □ F. Desbordes, *La rhétorique antique* (1996) □ J.L. Kastely, *Rethinking the rhetorical tradition: from Plato to Postmodernism* (1997) □ P. Verdonk, *Het bevrijde icoon. Van klassieke retorica naar cognitieve stilistiek* (1997) □ E. Sjoer & A. Braet, 'Van welsprekendheidsleer tot communicatiekunde; twee eeuwen universitaire taalbeheersing' in *Onze taal* 66 (1997), p. 204-206 □ N. Moser, *De strijd voor rhetorica: poëtica en positie van rederijders in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620* (2001) □ W. Jost & W. Olmsted (red.), *A companion to rhetoric and rhetorical criticism* (2004) □ M. Meyer, *La rhétorique* (Que sais-je?, 2004) □ G. Ueding (red.), *Rhetorik: Begriff – Geschichte – Internationalität* (2005) □ J. Richards, *Rhetoric* (The New Critical Idiom, 2007) □ H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (2008⁴; Eng. vertaling 1998) □ J.D. Williams (red.), *An introduction to classical rhetoric. Essential readings* (2009) □ W. Dominik & J. Hall (red.), *A companion to Roman rhetoric* (2009) □ E. Gunderson (red.), *The Cambridge companion to ancient rhetoric* (2009) □ I. Worthington (red.), *A companion to Greek rhetoric* (2009) □ G. Warnar, 'Eene const die maket rike die wille wesen taleman': Over de eerste definities van retorica in het Nederlands' in K. Korevaart, H. Jansen & J. de Jong (red.), *Het woud van de retorica* (2007), p. 229-240 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 12 dl. (1992-2015) □ P. Claes & E. Hulsens, *Groot retorisch woordenboek. Lexicon van stijlfiguren* (2015).

retorische figuur

ETYM: Gr. *rètōr* = redenaar; Lat. *figura* = gedaante, vorm, beeld.

Term uit de stijltheorie en de retorica. Eigenlijk is retorische figuur een verzamelnaam voor een groot aantal stilistische kunstgrepen waardoor een tekst verfraaid kan worden (*ornatus*) in vergelijking met de 'normale' uitdrukkingwijze. Retorische figuren worden gebruikt in redevoeringen (rede) om het betoog op de gepaste wijze kracht bij te zetten, maar ze komen ook voor in andere genres en tekstsoorten zoals lyriek of drama, evenals in het dagelijks taalgebruik.

De verschillende figuren werden door de antieke retoriek besproken en geïnclassificeerd binnen het kader van de *elocutio*. Maar dergelijke indelingen zijn niet altijd eenduidig en bovendien werden in de loop der tijden verschillende retorische systemen uitgebouwd. Vaak gebruikt men de volgende drieling:

- klankfiguren (basis: klank: fonetiek)
- woord- en zinfiguren (basis: woorden en vooral hun grammaticale schikking: syntaxis)
- gedachtefiguren (basis: inhoud, gedachten: semantiek).

Daarbij kan men vormen van beeldspraak (figuurlijk taalgebruik, troop-1) beschouwen als gedachtefiguren. Roman Jakobson beschreef de metafoor als een 'figuur van identiteit' (gelijkenis) en de metonymie als een 'figuur van contiguität' (nabijheid). Anderen zijn evenwel van oordeel dat het gebruik van de term 'figuren' voor deze zgn. tropen misleidend is: vanuit een beperkter opvatting van het begrip retorische figuur menen ze dat de tropen veeleer als een aparte categorie van stijlfiguren moeten worden behandeld omdat ze – in tegenstelling tot de retorische figuren – een *verandering* van betekenis bewerkstelligen. Maar de terminologische praktijk is allesbehalve duidelijk.

LIT: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1960), vooral par. 600 tot 910 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 12 dln (1992-2015) □ *Les figures de rhétorique et leur actualité en linguistique*, themanummer van *Langue française* (1994) □ E. Schüttpezl, *Figuren der Rede: zur Theorie der rhetorischen Figur* (1996).

retorische vraag

ETYM: Gr. *rètorikos* = als van een redenaar

Term uit de stijlleer voor een onechte vraag, ook wel *interrogatio* of *schijnvraag* genoemd. De spreker of schrijver verlangt geen antwoord, maar gebruikt de vraagvorm om meer nadruk op het gezegde te leggen of om zijn publiek aan het nadenken te zetten. Bijv. 'Zijn wij geen broeders?' (i.p.v. Wij zijn toch broeders!).

Dat nadruk een belangrijke functie van de retorische vraag is, blijkt ook uit het feit dat het vraagteken soms vervangen wordt door het uitroepteken, zoals in het gedicht 'Kerstmacht' van M. Nijhoff:

Is de wereld soms niet een paradijs!
(*VW*, dl. 1, 1982, p. 139)

LIT: C.F.P. Stutterheim, 'Functie en intonatie' in *Nieuwe taalgids* 46 (1953) 3, p. 129-135 □ P. Slot, *Vroeg ik jou wat?: retorische vragen in alledaags taalgebruik* (1995) □ P. Boers, 'De interpretatie van retorische vragen in betogende teksten: resultaten van een pilotonderzoek' in H. van den Bergh e.a. (red.), *Taalgebruik ontrafeld* (1997), p. 75-86 □ E. Pascual, *Fictive interaction. The conversation frame in thought, language, and discourse* (2014).

reversio zie anastrofe

S

sarcasme

ETYM: Gr. *sarkazein* = het vlees ergens afrukken.

Bijtende spot, verwant met ironie, maar verhevigd en bitterder van toon. Terwijl het effect van ironie gelegen is in een ambigue formulering (discrepantie tussen impliciete, bedoelde betekenis en expliciete verwoording), kan sarcasme ook direct zijn. Het verschijnsel kan in allerlei genres optreden: polemiek, satire, scheldsonnet, of bepaalde vormen van kritiek zoals parodie en pastiche-2. Heel wat voorbeelden van bijtend sarcasme treft men aan in de kritische geschriften van L. van Deyssel en bij Multatuli. Multatuli, door Huet de 'virtuoos van het sarcasme' genoemd, zegt over dit verschijnsel in Idee 324: 'De hevigste uitdrukking van smart is sarcasme'.

Een voorbeeld van indirect, relativerend sarcasme vindt men in Elsschots gedicht ‘Moeder’, waarin de verlepte titelheldin als volgt wordt toegesproken:

Er is niets aan te doen, zoals gij ziet.
Drink dus een borrel bij een passend lied,
daar schele Piet reeds met uw teenen trekt.
(*VW*, 1960, p. 732)

Ter vergelijking, van dezelfde dichter een voorbeeld van direct sarcasme, uit ‘Het huwelijk’:

Hij vloekte en ging te keer en trok zich bij den baard
en mat haar met den blik, maar kon niet meer begeeren,
hij zag de grootsche zonde in duivelsplicht verkeeren
en hoe zij tot hem opkeek als een stervend paard. [...]
Hij dacht: ik sla haar dood en steek het huis in brand.
Ik moet de schimmel van mijn stramme voeten wasschen
en rennen door het vuur en door het water plassen
tot bij een ander lief in eenig ander land.
(*VW*, 1960, p. 739)

Andere bekende sarcasten zijn Van Deysse, Ter Braak, W.F. Hermans en G. Komrij.

LIT: G. Stuiveling, *Humor, ironie en sarkasme bij Multatuli* (Geschriften van het Multatuli-Genootschap, nr. 2) (1954) □ P.A. Rockwell, *Sarcasm and other mixed messages: the ambiguous ways people use language* (2006) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 436-447.

schijnvraag zie retorische vraag

schildering zie evidentia

schuimwoord zie barbarisme

sermocinatio

ETYM: Lat. sermo = gemeenzaam gesprek, manier van spreken.

Stijlfiguur uit de retorica, nl. één van de mogelijkheden binnen de aversio: het zich afwenden door de verteller van zichzelf (aversio ab oratore) door het inlassen in het verhaal van een aan een ander in de mond gelegde monoloog of dialoog in de directe rede. De sermocinatio werd vaak gebruikt in de antieke retoriek en geschiedschrijving.

Als voorbeeld kunnen een paar regels uit het gedicht ‘De olifant’ van De Schoolmeester dienen:

Zoo men aan den schijn het oor woû leenen,
Vroeg men licht: 'Heeft menheer het water ook in de beenen?
Want wáár is eigentlijk 't onderscheid tusschen zijn kuit en zijn
scheenen?'

(*De gedichten van den Schoolmeester*, ed. Van Deel/ Mathijsen, 1979³, p. 96-97).

Zie ook ethopoeia en percentatio.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 879-886 □ H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (2008⁴).

significatio

ETYM: Lat. significare < signum facere = (be)teken(is) geven, zin geven.

Term uit de middeleeuwse poëtica voor die wijze van interpreteren van Gods schepping die ervan uit gaat dat iets niet alleen is wat het lijkt te zijn, maar daarnaast ook een hogere betekenis in zich heeft en op analogische wijze (analogie-1) refereert aan de heilsgeschiedenis. Deze significatio wordt gevoed door de middeleeuwse Bijbelexegese (hermeneutiek), de quator sensus scriptorum, die uiteenvalt in een letterlijke betekenis (sensus litteralis) en een figuurlijke betekenis (sensus allegoricus, sensus spiritualis). Met name in de middeleeuwse dierenencyclopedieën (bestiarium) treft men significatio aan, zowel profaan – Jacob van Maerlant vergelijkt in *Der naturen bloeme* (ca. 1270, ed. Verwijs, 1878, boek III, vs. 2111-2150) de Vlaamse gaai met de rondtrekkende verhalenverteller (jongleur, minstrel) – als theologisch.

In de retorica gebruikt men significatio ook in de betekenis van emfase: het leggen van nadruk door een pregnante vertelwijze.

LIT: W.P. Gerritsen, 'De dichter en de leugenaars. De oudste poëtica in het Nederlands' in *Nieuwe taalgids* 85 (1992), p. 2-13 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 1 (1992), kol. 1372-1399 (s.v. Bedeutung).

simile

ETYM: Lat. similis = gelijk, gelijkend.

Term uit de retorica (met name de elocutio) voor dat deel van de metaforische beeldspraak (metafoer) dat het punt van vergelijking (tertium comparationis) genoemd wordt: het element waarin beeld en verbeelde overeenstemmen. In de zin 'hij loopt als een haas' is dat de snelheid.

Sommigen gebruiken de term simile eveneens voor het tegendeel van wat gezegd wordt (dus voor datgene wat feitelijk bedoeld wordt) bij de ironie. In de – tijdens strenge vorst uitgesproken – zin 'het is lekker warm vandaag' is het simile de lage temperatuur, de kou.

De term wordt soms als een synoniem van vergelijking gezien (zoals in het Engels).

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 1000-1009 (s.v. Gleichnis, Gleichnisrede).

similitudo

ETYM: Lat. gelijkenis.

Similitudines zijn voor de bewijsvoering (argumentatio), in het kader van de inventio, voor de redenaar van groot belang. De betrokken zaak wordt vergeleken met zaken uit de natuur. Met name in de emblematiek wordt veel gebruik gemaakt van de similitudo. Een breed uitgewerkte similitudo wordt tot allegorie; een kort geformuleerde wordt een metafoor.

Vondel bijv. begint zijn *Inwydinge van het stadthuis t'Amsterdam* met een similitudo. Hij vergelijkt de rijkdom van zijn onderwerp, Amsterdam, met een rijke graanoogst:

Gelijck nu d'ackerman de zeisen slaet in d'airen,
En heenstreeft, door een zee van gout en goude baren,
Zoo weckt ons Amsterdam, door overvloed van stof,
Om in den vruchtbren oeghst van zijnen rycken lof
Te weiden met de penne [...].
(ed. Spies e.a., 1982, vs. 1-5)

Zie ook gelijkenis.

LIT: F.P. Knapp, *Similitudo: Stil- und Erzählfunktion von Vergleich und Exempel in der lateinischen, französischen und deutschen Grossepik des Hochmittelalters* (1975) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 3 (1996), kol. 1000-1009(s.v. Gleichnis, Gleichnisrede).

simulatio

ETYM: Lat. het voorwenden, veinzen, nabootsen < similis = gelijkend.

Term uit de retorica voor een vorm van ironie waarbij voorgewend wordt dat de eigen mening niet of nauwelijks afwijkt van die van de tegenpartij. Hetzelfde effect kan verkregen worden door de dissimulatio: het verbergen van de eigen mening door zich bijv. tegenover een pocher onwetend voor te doen. Daartoe geëigende stijlmiddelen zijn de retorische vraag, litotes, emfase en synecdoche.

Vooraf in het blijspel wordt druk gebruik gemaakt – vaak in de vorm van terzijdes – van simulatio, bijv. in G.A. Bredero's *Spaenschen Brabander* in de dialogen tussen Jerolimo en Robbeknol:

J: Wa saydy een drol een: hoe staan nu mayn locken?
R: Sy krullen as een wijngert, seecker sonder jocken.
J: Wat dunckt u van mijn hayr, en ist niet schoon en blond?
R: Ghelijck een Engels Knijn, het wert al moytiens bont.
J: Hoe staet mayn de Bonet, en dese jente vaertjens?
R: Joncker jou hoetjen staet wel netjens op drie haertjens,
'Tis dubbelt ondieft.
J: Hoe past my dese kraach?
En staetse my al wel?
R: Joncker is dat een vraegh,
En sou jou goet niet fray, niet wel en aerdich passen,
Jou Moer hetter jou lijf, van joncx na laten wassen.
(ed. Stutterheim, 1974, p. 194-195)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 919-923.

singularis pro plurali

ETYM: Lat. enkelvoud in plaats van meervoud.

Term op het gebied van de metonymische (metonymie) beeldspraak voor die vorm van synecdoche waarbij het enkelvoud wordt gebruikt in plaats van het meervoud. Dit gebeurt bijv. in situaties waarin het collectieve, het geheel, domineert boven de individuele delen, zoals in 'bij en bloem' (de bijtjes en de bloemetjes). M. Nijhoff schrijft 'pizzicato [i.p.v. pizzicato's] van verre gitaren' (*VW*, dl. 1, 1982², p. 21).

In het tegenovergestelde geval spreekt men van pluralis pro singulari.

sofisme zie drogredenering

sofist

ETYM: Gr. *sophistès* = deskundige, wijze; later drogredenaar < *sophizein* = iemand wijsmaken.

Naam gegeven aan rondtrekkende en elkaar beconcurrerende leraren in de Griekse steden van de 5de en vroege 4de eeuw v. Chr. In een context van groeiende nood aan verstandelijke ontwikkeling verschaften zij tegen forse betaling een vorm van hoger onderwijs aan bemiddelde en ambitieuze jongeren. De knapste sofisten hadden een zeer ruime interessesfeer, maar hun hoofdbekommernis was in het algemeen het aanleren van retorische technieken en allerlei argumentatiestrategieën, nodig voor een succesvolle carrière in het publieke leven. Hun slechte reputatie (verg. sofisme = drogreden, schijnredenering) hebben ze vooral aan Plato te danken, die hen verweet alleen in de kunst van het overtuigen en niet in waarheid te zijn geïnteresseerd: de retorica wordt door hem als dienst aan de onwaarheid gesteld tegenover de filosofie als dienst aan de waarheid. De spitse redeneertrant en vernuftige welsprekendheid der sofisten hadden hoe dan ook grote invloed op de Griekse literatuur en cultuur.

LIT: C. Steel, 'De sofist gedefinieerd door de filosoof: over Plato's dialoog "De Sofist"' in *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap* 28 (1987-1988), 2, p. 46-50 □ C.J. Classen (red.), *Sophistik* (1976) □ G. Romeyer-Dherbey, *Les sophistes* (Que sais-je?, 2002) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 990-1027.

solecisme

ETYM: Gr. *soloikos* = met fouten, slecht sprekend.

Ernstige fout tegen grammatica of taaleigen (idioom), bijv. door wanordelijke zinsstructuur. Dit kan het gevolg zijn van barbarisme, zoals het anglicisme: 'ik denk ik ga weg'. Dit kan tot obscuritas (duisterheid) leiden.

De term is vermoedelijk afgeleid van Soloi, een stad in de Griekse kolonie Cilicië waar men een sterk gecorrumpeerd Grieks gesproken zou hebben. In een literaire context kunnen solecismen geduld worden bij wijze van dichterlijke vrijheid. Grammaticale 'fouten' komen vaak voor in poëzie. In een dramatische of narratieve tekst kunnen ze bijdragen tot de karaktertekening (onwetendheid, gebrek aan beschaving, enz.).

LIT: K. Ehlich, 'Der Normverstoß im Regelwerk. Über den Solözismus' in *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 62 (1986), p. 74-91 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 959-990.

soloecisme zie solecisme

species pro genere

ETYM: Lat: species = het bijzondere; pro genere = voor het algemene.

Term behorend tot het terrein van de beeldspraak voor die vorm van metonymie die men synecdoche noemt. Het gaat daarbij om het noemen van het specifieke of bijzondere in plaats van het algemene. Dit type beeldspraak vertoont daarmee het omgekeerde van het genus pro specie.

Wanneer men zegt 'Hij had geen cent bij zich' bedoelt men dat iemand geen geld bij zich had. Iets soortgelijks doet zich voor wanneer men zegt 'Hij kon er de hand niet op leggen', terwijl men bedoelt dat iemand iets niet precies kan aanduiden of begrijpen.

status causae

ETYM: Lat. opzet van de zaak.

Term uit de retorica voor het vaststellen van de zaak waarom het gaat. Het begrip stamt oorspronkelijk uit het genus iudiciale. Het hoort bij de inventio, de eerste taak van de redenaar (officia oratoris). Bijv.: een spreker of auteur kondigt aan dat hij het zal hebben 'over de Nederlandse letterkunde'.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 42-62 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 1327-1358 (s.v. Statuslehre).

status coniecturalis

ETYM: Lat. toestand op gissing berustend.

Term uit de retorica voor de vraag naar het al of niet problematische van een zaak, die men wil behandelen (status causae) ook wel constitutio coniecturalis genoemd. In het geval van een quaestio infinita moet het antwoord gegeven worden op de vraag 'an sit?' (is het er wel?). Een voorbeeld van een status coniecturalis na de status causae 'Over Nederlandse letterkunde' vormt de vraag 'Is er wel Nederlandse letterkunde?'.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 42-62 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 1327-1358 (s.v. Statuslehre).

status definitionis zie status finitionis

status finitionis

ETYM: Lat. toestand van (nadere) definiëring.

Term uit de retorica voor een nadere definiëring van de zaak die men wil behandelen (status causae) ook wel constitutio definitiva genoemd. In geval van een quaestio infinita moet er antwoord gegeven worden op de vraag ‘quid sit?’ (wat is het dan wel?). Een voorbeeld van een status finitionis of definitionis na de status causae ‘Over Nederlandse letterkunde’ vormt de vraag ‘Hoe ziet de Nederlandse letterkunde er dan wel uit; hoort de zgn. Vlaamse letterkunde er bijvoorbeeld ook bij?’. Na deze vraag kan de status qualitatis volgen, bijvoorbeeld de vraag: ‘Is het spreken over Vlaamse letterkunde wel terecht?’.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 42-62 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 1327-1358 (s.v. Statuslehre).

status qualitatis

ETYM: Lat. toestand van hoedanigheid.

Term uit de retorica voor een nadere kwalificatie van een zaak die men wil behandelen (status causae) ook wel constitutio generalis genoemd. Bij een quaestio infinita moet antwoord gegeven worden op de vraag ‘quale sit?’ (hoedanig is het dan wel?). Een voorbeeld van een status qualitatis na de status causae ‘over Nederlandse letterkunde’ en de status finitionis ‘Hoort de zgn. Vlaamse letterkunde er bijvoorbeeld ook bij?’ vormt de vraag ‘Is het spreken over Vlaamse letterkunde wel terecht?’.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 2007), p. 42-62 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 1327-1358 (s.v. Statuslehre).

status translationis

ETYM: Lat. toestand of positie van het overbrengen (trans-ferre).

Begrip uit de gerechtelijke rede (retorica) dat refereert aan een bepaalde verdedigingspositie van een redenaar bij een debat met de aanklager. De status translationis, ook constitutio translativa genoemd, betreft de gegrondheid van de aanklacht (‘an actio jure intendatur’); de verdediger acht de rechtbank nl. onbevoegd of betwist de rechten van de aanklager om als zodanig op te treden.

LIT: H. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric* (Eng. vert.; 1998), p. 42-62 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 8 (2007), kol. 1327-1358 (s.v. Statuslehre).

status zie constitutio

stijlfiguren

Term uit de stijlleer voor een groep retorische kunstgrepen die dienen ter verfraaiing van de tekst en als zodanig behoren tot de ornatus, onderdeel van de elocutio. Ze worden niet alleen gebruikt in de rede, maar ook in andere tekstsoorten, zoals lyriek en drama. Gebruikelijk was vanouds de driedeling van woord- en zinfiguren, gedachtefiguren en klankfiguren. Men vindt echter ook andere indelingswijzen met een beperkter opvatting van het begrip stijlfiguur. Zo komt het voor dat men de

troop-1, onderdeel van de gedachtefiguren, van de stijlfiguren afzondert en als aparte categorie beschouwt.

Synoniem: figurae.

LIT: D. Robberechts, '1. Opsporen van een stijlfiguur' in *Nieuw Vlaams tijdschrift* 28 (1975), p. 847-849 □ J. Veldman, *Flitst de bliksemgier: een onderzoek naar het zware, metaforische compositum in het Nederlandstalige dichtwerk van J.A. Dèr Mouw* (diss., 1990) □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1-83 □ P. Claes & E. Hulsens, *Groot retorisch woordenboek. Lexicon van stijlfiguren* (2015).

suasoria

ETYM: Lat. suadere = een mening aanbevelen, overtuigen.

Een van de klassieke oefeningen op de retorenscholen. Een (oratio) suasoria handelde over een fictieve beraadslaging en was erop gericht de spreker te leren zijn toehoorders te overtuigen van een zaak.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 245-255.

subiectio

ETYM: Lat. subicere < sub-jacere = plaatsen onder, laten volgen op, toevoegen.

Retorisch procedé, nl. het tegengesteld antwoord dat een redenaar geeft op een imaginaire vraag of bewering van zijn opponent die hij eerst vragend herhaalt. Zie voorbeeld bij percontatio.

subiunctio

ETYM: Lat. sub-iungere = verbinden; sub-nectere = onderaan bevestigen, in de rede bijvoegen.

Subiunctio of subnexio (Gr. synoniem prosapodosis) is een term uit de retorica voor het zonder verbindingswoorden toevoegen van één of meer verduidelijkende of versterkende zinnen aan een voorgaande zin, bijv.:

Ik heb u geschapen... ge zijt opgegroeid tot een monster onder mijn pen...
ik walg van mijn eigen maaksel: stik in koffie en verdwijn!
(Multatuli, *Max Havelaar*, 1955 [1860], p. 300)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 255-257.

subnexio zie subiunctio

substitutie-1

ETYM: Lat. sub-stituere = onder of na iets plaatsen, in de plaats stellen.

Term die in het algemeen bepaalde vormen van vervanging van een eerder bestaand, of verwacht element in een tekst kan aanduiden. Het is in deze betekenis een van de mogelijke procedés van tekstbewerking en in die zin synoniem van immutatio in de klassieke retorica.

syllipsis-1

ETYM: Gr. sullèpsis = het mee aanpakken < sun-lambanein = samen-vatten.

Retorische figuur waarbij een of meer woorden worden weggelaten; een bijzondere vorm dus van ellips en grammaticale tegenhanger van het zeugma. Bijv. 'Jij neemt jouw boek en ik het mijne' (in de tweede zin werd een vorm van het werkwoord 'nemen' weggelaten); vgl. zeugma: 'Jij neemt jouw boek en mij te grazen!'

In de retoriek wordt syllepsis ook soms gebruikt als synoniem van constructio ad sensum, nl. het doen overeenstemmen van de vorm met de gedachte, eerder dan met de formele categorie. Bijv. 'Een aantal studenten kwamen hun beklag doen' (i.p.v. kwam).

LIT: Y. Chevalier & Ph. Wahl (red.), *La syllepse, figure stylistique* (2006).

syllogisme

ETYM: Gr. sullogismos = gevolgtrekking < sun = samen; logos = woord, redenering.

Term uit de retorica voor een bewijsvoering die bestaat uit twee of meer premissen waaruit noodzakelijkerwijs een conclusie volgt. Omdat het nogal wat breedvoerigheid vereist om alle premissen die tot een conclusie leiden te noemen en omdat zowel premissen als conclusie uitspraken dienen te zijn die alleen betrekking mogen hebben op categorieën ('alle mensen', 'alle Nederlanders', enz.), wordt in de retorische praktijk meestal gebruik gemaakt van verkorte syllogismen (enthymema).

Een voorbeeld van een syllogisme is:

Alle boeken zijn brandbaar.
Alle paperbacks zijn boeken.
Alle paperbacks zijn brandbaar.

LIT: F.H. van Eemeren, R. Grootendorst & T. Kruijer, *Argumentatietheorie* (1981²), p. 76-80 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 269-298.

symploce

ETYM: Gr. sumplokè = omarming, verbinding < sun = samen; plokè = vlechtwerk, weefsel, het ineenstrengelen.

Term uit de versleer voor die vorm van repetitio waarbij zowel het begin als het eind van een regel of zin terugkeert. De symploce, ook wel aangeduid met de Latijnse term 'communio' of 'complexio', is dus een combinatie van anafoor-1 en epifoor. Zo schrijft P. van Ostaijen in het gedicht 'Nachtelijke optocht':

Kadans van lichtende lampen
Kadans van laaiende lampen
(*VW Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 162)

En:

Stappen op straat
stappen breken de straat
(id., p. 163)

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 331-333.

synchorèsis zie concessio

synecdoche

ETYM: Gr. sunekdochè = het nemen (begrijpen) van een ding met/uit een ander < sun = samen; ek = uit; dechesthai = nemen.

Term op het gebied van de beeldspraak voor die vorm van metonymie waarbij termen van verschillende referentiële aard verwisseld worden. Daarvan bestaan een aantal vormen. De meest bekende zijn het pars pro toto waarbij een deel genoemd wordt voor het geheel, zoals met de 'kiel' het hele schip kan worden aangeduid, en het totum pro parte, waarbij het geheel voor het deel genoemd wordt, zoals in 'de vloot telde twintig zeilen'. Dit type termen valt onder het begrip betekenisfiguur.

Bij uitbreiding wordt het woord 'synecdoche' ook gebruikt voor andere vormen van metonymie. Daarbij valt te denken aan gevallen van het zgn. abstractum pro concreto of het tegenovergestelde daarvan het concretum pro abstracto (Lat. voor het abstracte voor het concrete, resp. het concrete voor het abstracte). Ook de beide tegengestelde vormen singularis pro plurali en pluralis pro singulari (enkelvoud voor meervoud en omgekeerd) zijn vormen van synecdoche, evenals autonomasie of de soort voor het individu, genus pro specie en de tegenovergestelde vorm daarvan species pro genere of het algemene voor het bijzondere en andersom.

LIT: L.F. Grauls, *General rhetoric: a model for analyzing synecdoche, metaphor, and metonymy* (1982) □ B. Meyer, *Synecdoques: étude d'une figure de rhétorique*, 2 dln. (1993-1995) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 356-366 □ R. Lyne, *Shakespeare, rhetoric and cognition* (2011).

synoniem

ETYM: Gr. sunōnumos = van dezelfde naam, met verwante naam < sun = samen, onoma = naam.

Een synoniem is een woord dat wat betreft betekenisinhoud ongeveer gelijk is aan een of meer andere naar vorm verschillende woorden, zoals 'etage' en in een bepaalde context het woord 'verdieping'. Synoniemen worden ook wel aangeduid met de term dittologie.

Een geschikte semantische test om vormen en graden van synonymie te beschrijven, bestaat erin verwante woorden met elkaar te verwisselen in eenzelfde context. Het is overigens zeer de vraag of volledige synonymie wel voorkomt, gezien de diverse, individueel en cultureel gekleurde betekenisaspecten (connotatie) die woorden met zich meedragen. (Zie ook antoniem en hyperonymie/hyponymie).

In de retorica worden synoniemen vaak aanbevolen om herhaling van hetzelfde woord te vermijden of ter versterking van een mededeling. Vooral in de literatuur van de rederijders komen veel synoniemen voor, bijv. bij Anthonis de Roovere in 'Hoordt nae my ghy spitters ghy deluers' :

- 1 Hoordt nae my ghy *spitters* ghy *deluers*
 Die daghelijcx moet int *werck labueren*
33 Hoordt ghy *sleypers* ende ghy *draghers*
 Die daghelijcx groot last *heffen* ende *voeren*
37 *Schost brost* ende wilt de kanne roeren
45 *Schouwet* ende *vreest* altoos practijcken.
(De gedichten, ed. J.J. Mak, 1955, p. 341-343)

Voor het Nederlands zijn o.m. de volgende synoniemenwoordenboeken verschenen: P. Weiland & G. Landré, *Woordenboek der Nederduytsche synonymen* (3 dln., 1821-1825); E. Spanoghe, *Synonymia Latino-Teutonica; Latijnsch-Nederlandsch woordenboek der XVIIe eeuw* (3 dln., 1889-1902); Charivarius, *Een ander woord* (1946); J. Cauberghe, *Nederlandsche taalschat* (1946); J.A. Meijers, *Kies uw woord* (1948); P. Hendriks, *Nederlandse synoniemen* (1958); L. Brouwers, *Het juiste woord* (1973). Tekstverwerkingsprogramma's zijn tegenwoordig voorzien van synoniemenlijsten.

In ruimere zin zou men met betrekking tot reeksen woorden (d.w.z. zinnen en zelfs hele teksten) het verschijnsel synonymie kunnen omschrijven als een verhouding van één semantische 'dieptestructuur' tot twee of meer 'oppervlaktestructuren'. Bij homonymie staat, omgekeerd, één 'oppervlaktestructuur' voor twee of meer 'dieptestructuren'. In de literatuurstudie heeft deze kwestie vooral zijn weerslag op de verhouding tussen vorm en inhoud, en met name op de mogelijkheid en toelaatbaarheid van parafraseren (parafraze). De vraag is of het gebruik van synoniemen de inhoud van de te parafraseren tekst helemaal kan dekken. In de literaire theorie is het probleem van de synonymie een aantal malen aan de orde geweest, bijv. reeds bij de Romeinen (Crassus versus Quintilianus). In bewegingen als het Russisch formalisme en het New Criticism uit de eerste helft van de 20ste eeuw komt deze discussie weer sterk op de voorgrond en wordt een monistische stijloppvatting verdedigd: vorm en inhoud horen inherent bij elkaar en werken op elkaar in, zodat een andere stilistische verwoording automatisch de inhoud wijzigt. In dit verband heeft de New Critic Cleanth Brooks het in zijn *The well wrought urn* (1947²) over de heresy of paraphrase. Dualistische opvattingen over vorm en inhoud aanvaarden dan weer in zekere zin het bestaan van synonymie en stellen dat stilistische varianten niet noodzakelijk een semantisch verschil met zich meebrengen. Zie ook vorm, inhoud, stijl en stilistiek.

LIT: E.D. Hirsch, 'Stylistics and synonymity' in *Critical inquiry* (1975), p. 559-579
□ D. Geeraerts & G. Janssens, *Wegwijs in woordenboeken* (1982), p. 71-76 □ P.G.J. van Sterkenburg, *Groot woordenboek van synoniemen en andere betekenisverwante woorden* (1991) □ S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007), p. 17-35 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 379-383 □ B. van Maris, 'Er móét een verschil zijn. Waarom echte synoniemen niet bestaan' in *Onze taal* (2021), nr. 10, p. 14-16.

T

taalzuivering zie purisme

tafelrede

Een toespraak die gehouden wordt tijdens een maaltijd, waarbij een jubilaris, bruidspaar, jarige of enig andere persoon die iets te vieren heeft, wordt toegesproken. Meestal wordt aan zo'n persoon lof toegekend vanwege zijn verdiensten. De tafelrede is doorgaans luchtiger van inhoud dan de gelegenheidstoespraak of de rede(voering). Vaak wordt de toegesprokene in de tafelrede ook een beetje op de hak genomen.

tangconstructie zie hyperbaton

tapeinosis zie understatement

tegenstelling zie antithese

tekstbewerking

Verzamelnaam voor de bewerkingen (operaties, transformaties) toegepast op bestaand linguïstisch (letters, klanken, woorden, zinnen, enz.) en literair materiaal (werken, teksttypes, vormen, thema's, conventies, enz.) waardoor een tekst tot stand komt. De tekst waarop de transformatie ingrijpt (en tekst moet hier ruim geïnterpreteerd worden, ook een heel genre bijv. kan dus als tekst worden beschouwd), noemt men de prototekst (Gr. protos = eerst, oorspronkelijk). De resulterende tekst is de metatekst (Gr. meta = na); in die zin gelden de tekstbewerkingen als metatekstuele operaties (zie metatekst(ualiteit)).

De notie tekstbewerking stamt uit de antieke retoriek, nl. uit het schema dat men hanteerde om de verschillende manieren te categoriseren waarop teksten of tekstelementen kunnen veranderen. Men onderscheidde vier fundamentele 'tekstveranderingscategorieën':

1. Adiectio (verandering per adiectionem; soms ook adiunctio, additie, toevoeging genoemd) bestaat in het toevoegen van een of meer nieuwe elementen aan het oorspronkelijk geheel.

2. Detractio (verandering per detractioem; deletie, suppressie, weglating) is de omgekeerde operatie: één of meer bestanddelen van het oorspronkelijke gegeven worden gereduceerd of weggelaten.

3. In het geval van transmutatio (verandering per transmutationem; conversio, permutatio, herschikking, verplaatsing) worden elementen toegevoegd noch weggelaten. De bestaande elementen worden behouden, maar ze worden herschikt binnen het geheel, ze worden in een nieuwe constellatie geplaatst.

4. Immutatio (verandering per immutationem; substitutie-1, vervanging) staat voor de vervanging van een of meer oorspronkelijke bestanddelen van het geheel door nieuwe elementen.

Naast deze vier basisbewerkingen, die elk op hun manier niet-identiek zijn, kan men ook de repetitio of herhaling onderscheiden (identieke transformatie), waarbij een tekstelement een andere betekenis krijgt door herhaling in een nieuwe context. Anderzijds wordt soms de immutatio buiten beschouwing gelaten, omdat die eventueel kan worden teruggebracht tot een combinatie van detractio (van het vervangen element) en adiectio (van het vervangende).

De vijf bovengenoemde basistransformaties kunnen, als algemene categorieën, worden toegepast op alle tekstniveaus, d.w.z. op het grafische (woordbeeld), fonische (klank), morfosyntactische (woord- en zinsstructuur) en semantische niveau (betekenis). Zo kan men bijv. ontbrekende interpunctie in een gedicht omschrijven als grafische detractio, inversie als syntactische transmutatio, rijm als fonische repetitio, parafrase als semantische immutatio, enz. Het lijkt ook mogelijk om de antieke retorische figuren op die manier te ordenen. Een dergelijke indeling is natuurlijk problematisch in zoverre dat de verschillende 'niveaus' niet strikt onderscheiden kunnen worden. Verder kan men nog een onderscheid maken naar gelang van het bereik van de transformatie: betreft ze – op een bepaald niveau – de totaliteit van de tekst, of slechts een deel ervan?

De antieke categorieën van tekstverandering werden weer opgenomen door de moderne linguïstiek, met name in de transformationeel generatieve grammatica (TGG) van Chomsky. Men neemt aan dat de transformaties of structuurveranderingen die een dieptestructuur (bijv. 'Jan aaien poes') verbinden met zijn mogelijke oppervlaktestructuren ('Jan aait de poes', 'De poes wordt door Jan geaaid', 'Aait Jan de poes?', enz.), terug te voeren zijn op de zgn. elementaire transformaties adjunctie, deletie, permutatie en substitutie. Ook in de moderne literatuurtheorie, die reageert tegen het atomistische tekstbegrip van de autonomiebewegingen, genieten de tekstveranderingsoperaties een hernieuwde belangstelling. Begrippen als tekstbewerking, rewriting, 'Textverarbeitung' en 'Textverarbeitungsprozesse' (G. Wienold) of 'le texte comme transformation d'un autre texte' (J. Kristeva) hebben in hun verscheidenheid gemeen dat elke isolerende tekstbenadering afgewezen wordt: de tekst wordt gezien als inherent verbonden met andere teksten; hij ontstaat namelijk juist door de bewerking ervan en nodigt zelf uit tot verdere transformaties. De tekstveranderingscategorieën worden aldus de dragers van intertekstualiteit en metatekst(ualiteit). Zulks moet echter met de nodige voorzichtigheid worden benaderd. Een recensie bijv., die een werk voorstelt, maar er zich ook vóór stelt, die een beeld geeft van het besproken werk dat niet het werk zelf is, maar er in de plaats van staat, kan geklasseerd worden onder de immutatio of vervanging. Maar dezelfde recensie kan ook uitgebreide citaten uit het besproken werk bevatten of een andere recensie plagiëren (repetitio), of zich aandienen als een begeleidend commentaar voor wie het werk echt leest (adiectio), of een resumé van de inhoud bieden (detractio), of fragmenten ook uit andere of vroegere werken in een bijzondere constellatie herschikken om de interpretatie te staven (transmutatio), enz. In feite is geen enkele metatekstuele operatie zonder meer een 'zuivere' toepassing van slechts één

tekstverwerkingsprocedé. Bovendien moeten, door het dynamisch karakter van literaire fenomenen, zowel het voorkomen zelf als de verschijningsvormen van (meta)teksten gerelateerd worden aan hun positie in de evolutie van de literatuur. Zo wijzen parodie en epigonisme (epigoon) allebei, maar anders, op de verstarring van literaire vormen; zo ontstaan veel pseudovertalingen in een context van vernieuwing; zo weerspiegelen opeenvolgende edities van bloemlezingen en literatuurhandboeken verschuivingen van literaire normen en modellen, enz.

LIT: J. Kristeva, *Sémeiotiké. Recherches pour une sémanalyse* (1969) □ Groupe μ, *Rhétorique générale* (1970) □ G. Wienold, *Semiotik der Literatur* (1972), hoofdstuk 3 □ H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1973²; 1960) □ W. Burghardt & K. Hölker, *Text Processing. Textverarbeitung* (1979) □ P. Claes, *Het netwerk en de nevelvlek* (1979) □ H. van Gorp, 'Translation and comparable transfer operations' in H. Kittel e.a. (red.), *Übersetzung – Translation – Traduction* (2005), p. 62-68.

tertium comparationis

ETYM: Lat. het derde van de vergelijking.

Term op het gebied van de beeldspraak voor het 'derde' (cf. etymologie) of de 'grond' van een vergelijking, ook wel 'punctum comparationis' (Lat. het punt van vergelijking) genoemd. Het gaat om datgene in de metafoor wat gezien kan worden als het punt van overeenstemming tussen het eerste (het beeld) en het tweede punt (het verbeelde). Zo is in de zin 'een boom van een vent' bijv. de grootte, de lengte en de sterkte het tertium comparationis van het beeld ('boom') en het verbeelde ('vent'). Bij sterk poëtische metaforen is dit punt van overeenstemming niet vooraf gegeven maar maakt precies deel uit van de interpretatie van de metafoor.

In bredere zin vormt het ook de basis voor gelijkenis, parabel, exemplum, fabel-1, enz. die eveneens op een vorm van analogie-1 zijn gebaseerd.

Zie ook simile.

LIT: J. Pekelder, 'Le tertium comparationis en linguistique contrastive: problèmes et méthodes' in *Linguistica Pragensia* 20 (2010) 1, p. 22-36.

thesis-1 zie quaestio infinita

tirade

ETYM: Fr. tirade < It. tirata = trek, woordenstroom, van tirare (trekken, afschieten, slingeren)?

In fictieel proza en in het toneel een lange ononderbroken monoloog, wervend, belerend en soms met een scheldkarakter (filippica). In niet-fictieel proza vindt men de tirade in de rede; daar wordt deze vorm veel gehanteerd in de conclusio van een betoog, een lofrede e.d.

Menige tirade heeft een individualistisch karakter, vandaar de toepasselijkheid van de titel van het gelijknamige in 1957 door Van Oorschot opgerichte tijdschrift *Tirade*, mogelijk niet zonder zelfspot gekozen.

Soms wordt de term in ongunstige zin gebruikt voor een theatraal (vgl. retorica) uitgesproken en omslachtig geheel van woorden dat op het eerste gehoor indrukwekkend is, maar bij nadere ontleding zonder veel inhoud blijkt te zijn.

Beroemd en berucht werd Jeroen Brouwers tirade *De Nieuwe Revisor* in *Tirade* (250, 1979) waarin hij de jongste literatuur veroordeelde als de van 'jongetjes- en meisjesliteratuur' verworpen stinkliteratuur'.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 570-575.

tnesis

ETYM: Gr. tmèsis = snede, scheiding < temnein = snijden.

Splitsing van een samengesteld woord in zijn oorspronkelijke bestanddelen met tussenvoeging van een of meer woorden, zoals dat in het Nederlands voorkomt bij scheidbare werkwoorden. In de Griekse en Latijnse poëzie fungeerde tmesis als stijlmiddel. Bijv. Horatius, *Oden* I, 9, 14: 'quem fors dierum cumque dabit', waarbij 'quemcumque' gesplitst is. Een Nederlandse zin met een tmesis is bijv. 'Over liet hij komen vrouw en kind'.

Zie ook hyperbaton en diacope.

LIT: J. van Mulders, 'De tmesis v an het werkwoord in het Nederlands' in *Revue des langues vivantes* 9 (1943), 3, p.115-117 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 591-593.

toespeling zie allusie

toop zie topos

topica zie topiek

topiek

ETYM: Gr. topos = (gemeen)plaats.

Topiek of topica is een term uit de retorica voor de leer van de topoi (topos), de voorraad 'gemeenplaatsen' uit werken van klassieke auteurs waaruit door iedere redenaar of auteur telkens opnieuw geput kon worden, bijv. ten behoeve van de inleiding of het slot van een betoog. Het oudste werk over deze materie is Aristoteles' *Topica*; ook Cicero schreef een *Topica*. De middeleeuwse topiek werd in beeld gebracht door H. Brinkmann en E.R. Curtius.

LIT: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1978⁹), m.n. hoofdstuk 5 □ A.J. Gelderblom, 'Woeste Noormannen en geile Spanjaards: iets over de topiek van het stededicht in de Renaissance' in *Stad en land in de Renaissance* (Renaissancestudies 3) (1984), p. 7-30 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 605-626.

topos

ETYM: Gr. gemeen)plaats; Lat. locus = plaats (waar een argument is te vinden).

Topoi of loci zijn in de retorica de aspecten van een onderwerp waaraan in het kader van de bewijsvoering (argumentatio) bij de inventio argumenten te ontlenen zijn. Omdat die bepaalde aspecten stereotiep geworden waren, was men de stereotiepen zelf – ten onrechte – topoi of loci gaan noemen. Er zijn semantisch verschillende soorten topoi te onderscheiden, nl. door vergelijking (locus a simili), door vergelijking met het tegendeel (locus a contrario) en door vergelijking van het ongelijke (loci a simili impari), nl. door deductie (locus a maiore ad minus) en inductie (locus a minore ad maius). De vragen die te stellen zijn naar de in de loci verborgen ideeën kunnen in de volgende hexameter samengevat worden: ‘Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?’ (‘Wie, wat, waar, waarmee, waarom, hoe, wanneer?’). Als antwoord vindt men dan de locus a persona, locus a re, locus a loco, locus ab instrumento, locus a causa, locus a modo en locus a tempore.

Bij de dispositio kunnen in het exordium topoi gebruikt worden om de aandacht van het publiek te trekken en vast te houden of om het publiek gunstig te stemmen (attentum parare, docilem parare en benevolum parare). De locus a persona sua bevat dan vaak een bescheidenheidsformule. Zeer veel opdrachten in boeken en bij toneelstukken bevatten zo'n toop. Men kan ook beginnen met het publiek te prijzen door middel van een locus ab auditorum persona. Bekende topoi zijn bijv. de aanroeping van goden of muzen bij het begin van een werk (invocatio), het gevonden manuscript, de Natureingang aan het begin van middeleeuwse gedichten enz. Veelvuldig gebruik van een topos kan leiden tot een locus communis.

Het topos-begrip is door Curtius in de literatuurwetenschap gebracht. Het betekent dan dat bepaalde begrippen die in een bepaalde cultuur door schoolopleiding en literaire traditie gemeengoed geworden zijn door auteurs opnieuw gebruikt worden, nu geactualiseerd; anders verworden ze tot cliché-1, maar ze dienen wel zodanig gebruikt te worden dat ze voor de lezer herkenbaar zijn.

Voorbeelden die veelvuldig in de literatuur voorkomen zijn bijv. de locus amoenus (de standaardbeschrijving van een lustoord), de topos van de ongelijke liefde (jong meisje - oude man; jongeman - oude vrouw), de puer-senex-topos (jeugd-ouderdom-tegenstelling) en de topos van de omgekeerde wereld.

LIT: Th.J. Beening, *Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance* (1963) □ E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1978⁹) □ M.L. Baeumer (red.), *Topikforschung* (1973) □ L. Bornscheuer, ‘Topik’ in *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* (1981), p. 454-475 □ C. Angelet, *Topos en literatuuronderzoek; roman en peritekst* (1995) □ J. Herman & F. Hallyn, *Le topos du manuscrit trouvé* (1999) □ Th. Schirren & G. Ueding, *Topik und Rhetorik* (2000) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 630-724.

totum pro parte

ETYM: Lat. geheel voor het deel < totum = geheel; pro = in plaats van; pars = deel.

Vorm van metonymische (metonymie) beeldspraak die bestaat uit het noemen van het geheel in plaats van het deel en als zodanig een vorm van synecdoche: ‘De garage heeft de auto gerepareerd’ (i.p.v. iemand van de garage). Het tegenovergestelde van totum pro parte is pars pro toto.

tractatio

ETYM: Lat. (be)handeling, gedrag.

Term uit de retorica en de juridische praktijk voor het bewerken van een tekst of rede(voering) om die zo vorm te geven dat er een optimaal resultaat mee verkregen kan worden bij de lezer of luisteraar. Oorspronkelijk had de tractatio een belerend aspect en deed ze een beroep op het moreel gedrag of oordeel van de toehoorder.

LIT: A. Cizek, *Imitatio et tractatio* (1994) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 767-773.

traductio

ETYM: Lat. trans-ducere = over-brengen, overzetten.

De herhaling binnen dezelfde zin van een woord of woordenreeks, maar met een bepaalde grammaticale variatie, bijv. wat betreft de gebruikte tijd of wijs (actief/passief). Het onderscheid met polyptoton is niet steeds duidelijk. Bijv. Wie gedood heeft met het zwaard, zal door het zwaard gedood worden.

De term wordt ook gebruikt voor het samenbrengen van verschillende woorden afkomstig van dezelfde stam. Soms gebruikt men hiervoor ook de term figura etymologica. Bijv. Een leven leven. In verwante zin kan de term traductio ook staan voor een type van woordspeling, waarbij de met elkaar gecontrasteerde woorden verschillende betekenissen hebben, hoewel ze (schijnbaar) dezelfde stam vertonen.

Traductio wordt in het Nederlands (verg. Fr. traduction) normaal niet gebruikt als synoniem voor vertaling.

LIT: D. Delabastita (red.), *Traductio: essays on punning and translation* (1997)
□ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 741-743.

trajectio verborum zie hyperbaton

translatio

ETYM: Lat. translatio = vertaling < trans-ferre = over-brengen.

De translatio, het vertalen, wordt in de klassieke retoricahandboeken gezien als leerschool voor de aankomende redenaar of dichter. Door het vertalen van erkende meesterwerken is men gedwongen goed te formuleren en komt men in contact met de ideeënwereld van anderen. In de renaissance worden de klassieken mede vertaald om de nationale taal op te bouwen en te beschaven. Een vrije vertaling, een bewerking van een origineel, leidt tot imitatio, het nabootsen vanuit de eigen situatie, en uiteindelijk tot aemulatio, het trachten te evenaren en zelfs overtreffen van het bewonderde voorbeeld. De genoemde trits activiteiten is in de praktijk meestal niet duidelijk te scheiden; met name translatio en imitatio vloeien in elkaar over.

Over het vertalen zegt Vondel:

het overzetten uit vermaerde Poeten helpt den aankomende Poeet, gelijk
het kopieeren van kunstige meesterstukken den Schilders leerling.
(*Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*, uitgeg. en toegel. door een
werkgroep van Utrechtse neerlandici, 1977, r. 121-123).

Een bekend voorbeeld van translatio is P.C. Hoofts vertaling van Tacitus' *Annales* ter voorbereiding van zijn *Nederlandsche Historien* (1642).

LIT: A. Geerebaert, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers* (1924) □ J.D.P. Warners, 'Translatio - imitatio - aemulatio' in *Nieuwe Taalgids* 49 (1956), p. 289-295; 50 (1957), p. 82-88, 193-201 □ J. van IJzeren, *Lijst van Nederlandse vertalingen van Griekse en Latijnse niet-christelijke dichters en prozaschrijvers* (1958; aanvullingen hierop in het tijdschrift *Hermeneus* vanaf jrg. 30) □ Een overzicht van vertalingen van klassieken voor 1600 in het Engels, Frans, Duits, Italiaans en Spaans in R.R. Bolger, *The classical heritage and its beneficiaries* (1964) □ K.M. van Leuven-Zwart, *Vertaling en origineel* (1984) □ P. de Rynck & A. Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands; repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften* (1992; supplement 1997).

transmutatio

ETYM: Lat. transmutare = verwisselen, verplaatsen.

Term uit de retorica voor een van de basistransformaties in teksten (zie tekstbewerking), nl. het wijzigen van de positie van een onderdeel binnen een geheel, ook wel permutatio (permutatie, omzetting) genoemd. Naast de adiectio, detractio en immutatio is de transmutatio één van de wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio. Als twee aan elkaar grenzende onderdelen omgewisseld worden, heet dat inversie (anastrofe); gebeurt de omwisseling over grotere afstand dan is het hyperbaton (Distanzstellung). Een variant daarop is het chiasme.

In het handschrift van *Dartelavondt* heeft Hooft transmutatio toegepast door de derde strofe van het gedicht in zijn oorspronkelijke vorm bij uitbreiding van het gedicht te verplaatsen naar het eind (P.C. Hooft, *Gedichten, ed. Leendertz/ Stoett, dl. 1, 1899, p. 176-177; dl. 2, 1900, p. 466-467*).

LIT: P. Nicklas, *Die Beständigkeit des Wandels: Metamorphosen in Literatur und Wissenschaft* (2002) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 549-566(s.v. Änderungskategorien).

trivium

ETYM: Lat. driesprong < tri = drie; via = weg.

Het theoretische of 'literaire' onderdeel van de zeven vrije kunsten (artes liberales): grammatica (spelling, vormleer, woordkeus), dialectica (argumenteren in woord en geschrift) en retorica (de opbouw van het betoog, de kunst van het goed en daardoor overtuigend spreken door gebruik te maken van alle beschikbare stilistische technieken). Het trivium leerde lezen, spreken en redeneren en was een vast en onmisbaar onderdeel van de intellectuele vorming vanaf het laat-Romeinse rijk tot en met de renaissance. Na deze 'drievoudige weg' met succes te hebben gevolgd, kon de student zich verder bekwamen in de andere vier, de praktische, artes liberales, verenigd in het quadrivium: geometria, arithmetica, astronomia en musica.

De eerste Nederlandstalige leerboeken ten behoeve van het trivium ontstonden in de kring van de Amsterdamse rederijderskamer d'Eglentier. Daar was waarschijnlijk H.L. Spiegel de auteur van de grammatica *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* (1584), de dialectica *Ruygh-bewerp van de redenkaveling ofte*

Nederduitsche dialectike en Kort begrip des redenkavelings (1585) en de retorica *Rederijck-kunst in rijm opt kortst vervat* (1587).

Personificatie van het trivium: grammatica, dialectica en retorica (ca. 1200). [bron: A.G.H. Bachrach e.a. (red.), *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur*, dl 4 (1980²), p. 58].

LIT: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1978⁹), p. 46-55, 474-476 □ H. Klifman, *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)* (1983) □ A. Verwer, *Schets van de Nederlandse taal; grammatica, poëtica en retorica*, naar de ed. van E. van Driel vertaald door J. Knol, bezorgd door Th.A.J.M. Janssen e.a. (1996) □ P. Wackers, *Met ogen van toen* (1996³) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 799-809.

troop-1

ETYM: Lat. tropus < Gr. tropos = wending (ook in muziek en stijl) < trepein = wenden.

Term uit de retorica voor een woord dat gebruikt wordt in een betekenis die het eigenlijk niet heeft, maar waarop die betekenis wordt overgedragen, wanneer het de plaats overneemt van een woord dat die betekenis wel heeft. Een troop of trope impliceert dus betekenisverandering; dit onderscheidt hem van de stijlfiguren, waarin woorden hun eigen betekenis houden. Oorspronkelijk was troop elke 'beeldende' manier van uitdrukken, een vervanging van de gewone voorstelling door een 'figuurlijke'. Zulke versierende (ornatus), beeldrijke zegswijzen verstarde tot vaste formules en kregen ieder een eigen naam toebedeeld. De term is enigszins in onbruik geraakt, mogelijk omdat de inhoud voor sommigen vrijwel samenvalt met de groep stijlfiguren die als gedachtefiguren bekend staat. Zie ook beeldspraak.

De belangrijkste tropen zijn de perifrasede, waarbij het woord vervangen wordt door een verklarende, eufemistische of accentuerende omschrijving; de litotes, de versterkende omschrijving door ontkenning van het tegendeel; de hyperbool of overdrijving; de emfase, met een nadrukkelijke omschrijving op indirecte wijze te verstaan geven; de synecdoche, de vervanging van een woord door een deel i.p.v. een geheel (pars pro toto) of een meervoud i.p.v. een enkelvoud (singularis pro plurali) e.d. te noemen; en de metonymie, waarbij een gevolg de oorzaak, de maker het gemaakte e.d. vervangt.

Het synoniem is geen troop in de strikte zin, maar een semantisch alternatief: het maakt gebruik van het feit dat een taal vaak meer woorden heeft voor hetzelfde begrip, waarbij overigens wel sprake kan zijn van een sfeer- of betekenisnuance.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 809-830 □ J. Oosterman, 'Elk lied was een troop, een variant op een vorig lied' in J. Muijres & E. Op de Beek (red.), *Op de hielen: opstellen over recente Nederlandse en Vlaamse literatuur* (2014), p. 96-116.

trope zie troop-1 en troop-2

U

uitgewerkte metafoor zie allegorie

uitroep zie exclamatio

uitweiding zie digressio

understatement

ETYM: Eng. (te) zwakke weergave; Gr. tapeinosis < tapeinoein = verlagen, kleiner maken; Lat. diminutio = verkorting, verkleining.

Term uit de stijlleer voor een onderkoelde formuleringwijze waardoor discrepantie ontstaat tussen de gekozen bewoordingen en de erdoor beschreven werkelijkheid en wel zo dat de gekozen formulering de werkelijkheid sterk afzwakt of verkleint. Vaak werkt het understatement (ook wel diminutie genoemd) ironiserend (ironie), net als de litotes die ermee verwant is. Bijv. 'een bescheiden optrekje' (voor een riant landhuis). Op het toneel kan men een soortgelijk effect constateren in wat gewoonlijk eveneens met een Engelse term 'underacting' wordt genoemd. Het understatement staat tegenover de hyperbool. In H. Dorrestijns *Mooi van lelijkheid* (1977) kan het volgende voorbeeld worden aangetroffen:

wie zijn moeder heeft verloren,
leent de wanhoop gauw een oor,
maar om je vader te verliezen
dat is ook geen pretje hoor. (p. 11)

LIT: P. Lasoen, 'Eenvouds verlichte waters': over de miskenning van het understatement' in J. Goedegebuure (red.), *Kritisch akkoord 1984* (1984), p. 89-101
□ C. Porineau, "'Huilen met een clown": de techniek van het understatement in de poëzie van Herman de Coninck' in G. Janssens, S. Sereni & E. Spinoy (red.), *Onderzoek en praktijk in de franstalige neerlandistiek* (2004), p. 63-74.

utile dulci

ETYM: Lat. het nuttige met het aangename.

Latijnse formule die samenvat wat eeuwenlang als taak van de literatuur werd beschouwd: 'het nuttige gepaard aan het aangename'. Zij is afkomstig uit de *Ars Poetica (Ad Pisones)* van Horatius (ca. 20 v. Chr.). Hij schrijft er dat de dichter kan proberen te behagen (delectare), van nut te zijn door onderrichting (monere) of allebei te combineren; alleen wie dat laatste bereikt zal eenieders goedkeuring wegdragen:

omne tulit punctum qui miscuit *utile dulci*
lectorem *delectando* pariterque *monendo*
(Wie 't nut met het plezier verbindt, wint ieders stem
want hij vermaakt en hij vermaant het lezersvolk)
(Horace, *Satires, epistles, and ars poetica*, in *Loeb Classic Library*, 1991,
vs 343-44, p. 478; vertaling P. Schrijvers (1980); zie P. De Rynck (ed),
Op de snaren van Apollo. Acht eeuwen Latijnse poëzie (1993), p. 171)

Deze visie werd vanaf de renaissance door talloze auteurs en critici herhaald en uitgewerkt. Vondel bijv. stelde het 'utile dulci' bij verschillende gelegenheden omstandig aan de orde: in de voorredes bij zijn werken (bijv. *Het Pascha*) en in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunst*. De precieze relatie tussen beide deeltaken kon variëren: was het 'nuttige' een neveneffect van het 'aangename' of, omgekeerd, het 'aangename' slechts een middel om het didactische doel te dienen? Meestal woog het didactische aspect in laatste instantie toch zwaarder door. Het principe speelt overigens ook in andere kunsten.

LIT: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1961³), p. 471 e.v. □ E. de Jongh (red.), *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (1976) □ G. Schmeling & J.D. Mikalson (red.), *Qui miscuit utile dulci. Festschrift essays for Paul Lachlan MacKendrick* (1998).

V

variatio

ETYM: Lat. variare = afwisselen.

Esthetische eis, afkomstig uit de antieke literatuurtheorie. Door - weliswaar op onopgemerkte wijze - afwisseling te brengen in de gedachte-inhoud, gevoelsintensiteit,

zinsstructuur, woordvolgorde, stijlfiguren, klankexpressie, enz. kan de auteur de lezer blijven boeien tot het einde van het werk. Homerus' *Ilias* gold als hét voorbeeld van dit literaire principe. Zie ook correctio.

Ook op intertekstueel vlak kan variatio (verg. aemulatio, imitatio) als esthetische categorie gelden: men gebruikt de bestaande traditie maar niet op slaafse manier.

In enge zin kan variatio ook gebruikt worden als synoniem van polyptoton.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9, kol. 1006-1015

□ A. Rhoby, *Imitatio, aemulatio, variatio: Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur* (2010).

veelzinnigheid zie ambiguïteit

verba

ETYM: Lat. woorden.

Term uit de retorica voor de verwoording van de res, de zakelijke inhoud, van een rede of geschrift. Deze taalkundig-stilistische aspecten komen aan de orde in de fase van de elocutio, waarbij de redenaar of auteur kan putten uit zijn copia verborum, de voorraad woorden en uitdrukkingen die hem ter beschikking staan.

LIT: W.P.F. de Geest, *Complementaire constructies bij verba sentiendi in het Nederlands* (diss. 1972, 1973²) □ P. de Klein, *Combinatiewoordenboek: Nederlandse substantieven met hun vaste verba* (2014).

verkorting

Vorm van tekstbewerking (transformatio per detractationem) waarbij één of meer bestanddelen van een gegeven 'tekst' (woord, zin, tekstgedeelte) wordt gereduceerd of weggelaten. Bij het weglaten (afstoten) van een onbeklemtoonde slotklinker spreekt men van apocope. Wordt een groter tekstgedeelte (zin, alineas, hoofdstuk) weggelaten of gereduceerd/samengevat dan spreekt men van inkorting of abbreviatio.

versiering zie ornatus

vervanging zie substitutie-1

vetustas

ETYM: Lat. ouderdom.

Vetustas is een element van een juist taalgebruik (puritas) gebaseerd op de traditie. Bij het gebruik van woorden uit een oudere taalfase dient men er wel voor te waken dat ze inmiddels niet gezocht en onverstaanbaar geworden zijn, zoals het geval kan zijn bij archaïsmen.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1131-1134.

virtutes dicendi

ETYM: Lat. kwaliteiten van het zeggen.

Term uit de retorica voor de kwaliteiten waaraan de stijl, de elocutio, dient te voldoen. Een fundamentele behandeling van de virtutes wordt gegeven door Quintilianus in zijn *Institutio oratoria*. Traditoneel zijn er vier virtutes dicendi of virtutes elocutionis: de latinitas (puritas of zuiverheid van taal), de perspicuitas (de duidelijkheid), de ornatus (de stilistische verfraaiing door middel van tropen (troop-1), figurae (stijlfiguren) en compositio (zinsbouw), en tenslotte het aptum of decorum (de passendheid van de bewoordingen bij de inhoud, omstandigheden, persoon van de spreker, het publiek etc.).

LIT: E. Krol, "'Dat de dichter den toon van alle hartstogten uitvinde": een verkenning van tonenretoriek' in *Achttiende eeuw* 25 (1993), p. 25-38 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1134-1138 en 1143-1164.

virtutes elocutionis zie virtutes dicendi

vitium

ETYM: Lat. vitium = gebrek, misslag, vergrijp < vitiare = beschadigen, ongeldig maken.

Term uit de retorica voor een vergrijp tegen één of meer van de stijldeugden, de virtutes dicendi. Tot de vitia behoren o.a. barbarisme en soloecismus (zie solecisme).

LIT: H. Jansen, 'Vitia in de argumentatio: de eerste welbewuste retorische drogredenleer' in K. Korevaart e.a. (red.), *Het woud van de retorica* [...] (2007) p. 89-100.

vituperatio

ETYM: Lat. vituperatio = berisping < vituperare (vitium parare) = berispen, verwijten.

Term uit de retorica voor een redevoering, behorend tot het genus demonstrativum, waarbij men kritiek levert op een persoon of onderwerp. De vituperatio kan ook onderdeel uitmaken van een lofreda (zie laudatio), waarin de negatieve aspecten van een persoon op partijdige wijze goedgepraat worden. In de literaire kritiek komt men vaak een mengeling van laus en vituperatio tegen.

LIT: G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 419-424.

voorbeeldverhaal zie exemplum

voordracht

De mondelinge realisatie van een (literaire) tekst in een situatie waarin die tekst niet individueel gelezen wordt, maar met een publiek erbij ten gehore wordt gebracht.

Het ziet ernaar uit dat voordracht een ruimere betekenis heeft dan declamatie, omdat bij die laatste term noties als kunstzinnigheid, toon, mimiek en gebaar een grotere rol spelen. Declamatie wordt doorgaans verbonden met literatuur (speciaal poëzie) en dat hoeft voor voordracht niet het geval te zijn omdat daaronder ook de lezing of het betoog verstaan kan worden.

In de middeleeuwse situatie onderscheidt men voordracht van voorlezen. Voordracht was lange tijd de belangrijkste vorm van tekstoverdracht. Veel mensen konden weliswaar lezen, maar waren onvoldoende in staat zelfstandig een tekst tot leven te brengen; vandaar dat men afhankelijk was van iemand die als voordrager of voorlezer (jongleur, minstrel, sprookspreker) optrad. In geval van voordracht lag de tekst absoluut niet vast: vaak kenden de toehoorders de inhoud van de tekst al, maar kon de voordrager, ook omdat hij uit het hoofd vertelde, bewust of onbewust variëren en improviseren. In een voorleessituatie is die ruimte er niet: de luisteraar is nog onvoldoende in staat de tekst zelfstandig te lezen, maar heeft wel de notie dat de tekst is zoals die er staat.

Alle Middelnederlandse epiek die geschreven is in gepaard rijm was primair bedoeld om voorgedragen of voorgelezen te worden. Deze teksten bevatten veel voordrachts- en voorleeskenmerken in de vorm van een lombarde of een paragraafteken en interrupties van een 'ic' die zich als verteller c.q. auteur van de tekst presenteert. De verhalen rond Karel de Grote (chanson de geste, Karelroman) kunnen als een typisch voordrachtsgenre worden beschouwd. De vorm van de oudste overgeleverde Middelnederlandse teksten, zoals *Het Roelantslied* en *Renout van Montalbaen*, vertoont nog sporen van mondelinge voordracht en wellicht ook van mondelinge overlevering: grenzen van zinnen en bijzinnen vallen meestal samen met versgrenzen, zodat de teksten vrij gemakkelijk uit het hoofd te leren en voor te dragen zijn, terwijl het voor de toehoorders vrij eenvoudig is om het verhaal te volgen. Ook de stijl sluit hierbij aan door de regelmatige herhaling van formuleringen, motieven en verhaalpatronen. Daarnaast vallen stereotype (persoons)aanduidingen en andere vaste formules op. Een ervaren voordrager beschikte over een heel arsenaal van deze formules, die als hij de draad kwijtraakte tijdens de voordracht - met of zonder handschrift als geheugensteun - een hulpmiddel kon zijn om het verhaal in rijmende verzen voort te zetten. Doorgaans worden deze teksten echter niet tot de orale literatuur gerekend, omdat zij in de ons overgeleverde vorm niet zonder schrift tot stand gekomen zijn. De meer gecompliceerde klassieke roman, Oosterse roman en Brits-Keltische roman waren primair bedoeld om voor te lezen. Pas met het proza begint een luisterpubliek plaats te maken voor een individuele lezer. Uit het feit dat de prozaroman in de Nederlanden pas in de loop van het eerste kwart van de 16de eeuw doorbreekt, mag men opmaken, dat voordracht of voorlezen tot die tijd gebruikelijk bleef.

In de 18de en 19de eeuw werd bij tal van gelegenheden voorgedragen, vooral in genootschappelijk verband, maar ook in de huiselijke sfeer, zoals het 'avondje' bij de familie Stastok bewijst (N. Beets, *De familie Stastok*, ed. Van Zonneveld, 1984). Er bestond dan ook een uitgebreide literatuur over het voordragen van poëzie en proza. Men sprak in die tijd bij voorkeur over 'uiterlijke welsprekendheid', waarover bijv. B.H. Lulofs schreef *De declamatie; of de kunst van declameren of reciteren en van mondelinge voordracht of uiterlijke welsprekendheid in het algemeen* (1848). Daarin zijn ook afbeeldingen opgenomen over houding en gebaren bij de voordracht. Dergelijke richtlijnen zijn nog steeds actueel, want in tal van retorica-instituten waar welsprekendheid wordt beoefend, worden ze in moderne vorm nog aangeleerd. In

1961 verscheen *Moderne welsprekendheid*, een handboek voor mondelinge taalbeheersing van M. Weller en G. Stuiveling, een moderne opvolger van Lulofs' boek.

Houdingen en gebaren bij de voordracht. [bron: W. van den Berg, *Een bedachtzame Beeldenstorm* (1999), p. 102].

LIT: E. Faral, *Les jongleurs en France au Moyen Age* (1910; reprint 1970) □ J. Rychner, *La chanson de geste, essai sur l'art épique des jongleurs* (1955) □ W.P. Gerritsen, 'Corrections and indications for oral delivery in the Middle Dutch Lancelot manuscript' in *Neerlandica manuscripta, essays presented to G.I. Lieftinck* (1976), p. 39-59 □ M.J.M. de Haan, 'Lezen en luisteren in de 13e en 14e eeuw' in A. Demyttenaere e.a. (red.), *Literatuur en samenleving in de middeleeuwen* (1976), p. 83-99 □ N. Voorwinden & M.J.M. de Haan (red.), *Oral poetry. Das Problem der Mündlichkeit Mittelalterlicher epischer Dichtung* (1979) □ R. Knorringa, *Het oor wil ook wat* (1980) □ W. Kuiper, 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in middelnederlandse epische teksten' in *Spektator* 10 (1980-81), p. 50-85 □ W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus' in M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 151-170 □ F. Holthuis e.a. (red.), 'Henk van Ulsen en de voordracht van literatuur', speciaal nummer van *Parmentier* 1 (1989) □ W. van den Berg, 'Op weg naar welsprekendheid: Een beredeneerd overzicht van negentiende-eeuwse geschriften rond (uiterlijke) welsprekendheid' in *De Negentiende Eeuw* 16 (1992), p. 206-224 □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1194-1204 □ S. Peters, *Der Vortrag als Performance* (2011).

voordrachtskunst zie declamatie

vrije kunsten zie artes liberales

W

welsprekendheid zie eloquentia

woord- en zinfiguren

Term uit de retorica en de stijl leer voor die groep stijlfiguren die, anders dan de gedachtefiguren, een organisatie op syntactisch niveau als basis hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval met inversie, asyndeton-1, ellips, prolepsis-1, zeugma, anakoloet en apokoinou. In ruimere zin rekent men ook stijlfiguren als apostrofe, correctio, praeteritio, litotes en zelfs hyperbool tot de woord- en zinfiguren. In dit laatste geval ziet men overlappings met de categorie van de gedachtefiguren, terwijl men bij een stijlfiguur als de repetitio kan opmerken dat deze, als syntactisch gebonden stilisticum, tot de woord- en zinfiguren behoort, maar als voorbeeld van klankherhaling tot de klankfiguren dient te worden gerekend. De term woordfiguur (ook lexicale figuur) in de strikte zin betreft de speciale keuze van een woord zoals bij archaïsmen en neologismen.

Latijnse verwante termen: *figurae elocutionis*, *figurae verborum*.

LIT: S. Adamson, G. Alexander & K. Ettenhuber (red.), *Renaissance figures of speech* (2007) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1413-1423.

woordspeling

Verzamelnaam voor een hele reeks stijlfiguren die alle op één of andere manier gebaseerd zijn op het samenbrengen van twee (of meer) woorden (of woordgroepen) die overeenkomst van vorm, maar verschil in betekenis vertonen. Precies door de formele gelijkheid tussen de verschillende woorden krijgt het betekenisverschil een speciaal reliëf.

Zowel in de oudere retorische handboeken als in het moderne kritische gebruik blijkt de terminologie ter aanduiding van de verschillende types en verschijningsvormen van de woordspeling allesbehalve eenduidig. Vergelijkbare termen als calembour (Fr.), pun (Eng.), woord(en)spel (Ned.) en Wortspiel (Du.)

lijden aan dezelfde betekenisovastheid. Bij de verdere indeling van woordspelingen worden verschillende criteria gebruikt, soms in combinatie:

a. De precieze aard van het betekenisverschil tussen de componenten die in het woordspel worden geconfronteerd. Als de woordspeling de polysemie van een woord exploiteert (bijv. Unox: een crème van een soep), of de letterlijke en figuurlijke betekenis van een idioom contrasteert (bijv. Derde Adem = zelfhulpgroep van oudere astmapatiënten), is het semantische verband tussen de componenten nog duidelijk. Zulke woordspelingen, die ‘logische’, reeds in de taalstructuur aanwezige betekenisrelaties naar voren halen, worden in het algemeen als zinvoller beschouwd dan de zgn. klankspelingen, die betekenissen samengooien op grond van louter fonetische overeenkomst en daarom vaak om hun arbitrair en burlesk karakter veroordeeld worden (bijv. Piet Apegras = Pythagoras). Behoren beide woordspelcomponenten tot verschillende taalsystemen, dan spreekt men soms van bilinguaal woordspel; dit type speelt een belangrijke rol in het macaronisch gedicht.

b. De precieze aard van de vormovereenkomst tussen de componenten die in het woordspel worden samengebracht. Deze kan namelijk beschreven worden in termen van homografie resp. homofonie (waarbij spelling resp. klank het voornaamste principe van associatie is: homograaf, homofoon), homonymie (waarbij het spelling én klank zijn die het betekenisverschil beklemtonen), of paronymie. In dit laatste geval is de (onvolledige) vormovereenkomst binnen het woordspel meestal gebaseerd op klank (bijv. paronomasia), hoewel men misschien ook het vooral op spelling gebaseerde anagram (bijv. Madame Curie: radium came) zou kunnen zien als een vorm van woordspel met paroniemen.

c. De wijze waarop de componenten in de tekst worden geordend. Hier dringt zich het onderscheid op tussen horizontaal (of successief) en verticaal (of simultaan) woordspel. In het eerste geval zijn de met elkaar geconfronteerde woorden of woordgroepen allebei ‘woordelijk’ aanwezig in de tekst, m.a.w. na elkaar geschikt en verbonden door een syntagmatische relatie. Bij verticaal woordspel is slechts één van beide componenten woordelijk aanwezig in de tekst, en wordt de tweede simultaan door associatie opgeroepen. De context speelt doorgaans een belangrijke rol bij het realiseren van de tweede, ‘verborgen’ betekenis. De ambiguïteit van een polyseem woord is een voorbeeld van verticaal woordspel; dat zijn ook paragram, contaminatie en porte-manteauwoord, maar hier is de vormovereenkomst tussen de over elkaar geschoven componenten onvolledig. Antanaclasis en paronomasia, die onderling onderscheiden worden op grond van het vorige criterium (cf. b), zijn dan weer hoofdvormen van horizontaal woordspel. Polyptoton en traductio illustreren dat horizontaal woordspel aansluit op de zgn. figuren van herhaling. Bij antanaclasis en asteismus is het woordspel ingebed in een dialogische uitwisseling, waarvan het de dynamiek bepaalt. De rebus is een paradoxaal geval van ‘woordloos’ woordspel.

Woordspelingen kunnen veelvoudig zijn opgebouwd. Zo is de naam van het gezelschap Don Quichocking een meertalige woordspeling, in de vorm van een contaminatie of porte-manteauwoord, opgebouwd uit de elementen ‘Don Quichotte’, ‘[celui qui] choque’ en ‘[that is] shocking’, waarmee het tevens een allusie is op de internationale oriëntatie die men kennelijk nastreeft.

Woordspel kan, behalve humor en verrassing, heel wat tekstuele functies vervullen: verbinden van verschillende betekenislagen (bijv. in titels), aandacht vestigen op de poëtische functie van het taalgebruik, overtuigen van de toehoorder (bijv. in publiciteit), dramatische ironie, enz. Het spelelement kan m.a.w. een komische bedoeling hebben, maar ook in serieuze zin gebruikt worden. Veelal ligt het accent

op het taalvernuft, de geraffineerde wijze waarop een auteur gebruik maakt van de mogelijkheden van de taal. Vooral in de 17de eeuw was woordenspel zeer geliefd bij de metaphysical poets en in ons land bij auteurs als Vondel, Hooft en Huygens. Met name in het epigram (vgl. Huygens) is woordenspel een belangrijk element. Men vindt het verschijnsel in menig gezegde, zoals in de zeispreuk: ‘Ik wil hoger op, zei de jongen, en hij kwam aan de galg’. Later zal in het cabaret en in light verse graag en veelvuldig gebruik worden gemaakt van woordenspel. Moderne Nederlandse auteurs met een voorkeur voor woordenspel zijn John O’Mill, C. Buddingh’, Annie M.G. Schmidt, Ivo de Wijs en Drs. P., en verder ook Kees Stip (ps. Trijntje Fop), van wie het volgende speelse dierengedicht helemaal steunt op de dubbelzinnigheid van 'van kant maken':

Een spin vervaardigde als handwerk
een olifant van ragfijn kantwerk.
Dat kwam natuurlijk in de krant
als: SPIN MAAKT OLIFANT VAN KANT.
(‘Op een spin’, uit *Het grote beestenfeest*, 1988)

In sommige culturen echter (bijv. tijdens een classicistische periode) wordt het geweerd uit de ‘officiële’ literatuur en verbannen naar de niet-gecanoniseerde genres. Dat heeft o.m. te maken met het subversieve karakter van woordspel. De coherentie en betekenis van de woordspelige tekst hangen immers af van min of meer toevallige eigenschappen van de taal (bijv. klankovereenkomsten) en ontsnappen daardoor aan de greep van het subject en van de officiële ideologie, die aan hun waarheden graag een universeel karakter toeschrijven. In de mate dat een sociale orde berust op talige orde, d.i. in de mate waarin autoriteit gebaseerd is op de stabiliteit van de taal waarin ze zich verwoordt en verantwoordt, gelden de betekenisverglindingen en dubbelzinnigheden van het woordspel potentieel als manifestaties van een anarchistische houding. In literaire en literairkritische bewegingen als modernisme, postmodernisme en deconstructie werd het woordspel dan weer, als levend bewijs van de macht van de taal en van de relativiteit van elke zgn. ultieme waarheid, verheven tot een essentieel tekstprincipe.

LIT: J.T. Shipley, *Playing with words* (1960) □ J.S. Childs e.a., ‘A bibliography of the pun’ in *Style* 14 (1980) 2, p. 127-137 □ P. Claes, ‘Claus’ calembours’ in *Claus-reading* (1984), p. 49-63 □ W. Redfern, *Puns* (1984) □ J. Culler (red.), *On puns. The foundation of letters* (1988) □ H. Flipse, *Dichter dop draak: poëzie als woordspel* (1992) □ D. Delabastita, *There’s a double tongue. An investigation into the translation of Shakespeare’s wordplay* (1993) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, dl. 9 (2009), kol. 1429-1443 □ D. Delabastita, ‘Wholes and holes in the study of Shakespeare’s wordplay’ in M. Ravassat & J. Culpeper (red.), *Stylistics and Shakespeare’s language* (2011), p. 139-164 □ P. Claes, *Zwarte zon* (2013), p. 50-51 □ A. Zirker & E. Winter-Froemel (red.), *Wordplay and metalinguistic/metadiscursive reflection* (2015) □ E. Winter-Froemel & A. Zirker (red.), *Enjeux du jeu de mots. Perspectives linguistiques et littéraires* (2015) □ S. Knospe, Al. Onysko & M. Goth (red.), *Crossing languages to play with words* (2016) □ B. Full & Michelle Lecolle (red.), *Jeu de mots et créativité* (2018) □ S. Arndt-Lappe, A. Braun, Cl. Moulin & E. Winter-Froemel (red.), *Expanding the lexicon. Linguistic innovation, morphological productivity, and ludicity* (2018) □ E. Winter-Froemel & A. Demeulenaere (red.), *Jeu de mots, textes et contextes* (2018) □ E.

Winter-Froemel & V. Thaler (red.), *Cultures and traditions of wordplay and wordplay research* (2018) □ W. Wagner (red.), *Idioms and ambiguity in context. Phrasal and compositional readings of idiomatic expressions* (2020).

Z

zeugma

ETYM: Gr. band, juk < zeugnunai = tezamen binden.

Stijlfiguur, vaak met humoristische intentie, waarbij een woord in eenzelfde grammaticale relatie staat tot twee andere termen, maar bij elk van hen een verschillende betekenis heeft (meestal een werkwoord met twee voorwerpen). Strikt genomen is een dergelijke constructie ongrammaticaal (zie syllepsis-1). Bijv. ‘hier zet men koffie en over’; ‘hij nam het geld en de benen’. Een mooi voorbeeld van zeugma vinden we in het gedicht ‘Verslaggever’ uit de cyclus *Spel van de wilde jacht* van G. Achterberg: ‘nemen wij afscheid en de laatste trein’ (v. 15).

LIT: Y. Chevalier, *La syllepse, figure stylistique* (2006) □ H. van Gorkom, J.J. Noorman & J. Kroep (red.), *Hier zet men thee en over de Eufraat: zeugma, stijlfiguur met een krulstaartje* (2008) □ G. Ueding (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd 9 (2009), kol. 1504-1511.

zinspeling zie allusie